

A dualizmus kori emlékezetőrzés

Az emlékezet forrásai

MAGYARSÁGGUTATÓ
INTÉZET

A dualizmus kori emlékezetőrzés

A Magyarorsághkutató Intézet Kiadványai 48.

A DUALIZMUS KORI EMLÉKEZETŐRZÉS

Az emlékezet forrásai

SZERKESZTETTE: FABÓ EDIT

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2022

Lektorálta: Makkai Béla

Nyelvi lektor: Nagy Dóra

A szerkesztésben közreműködött: Mati Márton

A „Dualizmus kori emlékezettörténet” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámu, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence, Katona József Álmos, Kovács Attila, Mati Márton, Pomozi Péter

A kötet megjelenését támogatta a

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

© Szerzők, Szerkesztők, 2022

<https://doi.org/10.53644/mki.dke.2022>

ISBN 978-615-6117-55-7

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Előszó	7
Apor Eszter: Liszt Ferenc és az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezete	9
Fabó Edit: A Szent István-i örökség értékelése szentbeszédekben a szabadelvű kormányzat kezdetén	51
Kovács Kálmán Árpád: A magyar református emlékezetkultúra fejlődése (1864–1917)	77
Babucs Zoltán: A '48-as honvéd emlékezetkultúra alakulása, különös tekintettel a Honvédalbum közreadására	107
Ligeti Dávid: A magyar történeti emlékezet az Andrássy-lovasszobor 1906. évi avatásának tükrében	133
Bacher-Tuli Andrea: Lóverseny: lovagi torna modern köntösben?	163
A kötet szerzői	195

ELŐSZÓ

A történeti kutatások a múlt mélyebb megértésére törekednek. A letűnt korok eszméinek, hangulatának, motivációinak árnyaltabb feltérképezése rávilágít olyan szempontokra, amelyek eddig háttérbe szorultak. A magyar történelem kiegyezés utáni korszaka nemcsak azért élvez kitüntetett figyelmet, mert az azt megelőző időkhöz képest gazdagabb forrást hagyott az utókorra, hanem azért is, mert ekkor alakultak ki annak a modern társadalomnak a keretei, amely napjainkat is meghatározza. 1867-tel egy olyan új időszak kezdődött, amelyben a mintának tekintett nyugati modellekhez méltó, azzal egyenrangú önazonosságtudatot, múltértékelést és jövőképet kellett megteremteni. A korábbi századok hungarusfelfogásának talaján ekkor fogalmazódtak meg a legkülönbözőbb nézőpontból a hazafiság, a magyarság, a hősiesség modern kori jegyei és általában az előremutató eszmeiség értékrendje.

A kötet tanulmányai bepillantást engednek a korszak egyes területeire, bemutatva a folyamat jellegzetességeit. A változás együtt járt a hitbéli támaszok, a transzcendens tér akkor egyre általánosabb meggyengülésével. Ezért a hazai művészeti élet képviselői élen jártak az eszmei tartalmaknak megágyazó érzelem, képzelet és emlékezet (érték hagyományozás) kialakításában. Azonban a korabeli hétköznapi emberek túlnyomó többsége még vallásos volt, így Istenhez és egyházukhoz való viszonyukon keresztül élték meg a valóságot. A történetek súlyát, irányát a teológiai tételeket is magyarázó hitéleti vezetők képesek voltak terelni. Emellett a kultuszképzésben szintén járatos keresztény felekezetek is felismerték a kor igényeihez igazodó emlékezetformálás értékteremtő, szervezetfenntartó szükségességét. A nehezen megszerzett, korlátozott függetlenség idején még inkább országmegtartó üzenettel bírt az önfeláldozást – a hazáért hozott hősi áldozatot – is jelentő honvédelem. A kiegyezéssel kibontakozó polgárosodás egyik főszereplőjévé lépett elő a nemzeti és polgári érdekeket képviselő államférfi, aki életművével kiérdemelte az utókor tiszteletét, s a politikusi pálya egyik példájává vált. A vezetői teljesítmény reprezentációjának látványos eleme volt a ló – a paripa, az embernek az a társállata, amely a magyar történe-

lem dicsőséges küzdelmeiben győzelemhez segítette gazdáját. A lovaskultúra szerves része a történeti tudatnak, azonban a kiválóságnak e sajátos jelképe a 19. században útjára induló versengő szellemet is megjelenítette a lóversenyek alkalmával.

A történészi munka egyik velejáró különlegessége, hogy a kutatás, a feltárás során, ha a források lehetővé teszik, megelevenedik az egykori emberek, közösségek érzelm- és gondolatvilága, indítékaikat vezérlő vágyaik, amelyek érzékeltetése mindig nagy kihívást jelent az eredmények közzétekora. A kötet szerzői bíznak abban, hogy a tudományos elemzések egyúttal izgalmas olvasmányélményt is nyújtanak a kor iránt érdeklődők számára.

2022. március

A szerkesztő

APOR ESZTER

LISZT FERENC ÉS AZ 1848– 1849-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC EMLÉKEZETE

KIVONAT: Liszt Ferenc ún. weimari korszakának legeggybefüggőbb középső szakasza egy időben kezdődött a magyar forradalom- és szabadságharc (1848–1861). A zongoravirtuóz, hivatásos Kapellmeister és zeneszerző az események kortársaként nem pusztán menedéket nyújtott magyar és nem magyar, a megtorlások elől menekülő emigránsoknak Carolyne zu Sayn-Wittgenstein hercegnével közösen fenntartott tübingiai otthonukban, hanem a nemzeti függetlenségért folytatott harc és bukásának emléke a „társművészetek egységének” elvét tükröző művészetében több szinten is manifesztálódott. Ilyen például magyaros darabjaiban a zenei *gyász tér* beiktatása. Igen tanulságos Liszt egyes műveinek a kerek évfordulókhoz kötött hazai előadástörténete is, mint például a *Hungária* című szimfonikus költemény, az *Esztergomi mise* vagy a *Magyar koronázási mise* 1856-os, 1858-as és 1867-es bemutatói. Élménybeszámoló során a muzsikuszámos olyan mozzanatot említett meg magánleveleiben, melyek érdekes háttéradattal szolgálnak a közhangulatról és a nemzeti emlékezet megnyilvánulási formáiról. Külön érdekesség, hogy a *zenei portré* szintén ebben a korszakban jelent meg Liszt művészetében, amivel egyedülálló módon állított emléket egykori magyar szabadságharcosoknak. A „műfaj” foglalatát adó *Magyar Történelmi Arképek* című gyászinduló-sorozat szoros párhuzamot mutat a Magyar Nemzeti Múzeum és Történelmi Képcsarnok intézménye alapító-koncepciójával, a *Pantheon*-gondolattal. A múzeum a fokozatosan kialakuló kulturális intézmények között, az emlékezetörzés első számú helyszínévé vált a dualizmus korában.

KULCSSZAVAK: Liszt Ferenc, társművészetek egysége, gyász tér, zenei arc-képek, magyarizmus, forradalom, szabadságharc, Hungária.

Bevezetés

A Magyarságkutató Intézet *A dualizmus kori emlékezetörzés* főcímmel és *Az emlékezet forrásai* alcímmel meghirdetett konferenciájának témájához részben múzeumi munkám során szerzett tapasztalataim, részben készülő PhD-disszertációm témája és tárgyalt korszaka révén tudok kapcsolódni. Tervezett disszertációmban Liszt Ferenc konzisztensnek nem tekinthető, úgynevezett „weimari korszakával” is foglalkozom a zenész kultusza, illetve bizonyítottan jelentős képzőművészeti kapcsolatai és az őt a türingiai Altenburg-kastélyban ekkor körülvevő, azóta múzeumi, archívumi és magángyűjteményi (mű) tárgyakká transzformálódott tárgyak története szempontjából. Elsődleges forrásom Liszt és akkori élettársa, Carolyne zu Sayn-Wittgenstein francia nyelvű levelezése (1. kép, lásd mellékletben).¹

Ebből az alapkutatásból kiindulva azt szeretném körüljárni, hogy hogyan kapcsolódott Liszt Ferenc a magyar forradalom és szabadságharchoz a történeti tények és az emlékezet szempontjából, valamint (megkerülhetetlenül) művészetelméleti, „teoretikus” szinteken.

A történeti tények kérdéskörének jelentős szempontja, hogy Liszt oeuvre-jének említett korszaka, melynek több szakasza közül a második tekinthető a leginkább egybefüggőnek 1848 februárja és 1861 augusztusa között, egybeesett a magyar forradalom és szabadságharc éveivel. A weimari korszak „harmadik szakaszában” pedig, mikor a művész Róma, Budapest és Weimar között osztotta meg jelenlétét, résztvevőjévé vált a magyar történelem nézőpontjából jelentős 1867-es eseményeknek és a kiegyezésnek is. Liszt munkásságának „záróakkordja” pedig, mikor zenei

¹ Témavezetőm: Dr. Kovács Imre docens, művészettörténész és Liszt-kutató (PPKE-BTK Művészettörténet Tanszék és Történelemtudományi Doktori Iskola)

újításai intézményesültek és tanári tevékenysége révén a szerveződő magyar kulturális intézményrendszerekbe integrálódtak, a dualizmus korában zajlott.

Az emlékezet szempontjából annyit érdemes előrebocsátanunk, hogy a magyar forradalom és szabadságharc eseményei mélyen érintették Liszt nemzeti hovatartozásának kérdését, melyről egészen haláláig különböző módokon emlékezett meg. Egyrészt „weimari korszakaiban” kapcsolatot ápolott az eseményekben radikálisan, illetve „szellemileg” résztvevőkkel, másrészt miután weimari karmesteri kinevezését követően 1848-ban letelepedett Tübingiában, és az előadóművészettől a komponálás felé fordult, zenéjével szintén reflektált a magyar eseményekre.

Liszt életét továbbá személyiségéből fakadó, az ünnepek iránti érzékenység jellemezte, egyfajta „mindennapos ceremonialitás”, mely életmódjában és tevékenységei szervezésében bizonyos törvényszerűségeket idézett elő. Ez tükröződik például hazalátogatásai ritmusában. Első magyarországi körútja, valamint a magyar forradalom és szabadságharc bukása után, az események tízéves fordulói rendszeresen megjelent Magyarországon.

Nem utolsósorban „teoretikus” értelemben szükséges kitérnünk arra, hogy Liszt Ferenc – aki tevékenységét a zeneművészetben fejtette ki, és akit az újításain kívül² a verbunkos stílus és a magyar zene nemzetközi színvonalra történő felemelése és népszerűsítése területén betöltött szerepe miatt ismer el a hazai zenetörténet³ – híve volt a 19. század azon jelentős szellemi folyamatának, melynek kulcsa összefoglalóan a „társzművészetek egységének” gondolata. Ez a gondolat Charles Baudelaire és Eugène Delacroix művészelméletei révén bontakozott ki, és olyan fogalmak körül forgott, mint a *zenei festészet*, a befogadás során a *belső képek* keletkezése vagy a *fennkölttség* jelentősége.⁴ Az egység a zenének és a festészetnek az elme gondolatainál magasabb rendű és szavakon túli természetéből vezethető le.⁵ E szellemi folyamat követőkre talált a német gondolkodók körében is.

A „társzművészetek egységén” alapul egyfajta oda-visszaható kölcsönösség a zene és az ábrázoló művészet között. Liszt elvi azonosulásának következménye

2 A programzene művelője és a szimfonikus költemény megteremtőinek egyike.

3 Kaczmarczyk 2001, 100.

4 Vergo 2010, 61–71.

5 Kovács 2012, 5.

volt, hogy különösen érzékenyen reagált a képzőművészetre. Alkotásait zenei művei komponálásakor gyakran inspirációs forrásként használta, magukat a tárgyakat gyűjtötte (ahogy élettársa, Carolyne is), és ő maga gyakran vált a képzőművészet témájává.

Ennek konkrét, tetszőlegesen kiemelt példajaként foghatjuk fel azt a Szent Erzsébet legendáját és irgalmas cselekedeteit ábrázoló freskóciklust, Moritz von Schwind osztrák művésznek az eisenachi Wartburg vára renoválásakor (1855) festett munkáját, mely Liszt első oratórium műfajban alkotott művét ihlette (2. kép, lásd mellékletben). Szintén ide illeszkedik például Liszt zenei munkásságában az „intézményesülés korszakának” (1870-1880-as évek) elnevezett időszakban kibontakozó erőteljes párhuzam, amelyet a *Magyar Történelmi Arképek* zongoradarab-sorozat keletkezése és a Magyar Nemzeti Múzeum Képtára, majd az 1880-as évek elején alakuló Történelmi Képcsarnok intézménye alapító eszméi, a *Pantheon*-gondolat(ok) között fedezhetünk fel.

Lezárásképpen szeretnék utalni néhány szakmai forrásra is, melyekre témám feldolgozása során támaszkodtam. Dr. Kovács Imre említett írása⁶ és a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont munkatársainak, elsősorban Domokos Zsuzsanna,⁷ Eckhardt Mária⁸ és Hamburger Klára⁹ vonatkozó előadásain és írásain túl, segítségemre volt Nagy Alpár tanulmánya,¹⁰ Kaczmarczyk Adrienne-nek egy, a Petőfi Irodalmi Múzeum konferenciáján elhangzott előadása nyomán keletkezett dolgozata,¹¹ valamint Gracza Lajos Lisztnek a történeti tények szintjén megnyilvánuló konkrét forradalmi kapcsolatai szempontjából releváns összefoglalója.¹² Rajtuk kívül szeretném még megemlíteni a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársainak kutatásait Liszt és a múzeum, valamint az emlékezet témakörében.¹³

6 Ua.

7 Domokos 2013.

8 Eckhardt-Liepsch 1999.

9 Hamburger 1986.

10 Nagy 1996, 303–317.

11 Kaczmarczyk 2001, 98–104.

12 Gracza 2009.

13 Fontana Gát-Simon 1986.; Radnóti 2011.; Debreczeni-Droppán 2019.; Lovas 2013, 2017, 2021.

Előzmények: Liszt Ferenc magyarsága és intenzív magyar forradalmi kapcsolatai

Liszt Ferenc még gyermekkorában távozott külföldre, ahol világhírnévre tett szert. A magyarországi árvízkárosultak javára 1838-ban adott jótékonyági koncertjeit követően, 1840 körül vált ismertté Magyarországon, és olyan történelmi személyiségekkel alakított ki közvetlen baráti kapcsolatot, akik később a magyar forradalom és szabadságharcban tettekkel, illetve szellemileg részt vettek.

1840. január 4-én Liszt, a Nemzeti Színházban adott koncertje után, díszkardot kapott ajándékba. Ekkortól indultak törekvések magyar nemességének bizonyítására is.¹⁴ Már legelső hazai fogadtatása során feltűnt, hogy nem beszélt magyarul, és ez visszatérő motívummá vált a róla szóló köznapiságokban.¹⁵ Mindenesetre, a muzsikusi weimari könyvtárának 1887-es aukciós katalógusa szerint, első felnőttkori hazalátogatása után gyűjteménye számos Magyarországról szóló, magyar szerzőségű kiadvánnyal, szótárral és verseskötettel gyarapodott.¹⁶ Idős korában pedig megtanult olvasni magyarul,¹⁷ és

14 Liszt magyarságának kérdése az 1930-as évek közepén újra aktualitást nyert a Liszt-kutatásban. Ebben kiemelt szerepe volt a Magyar Nemzeti Múzeum 1936-os, dr. Bartha Dénes által megrendezett emlékkiállításának. A tárlat lajstroma fontos forrásunk, és ennek nyomán keletkezett például Csekey István írása Liszt Ferenc származásáról és hazafiságáról. Csekey 1937.; Radnóti 2011, 23–24.

15 A Monarchia multikulturális közegében nem meglepő jelenség, és ma már kisebb jelentőséget tulajdonít neki a kutatás.

16 A könyvtári listában felfedezhetjük Garay János német–magyar kézikönyvét, a *Magyar ujdón szavak tárá*t, egy 1842–1844-es francia–magyar szótárt, továbbá Alph de Lamartine *Histoire de la révolution de 1848* című munkáját (2 Vols. 1849.), Arany János és Petőfi műveit németül, a *Nationallieder* és *Nationalgesänge der Magyaren* köteteket (1850), ifj. Szabó Pál fiumei kereskedő *La Hongrie ancienne et moderne* című művét (M. J. Boldenyi álneven, Paris, 1851), valamint Victor Hornyanski *Geschichte von Ungarn für die Jugend* (Pest, 1852) című könyve mellett Tárkányi Béla költeményeit (Toldi Ferenc kiadása, 1857) vagy Lisznyai Kálmán *Uj Palócdalok* (16. kötet, Pest, 1858) és Kertbeny Károly *Bibliographie der ungarischen Literatur* (Bd. I. 1880) című köteteit. Eckhardt–Liepsch 1999, 23., 36., 38–40., 42., 44., 46., 52.

17 Falk Miksa külön oktatta.

a Zeneakadémia alapításának idején már jól értette a nyelvet¹⁸ (3. kép, lásd mellékletben).

1840-re datálható Vörösmarty Mihállyal való kapcsolata, aki a zeneművészhez ugyanezen év november-decemberében ódát¹⁹ írt.

„[...] Zengj nekünk dalt, hogy mély sírjaikban / Őseink is megmozduljanak, / És az unokákba a halhatatlan / Lelkeikkel visszaszálljanak. / Hozva áldást a magyar hazára, / Szégyent, átkot áruló fiára. [...]

És ha meglep bús idők homálya, / Lengjen fátyol a vont húrokon; / Legyen hangod szellők fuvolája, / Mely keserg az őszi lombokon, / Melynek andalító zengzetére / Fölmerül a gyásznak régi tére; [...]

És ha honszerelmet költenél fel, / Mely ölelve tartja a jelent, / Mely a hűség szép emlékezetével / Csügg a múlton és jövőt teremt, / Zengj nekünk hatalmas húrjaiddal, / Hogy szivekbe menjen által a dal; [...]”

A költeményt Liszt csak 1843-ban ismerte meg, azonban az 1850-es évek közepén, a magyar forradalom és szabadságharc emlékét őrző *Hungária* című művében „zenei választ” adott rá.²⁰ Most csupán annyit szeretnék megemlíteni, hogy a versben a zene által felidézett múlt társítása a *gyász terének* képével igen fontos gondolat.

Liszt legközelebb 1846-ban tett újabb sikeres, részben magyarországi koncertkörutat. Ez alkalommal Erdélyben is járt, és ekkor kapta meg Pest város díszpolgári oklevelét. Ugyanekkor festette le Barabás Miklós ismert magyarruhás portréját (4. kép, lásd mellékletben).²¹ Az alkotás összhangba hozható Pók Attila történész megállapításával: Magyarországon legközvetlenebb barátain kívül

18 Domokos 2013, 2.

19 Vörösmarty Mihály: Liszt Ferenchez, részlet.

20 Hamburger 1986, 59.

21 Barabás Miklós 1846-ban festette a portrét Lisztről magyaros ruhában és az említett díszkarddal, melynek foglalata látszik a képen. A Magyar Képcsarnok Egylet 1849-ben adományozta a Nemzeti Múzeum Képtárának. Jelenleg a Történelmi Képcsarnok tulajdona.

a közönség elsősorban nem Liszt személyiségére, hanem egyfajta „imázsára” reagált.²²

Liszt 1848-ban üdvözölte a magyar forradalmi eseményeket. A márciusi eseménysor idején éppen Albach Szaniszlónál, Széchenyi István gyóntatójánál és a Habsburgokat kritizáló ferences prédikátornál járt Kismartonban. Május elején Carolyne-nal már Bécsben voltak, ahol a Hotel zur Londonban hallgatták meg az ifjú orvosok szerenádját.

Később nemzetközi kritika tárgyává vált, hogy Liszt az 1830-as évek Párizsában hangoztatott radikális megnyilvánulásaival szemben fegyveresen mégsem vett részt a magyar forradalom és szabadságharcban. Heinrich Heine ezt gúnyolta ki *1849 októberében* című versében.²³

„[...] Lehullt a végső bástya is, / Magyarország vértől piros már – / de Franz sértetlen, a hamis / és a szabályja szekrényébe rozsdál. [...]”

„[...] Franz él s majdan mint hősi agg, / csatáról szól, remegve, gyengén, / késői unokáinak: / »Hej, hogy forgattam akkor harci pengém!« [...]”

Érdekes lehet számunkra ez a vers a költőnek az utókor emlékeztetéről alkotott ellentmondásos képe miatt is. Heine arra utalt, hogy Liszt „unokáinak” a valósággal ellentétben azt fogja állítani, hogy tevékenyen részt vett a harcokban.

Ugyanezt sugallja Joseph Lorentz Alcide karikatúrája (5. kép, lásd mellékletben). A litográfia francia nyelvű felirata²⁴ szerint a hős katona Litz [sic!] annak ellenére, hogy immáron hatalmas díszszabályjának birtokosa, csupán tizenhatod ritmusokat „győzött le” és zongorákat „ölt meg”. A gúnyrajz korábban, 1842. július 2-án jelent meg a *Miroir Drolatique* című francia élclapban.

A muzsikos 1848-1849-ben már hívatásos karmester volt Weimarban, és a tetteges radikalitástól valóban elzárkózott. A magyarok ügyében Széchenyi

22 Pók 2018.

23 Kosztolányi Dezső fordítása. Kaczmarczyk 2001, 98–100.

24 A felirat szövege: „Entre tous les guerriers Litz est seul sans reproches / Car malgré son grand sabre on sait que ce héros / N’a vaincu que des double-croches / Et tué que des pianos.”

István és Batthyány Lajos eszméivel rokonszenvezett. Honfitársai a külföldi felhangokhoz képest sokkal megértőbbek voltak vele szemben. Zenei tevékenységét és a magyar zenei élet nemzetközi színvonalú képviselőként betöltött szerepét harci vállalásainak elmaradásánál nagyobbra értékelték.

A tragikus végkimenetel, a világi fegyverletétel és az aradi vértanúk kivégzése Lisztet mélységesen megrázta. 1849 után tudott igazán a szabadságharc hívei mellé állni. Haláláig kapcsolatot ápolt, weimari otthonában pedig anyagi és erkölcsi támogatást nyújtott magyar és nemmagyar, a megtorlások elől menekülő emigránsoknak. Releváns kapcsolatrendszerét²⁵ kétféle szempontból közelíti meg a kutatás:

1. azok a kortársai, akik a harcokban fegyveresen részt vettek
2. akik elhatárolódtak vagy „szellemileg” vettek részt az eseményekben

A harcokban résztvevők névsorában említik például Petőfi Sándort, aki 1840 februárjában katonai szolgálat közben beszökött a soproni kaszinóba, hogy Liszt koncertjét meghallgathassa. Mosonyi Mihály, aki az 1850-es években magyar dallamokat „gyűjtött és küldött” Weimarba zenésztársa kérésére, 1848-1849-ben nemzetőr volt. (Másokkal együtt részt vett Liszt *Esztergomi miséjének* komponálásában is.) Richard Wagnert, aki Liszt leányát, Cosimát vette feleségül, és aki 1849 tavaszán a drezdai forradalmi szerepvállalása miatt menekülni kényszerült, a majdani após segítette tovább Weimarból Párizs felé. (Wagner zenei *Gesamtkunstwerk* [összművészeti alkotás] eszméi erősen hatottak Liszt gondolkodására.) A Kossuth-párti Jósika Miklós, az erdélyi országgyűlés követe és az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja felesége, Podmaniczky Júlia révén menekült a megtorlások elől előbb Thüringiába, a Bülow-családhoz, majd Brüsszelbe. Hans von Bülow Liszt másik veje volt. De itt szólhatunk Reményi Ede tábori hegedűsről, aki a megtorlások elől előbb Amerikába távozott, majd 1852-ben visszatért, és sok időt töltött el Liszttel, részben Altenburgban. Szerdahelyi Ede zongoraművész szintén gyakori weimari vendége és zenésztársa volt Lisztnek, és Jósikához hasonlóan szellemileg Kossuth Lajoshoz kötődött. Teleki Sándor Bem József seregében vált alezredessé, Teleki László pedig, mi-

25 E kapcsolódások jelentős részére dr. Gracza Lajos, a Liszt Ferenc Archívum (Budapest / Göppingen) alapítója mutatott rá tanulmányában. Gracza 2009.

után megalakította a Radikális Pártot és belépett a Nemzetőrségbe, 1848 nyarától párizsi követ volt. Mindketten közeli barátai lettek Lisztnek. Gróf Károlyi Istvánt, aki a szabadságharcban a Károlyi-huszárokat állította és finanszírozta, Liszt vendéglátóként említi meg az egyik, 1856-ban keletkezett levelében, mikor az *Esztergomi mise* bemutatójakor Magyarországon járt. A muzsikusz már 1846-ban sokat vendégeskedett Batthyány Lajos grófnál is, 1858-ban pedig Pesten találkozott a vértanú özvegyével. A Kossuth-párti Andrássy Gyula gróf korábban Zemplén vármegye főispánjaként vett részt a diétákon. A pákozdi csatában a nemzetőrök parancsnoka volt, később Görgei Artúr tábornok segédtsíztje. Miután emigrációjából 1857-ben visszatért és Deák-párti lett, 1871-ben ő érte el, hogy Lisztet királyi művészeti tanácsossá nevezzék ki, és szerepet vállalhasson a magyar Zeneakadémia megalapításában.²⁶

Jóllehet gróf Széchenyi István a fegyveres eseményektől összességében távol maradt, szellemileg azonban még utolsó éveiben, a rajta eluralkodó elmebaj dacára is igen aktív „szabadságharcos” volt. Liszttel 1840-ben találkozott, és később naplójában írt arról, hogy a muzsikusz 1846-ban gyakori vendég volt nála. Eszmei közösségben voltak egymással, a politikus többféle módon is megihlette a zenészt. Liszt géníuszának tartotta.

Liszt ismeretségi körének talán legellentmondásosabb tagja Kertbeny Károly publicista volt (6. kép, lásd mellékletben). Sokat vendégeskedett Weimarban, kapcsolatuk azonban megromlott. A muzsikusz utólag az osztrák hatóság besúgóját sejtette személyében. Eszmei közösséget állapíthatunk meg Liszt és Deák Ferenc igazságügyi miniszter között is, aki a szabadságharc letörése után a passzív ellenállás vezéralakja volt. Elsősorban August Antal báró közvetített közöttük.

August báró Albrecht főherceg bizalmasa, egyben Liszt egyik legbefolyásosabb barátja volt, akinek a legtöbb magyarországi megbízását köszönhetette. (7. kép, lásd mellékletben)²⁷ Jogtudósként 1864-ben ő tárgyalta Deákkal a *Húsvéti cikk* megjelenése előtt. Steinacker Gusztáv író és leánya, Irma a szabadságharc

²⁶ Domonkos 2013, 5.

²⁷ A képen középen lent dedikáció olvasható: „Taborsky”. Taborszky Nándor Parsch Józseffel 1868 és 1888 között működtetett kiadót.

után egyenesen Weimarban telepedett le, ahol Liszt környezetében éltek. A család gyakran fordított számára tartalmakat magyarról németre. Szalay László történész Deák Ferenc híve volt. 1848-ban Pázmándy Dénes mellett képviselőként őt küldték el a frankfurti parlamentbe. Ma a modern magyar történetírás megalapítójaként tartják számon, aki 1850-ben levelezett Liszttel egy inkognitóban lévő ismerőse külföldi menekítéséről.²⁸ Festetics Leó 1848-1849-ben visszahúzódott a magyar eseményektől. Később a Nemzeti Színház intendánsa volt. Liszt 1856-ban sokat írt róla Wittgenstein hercegnének, az *Esztergomi mise* bemutatója körüli események kapcsán.²⁹

A magyar forradalom és szabadságharc gyásza és emléke Liszt munkásságában

Liszt az 1850-es évektől magyar hazafias érzéseinek és kötődésének még több jelét adta (8. kép, lásd mellékletben). A magyar forradalom és szabadságharc emléke zenei tevékenységében is manifesztálódott, részben a forradalom hatására megkezdett művei részletesebb kidolgozása, részben pedig újonnan keletkező, eltérő műfajú, tartalmilag át- és átalakuló darabok komponálása által.³⁰

Hagyományosan a *verbunkos alapot* tekintik Liszt zenéjében magyar elemnek, amely mellett egyes vonatkozó művében az egyetemesebb *gyászzene* szintén utaló jellegűvé válhat. Liszt ezen kompozícióit természetszerűen érintik a művészetében kiforró zenei újítások és az a sajátos „képiség”, amelyet képzőművészeti alkotások inspiráltak. Egyes darabjait még az események előtti időszakhoz, párizsi éveikhez kötnék a kutatók. Szempontunkból ezért két csoportjukat érdemes megkülönböztetnünk:³¹

28 Gracza 2009.

29 Baróti 2000–2001, 294.

30 Kaczmarczyk 2001, 103.

31 Fontana Gát–Simon 1986, 3.

1. „forradalmi” művek

2. az „emlékezet” köréhez sorolható darabok

Liszt az 1830-as júliusi párizsi forradalom apropójából komponálta befejezetlen *Forradalmi szimfóniáját*, melynek részletein egészen 1854-ig dolgozott. Fontos szemléletváltására utal, hogy a darab zárótétele 1850 után megváltozott: a népek forradalmának „földi győzelme” helyett a 2. zsoltár „mennyei győzelmének” képével zárul.³² A Nikolaus Scholl-féle *Rákóczi indulót* először 1839. december 29-én játszották Pesten, melynek kottáját Liszt kiadni szándékozott, azonban a cenzúra 1840-ben ezt a változatot betiltotta.³³ A *Funérailles-t*³⁴ alcíme miatt, mely 1849 októberére, Heine versére adott kései válaszként értelmezi a zenetörténet. 1850 és 1852 között keletkezett, és a *Költői és vallásos harmóniák* című sorozat hetedik darabja lett. Szintén gyászdarab a *Héroïde funèbre*,³⁵ mely Liszt nyolcadik szimfonikus költeménye, és amely a *Forradalmi szimfónia* első tételéből önállósult. A *Magyar rapszódia*k³⁶ tizenkilenc darabos zongorasorozata és átdolgozásai 1839 és 1885 között keletkeztek, melyek közül tizenöt darab 1847 és 1853 között született. Különleges hely illeti a *Hungária*³⁷ című szimfonikus költeményt, melyről a későbbiekben még részletesebben szólunk.

Az emlékezet köréhez sorolható darabok között találjuk a bevezetőben említett, *Szent Erzsébet legendája* című oratóriumot (1855–1862). Magyarországon 1865. augusztus 15-én mutatták be a Vigadóban, és Liszt Ferenc maga dirigálta. A szintén 1855-re datálható *Hunok csatája* (*Hunnenschlacht*) című szimfonikus költeményről hamarosan részletesebben is beszélünk, hasonlóképpen az *Esztergomi miséhez*.³⁸ Az utóbbit Liszt Scitovszky János érsek megbízásából komponálta, és 1856. augusztus 31-én, az esztergomi bazilika újjászentelésén adták elő. A sort a *Magyar király-dal* (S. 340.) folytatja, melynek szövegét ifj. Ábrányi Kornél írta, valamint a *Koronázási mise* (1865–1867), amellyel Liszt már jóval

32 Kaczmarczyk 2001, 99.

33 Később Erkel Ferenc adta ki *Emlékül Liszt Ferencre* alcímmel.

34 Temetés. A zenemű sorszáma S.173.

35 Hősi sirató.

36 A zenemű sorszáma S. 244.

37 A zenemű sorszáma S. 103.

38 *Missa Solennis*. A zenemű sorszáma S. 9.

a valós esemény előtt foglalkozni kezdett. Végül megemlítiük a *Szózat és Himnusz* kései kompozícióját, amelyet a zenész 1872-ben Andrassy Gyula grófnak ajánlott.³⁹

Itt érdemes utalnunk még arra a 2018-ban megvalósult állami vásárlásra is, melynek keretei között a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont gyűjteménye vonatkozó anyaggal gyarapodott.⁴⁰ A tételek között szerepelt egy Petőfi Sándor *Magyarok Istene* című versével kiegészített kotta, melynek szövegét Liszt sajátkezűleg írta be a hangjegyek közé, valamint a *Mosonyi gyászmenete* és a *Petőfi szelleme* című kéziratok, melyek átdolgozásait ugyanő a *Magyar Történelmi Arcképek* című sorozat⁴¹ későbbi darabjaiba építette be.

Ha az egyes alkotások bemutatóinak recepciótörténetét összevetjük a Liszt leveleiből és a kortárs sajtóból kinyerhető további adatokkal, rávilágíthatunk arra, hogy milyen volt a magyar forradalom és szabadságharc eseményeihez kapcsolódó nemzeti emlékezet természetrajza, és hogy abban a muzsikusként milyen szerepet játszott.

A Hungária

A *Hungária* a kilencedik sorszámot viseli Liszt szimfonikus költeményei között.⁴² A zenész valódi reflexiója Vörösmarty idézett ódájára. A vers által említett *gyász tér* a darab kontextusában gyászzenei ütemek formájában jelenik meg, és vélhetően a magyar események tragikus végkifejletére utal.⁴³ A *Hungária* 1848 és 1854 között készült el. Első ízben 1856-ban hangzott el a Nemzeti Színházban, a szerző előadásában.

39 Andrassy és Liszt kapcsolatáról lásd: Domokos 2013, 5.

40 Keszler 2018, 27–28.

41 Fontana Gát–Simon 1986, 15.; Hamburger 1986, 377–389. A zenemű sorszáma S. 205.

42 A zenemű sorszámai S. 103 és R. 420.

43 <https://www.youtube.com/watch?v=zFttNadbVhw>; a letöltés időpontja: 2021. április 12.; A *gyász tere*: 13:45–15:00 között.

Az Esztergomi mise (Missa Solennis) 1856-os és 1858-as bemutatói

Az 1856-os év Liszt magyarországi tevékenységét tekintve sűrű esztendő volt. Eseményei sorában a legjelentősebb kétségtelenül a *Missa Solennis* bemutatója volt.

Fontos előzmény, hogy 1855-ben a zeneszerző Weimarban már foglalkozott a *Szent Erzsébet legendája* című oratórium és a *Hunnenschlacht* című szimfonikus költemény megkomponálásával, és ez figyelmét újra és újra a „magyar téma” felé fordította. Mindkettőt tübingiai freskók és alkotóik inspirálták – Moritz von Schwind és Wilhelm von Kaulbach⁴⁴ művei (9. kép, lásd mellékletben). Főleg az utóbbi valóban felfokozott élményt jelentett számára, melynek mértékéről hiteles képet az a megjegyzése ad,⁴⁵ amelyet az alkotás megtekintése után vetett papírra és küldött el Carolyne-nak írt levelében:

„És én is, időnként a csontvelőig hatolóan hunnak érzem magam.”

Liszt 1846-os fellépése után kerek tíz évvel ünnepi mise komponálására az esztergomi bazilika újjászentelése alkalmából kapott megbízást. Örömmel vállalta a feladatot. Az elkészült művet azonban Festetics Leó báró kritizálni kezdte, aki rávette az érseket, hogy a bemutatót mondja le, és egy Liszt darabjától szerényebb változatot adjanak elő.⁴⁶

A körülményeket tovább árnyalja, hogy Liszt megelőzően személyesen találkozott Metternichhel, valamint Alexander Bach külön engedélyezte és tá-

44 Kaulbach művének ismert ceruzavázlat, olajnyomat, olajvázlat, olajfestmény és freskó változata. A festő 1837 óta dolgozott a témán, amelyet a berlini Neue Museum lépcsőházának 1850-es évekre datálható freskóciklusában is felhasznált. A kompozíció egyik olajnyomat változata 1855-ben – miután Liszt a berlini freskót látta – Carolyne Wittgenstein birtokába került. Kaulbach egyébként gyakran vendégeskedett Lisztéknél a weimari Altenburgban, és portrét is festett a muzsikusról.

45 „Et moi aussi je me sens parfois Hun, jusqu’à la moelle des os.” (1855. július 24. levél Carolyne-nak) La Mara 1899, 236.

46 Baróti 2000–2001, 295.; Hamburger 1986, 186.

mogatta a mise komponálását.⁴⁷ A bazilika épülete egyébként még befejezetlen volt, és alkalmatlannak tartották a helyi zenei adottságokat a Liszt-féle mű bemutatójához. A negatív megítéléshez járult hozzá, hogy Festetics Leó szakmai kritikájában túl hosszúnak és nagyszabásúnak ítélte az alkotást.⁴⁸

Végül Augusz Antal, Mosonyi Mihály, Doppler Ferenc és mások kitartó levelezés útján meggyőzték az egyházat, hogy fogadják el Liszt miséjét, amelyet 1856 augusztus végén adtak elő. Nagy sikert aratott.⁴⁹

Ugyanakkor sokatmondóak lehetnek a mise főbemutatója körüli események. A felszentelési ünnepség előtt, augusztus 27-én a Nemzeti Múzeumban tartották az egyik főpróbát. Liszt leveleiből tudjuk, hogy a művész ekkor találkozott Batthyány Lajos özvegyével.⁵⁰ Augusztus 29-én látogatást tett Károlyi István grófnál Fóton⁵¹ (10–11. kép, lásd mellékletben). Az *Esztergomi mise* főbemutatója utáni pénteken volt esedékes a *Les Préludes* és a *Hungária* című darabok előadása a Magyar Színházban, és ahogy említettük, az utóbbit maga Liszt dirigálta első ízben a hazai közönség előtt.

Liszt Wittgenstein hercegnének írt egykorú leveleiből a következő további érdekes részletek is kiderülnek. A muzsikus 1856. szeptember 5-én tárgyalt Heckenast Gusztávval Pesten,⁵² és ugyanebben az üzenetben kérte a hercegnét, hogy Steinacker Gusztáv vagy felesége fordítsa le Liszt may [sic!] versét,⁵³ amelyet szeptember 8-án este ezer példányban szétosztottak a közönség közt. Vélhetően Liszniai Kálmán *Nemzeti daláról* van szó, mely a *Pesti Napló* tudósítása alapján az évben szerepelt Heckenast *Nemzeti Képes Naptára 1856-ra* című kiadványában is.⁵⁴ Mindez sokat elárulhat a valós közhangulatról és a nemzeti emlékezet működéséről, melynek úgy tűnik, hogy a költészet mellett szerves részét képezte Liszt Ferenc zenéje is.

47 La Mara 1904, 16., 25.; Hamburger 1986, 185.

48 Baróti 2000–2001, 298.

49 A *Pesti Napló* cikkírója a próbákat még erősen kritizálta. I. J.: Az esztergomi főegyház felszentelési ünnepélye. *Pesti Napló*, 1856. szeptember. 1. [2].

50 La Mara 1899, 233., 325–326.

51 La Mara 1899, 234., 330.

52 A cigány zenéről Carolyne-nal közösen írt könyvük német és magyar kiadásáról egyeztettek.

53 Gracza 2009.

54 *Pesti Napló*. Pest, sept. 1. *Pesti Napló*, 1856. szeptember 1. [2].

Ugyancsak a nemzeti emlékezet megnyilvánulásaként fogható fel az az esemény, amely két évvel később a Nemzeti Múzeum dísztermében zajlott. Liszt Carolyne és Marie Wittgensteinnek szóló levelében számolt be a „La Messe”, vagyis az *Esztergomi mise* 1858. április 10-én, szombaton este 8 órakor sorra kerülő bemutatójáról, mellyel a múzeumkert és a lipótvárosi templom (a mai Szent István Bazilika) építésének költségeire gyűjtöttek. Liszt interpretációja szerint a történelmi és szellemi arisztokrácia jelen volt a teremben, és:⁵⁵

„[...] A szívek egyszerre dobbantak – és a hallgatóságban ott volt az a meghatározhatatlan érzés, amit a zsenialitás »sarkában« keletkezett művek hívnak elő.”

A zenei élmény teoretikus leírása mellett fontos rámutatnunk arra a közhangulatot befolyásoló tényezőre, hogy az 1848-as események kerek tízéves fordulója volt ekkor. 1848. április 7-én írta alá V. Ferdinánd király az első független, felelős magyar kormány kinevező iratát. Az áprilisi törvényeket április 11-én ratifikálták. Liszt pedig a Bach-korszak lezárulása előtti, enyhülni látszó osztrák uralom idején lépett fel, személyesen és tudatosan részt vállalva a nemzeti emlékezetörzés rituáléiban.⁵⁶

55 „Les coeurs ont battu – et il y avait bien dans l'auditoire ce sentiment indéfinissable, que provoquent exclusivement les oeuvres marquées au coin du génie.” (1858. április 10-i levél Carolyne-nak, Pesth) La Mara 1899, 428., 315.

56 Itt szeretnénk utalni Debreczeni-Droppán Béla és Lovas Krisztina, a Magyar Nemzeti Múzeum és kertje történetére vonatkozó kutatásaira. Jóllehet „kezdetben még nem a Múzeumkert volt az '48-as emlékezet elsődleges helyszíne [...] és az önkényuralom idején az emlékezni vágyók inkább a temetőkre mentek a harcokban elesett vagy a megtorlás áldozataivá vált szeretteik sírjához [...] a kiegyezés után a fővárosi polgárság szervezett ünnepségei valójában csak 1873-ban kezdődtek, az 1848-as események huszonötödik évfordulóján, amikor is a pesti egyetemi ifjúság vette kezébe az ünnep megszervezését” (Lovas 2021.), a tömeges rendezvények kialakulása és rendszeresülése előtt is voltak egyedi, forradalmi megemlékezésre alkalmas események. Véleményem szerint nem lehetetlen, hogy ezek egyike volt az 1858-ban megrendezett koncert.

A Magyar koronázási mise 1867-es bemutatója

Liszt 1865-ben már Rómában élt és alkotott. Április 25-én régóta érlelődő szándékának megfelelően egyházi kötelékbe fogadták, július 30-án pedig felvette a kisebb egyházi rendeket. Politikailag az átlagosnál tájékozottabb volt a hazai helyzetről: a kiegyezés előkészítésének részleteiről Augusz Antal révén volt tudomása. Részben ez indokolja azt a tényt, hogy Ferenc József magyar királlyá koronázása előtt évekkel, már 1865. február 20-án írt egy levelet a bárónak, amelyben kifejezte vágyát, hogy a koronázási misét személyesen komponálhassa meg.

A *Magyar koronázási mise*⁵⁷ megalkotására először Scitovszky János hercegprímás adott megbízást, amelyet utódja, Simor János 1867 elején erősített meg. Liszt ez alkalommal Bécsben ütközött ellenállásba. Arra az előírásra hivatkozva, hogy a koronázáskor csak a bécsi Udvari Zenekar karnagyának alkalmi miséje hangozhat el, elutasították az általa szerzett darabot. Csak egy külön ennek a kérdésnek a tisztázására alakult, Eötvös József vezetésével felállított magyar bizottság és Erzsébet királyné közbenjárása tette lehetővé, hogy végül kompromisszum született. Liszt miséjét adták elő, amelyet nem ő, hanem a bécsi Udvari Ének- és Zenekar másodkarmestere, Gottfried Preyer vezényelt.⁵⁸

A darab első vázlatai már 1866. március 14-én készen voltak. 1867. június 8-án hangzott el a budai Nagyboldogasszony-templomban, melyre Liszt hivatalos meghívót ugyan nem kapott, de magán úton a karzatról meghallgatta. (12–13. kép, lásd mellékletben). Az *Esztergomi mise* tapasztalatain okulva, alkalmi kompozíciója a műfajhoz képest nagyon rövid lett. Liszt nemzeti érzelmei kifejezésére komponálta bele a betiltott Rákóczi-nótájának kuruc „kvartjait”, a verbunkos ritmikát és a népies-magyaros műdal melodikát.⁵⁹ Természetesen itt is feltűnik a „zenei fájdalom” kifejezése. A 64. ütemtől kezdődő „Dona nobis pacem” részt a kiegyezésre való utalásként értékelték egyes elemzők.⁶⁰

57 A zenemű sorszámai S. 11 és R.487.

58 Hamburger 1986, 214. Képes forrásokat lásd: Tomsics 2015.

59 Hamburger 1986, 215.

60 Ua.

Itt érdemes továbbá szó szerint is felidéznünk Hamburger Klára zenetörténész szavait Liszt miséjének vélt hangulatáról és hatásáról:⁶¹

„De ha megpróbáljuk magunkat beleképzelni a kiegyezéskori magyarok érzésvilágába – egy olyan koréba, amelyben az elnyomott nemzetek Európa-szerte csak szimbólumok, s nem utolsó sorban a zene közvetítésével juttathatták érvényre szabadságvágyukat (gondoljunk például Itáliára és Verdire) – könnyen elképzelhető, hogy ez a befejezés, s ez a békéért való »magyar« könyörgés, éppen a szabadságharcot leverő Ferenc József magyar királlyá koronázása alkalmából, valóban megrendíthette Liszt Ferenc honfitársait.”

Liszt Ferenc és a magyar *Pantheon*: a zeneszerző és művészetének szerepe a magyarországi kulturális intézményrendszer kialakulásában

Ahogy láthattuk, Barabás Miklós festménye révén, valamint a Képcsarnok Egylet ajándékozása által, Liszt Ferenc már 1849-ben „vizuálisan is bekerült”⁶² a Nemzeti Múzeum alakuló magyar *Pantheon*jába. A kiegyezés után pedig a magyar kulturális életben még nagyobb szerepet szántak a zeneszerzőnek, és személyét, eredményeit lépésenként az alakuló intézményrendszerbe integrálták. 1871-ben Eötvös József és Andrássy Gyula gróf közbenjárására királyi művészeti tanácsossá választották, és a Zeneakadémia alapító tagja, valamint tiszteletbeli tanára lett.⁶³ Részben a tisztséggel járó egzisztenciális lehetőségek következtében Róma és Weimar mellett immáron gyakrabban tartózkodott Budapesten is.

61 Hamburger 1986, 220.

62 A gondolat forrása Révész Emese tanulmánya. Lásd: Révész 2009.

63 Domokos 2013, 5.

Hazaszeretete kifejezésére számos további gesztust tett. 1872-ben készült el a *Himnusz és a Szózat* című műve. 1873-ban ünnepelték 50 éves művészi jubileumát, és ebből az alkalomból, majd legvégül végrendeletében emléktárgyakat hagyott a Magyar Nemzeti Múzeumra, melyeket Wittgenstein hercegnén keresztül juttattak el az intézménybe. Előbb egy díszes szekrényt rendeztek be velük, később rendszeresen szerepeltek a múzeum időszaki tárlatain.⁶⁴

Liszt ezen kívül is szoros kapcsolatban volt a Magyar Nemzeti Múzeummal: gyűjteményei gyarapításában nemcsak adományozóként, hanem közvetítőként is közreműködött. Az 1870-es években vendége volt a Pulszky Ferenc múzeumigazgató és leánya, Polyxénia által szervezett szalonoknak.⁶⁵

Ugyanakkor a múzeum mint folyamatosan átalakuló intézmény szemléleti szinten is hatott a társművészetekre kezdetektől fogva igen érzékeny zeneszerzőre. Már a múzeum alapítását követően, Miller Jakab Ferdinánd első tervezetében (1808) szerepelt az az említett *Pantheon*-gondolat, melynek szempontja volt, hogy a tervezett épület falait a nemzet nagyjainak képei díszítsék és lehetőleg a gyűjtemény kortárs művészek képeivel gyarapodjon. 1846-ban Kubinyi Ágoston igazgató a Képtár fejlesztése érdekében hozta létre a már említett Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesületet. Az 1850-1860-as években főleg vásárlásokkal gyarapodott a gyűjtemény, mely immáron három részre tagolódott: a Pyrker-képtárra, az Általános Képtárra és a Nemzeti Képcsarnok/Magyar Képtár anyagára. A Képcsarnok Egylet és a Képtár neve 1870-ben Ligeti Antal képtárőr katalógusában összeolvadva szerepelt: a címben Képcsarnoknak említették, miközben a vonatkozó tanulmány szövege a Nemzeti Múzeum Képtárát írta. 1871-ben az Esterházy-képtár megvásárlása fordulópontot jelentett. A gyűjteményt az Akadémia palotájában Országos Képtárként mutattak be, Pulszky Ferenc vezetésével. Ekkor felmerült a két képtár egységesítésének kérdése. 1875-ben az Egylet az alakuló Országos Magyar Képzőművészeti Társulatba olvadt.⁶⁶

64 Napjainkban ezek jellemzően az állandó történeti kiállításban, valamint a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban vannak. A Nemzeti Múzeum dr. Bartha Dénes által rendezett emlékkiállítás indította el és aktualizálta az 1930-as években a Liszt magyarságára vonatkozó történeti kutatásokat. Csekey 1937.

65 Radnóti 2011, 12.

66 Basics 2002, 277–282.

Legközelebb 1882-ben látott napvilágot az a sorsfordító irat Barabás Miklós, Fenyvessy Ferenc és P. Szathmáry Károly tollából, melyben újrafogalmazták a múzeum alapításakor említett *Pantheon*-gondolatot. A *Pantheon*t nem komplex múzeumként képzeltek el, hanem *dokumentumforrást jelentő*, önálló Magyar Történeti Arcképcsarnokként. (Az Arcképcsarnoknak a fényképek már ekkor is gyűjtőkörébe tartoztak.)

1884-ben e koncepció szerint a múzeum Képtárából egy Pulszky Ferenc által vezetett, történészekből és művészekből álló zsűri kisebb anyagot válogatott ki, amelyből kiállítást rendeztek a Várkert Bazárban. 1887-ben műtárgyvédelmi okokból a Stefánia úti képzőművészeti pavilonba, majd a Városligetbe kellett költöztetni a tárlatot. Ez a lényegében kiállításokban „értelmezhető” Képcsarnok, miután többféle módon formálódott, és tartalma változott, csak 1934-ben egyesült hivatalosan újra a Nemzeti Múzeum Képtára törzsanyagával. Az egyesített Képcsarnokot Vayer Lajos vezetésével rendszerezték, és így jött létre a mai intézmény.⁶⁷

Az alapításkori és az új intézmény koncepciója közötti különbséget a *történeti hitelesség* kérdéskörében ragadhatjuk meg. Ennek elvi illusztrálására idézzük Pulszky Ferenc szavait, melyek 1886. január 17-i megnyitón hangzottak el a Várkert Bazárban:⁶⁸

„[...] E gyűjteményben tehát a múlt alakjait nem tisztán egyéni érdemeik szerint kell befogadni, hanem mindazon képeket, melyek őket hitelesen ismertetik, így kiküszöbölhetjük a szervezőkkel megbízottak szubjektivitását. Viszont e meghatározásból folyik az intézetnek a rokongyűjteményektől való különbözősége. Ott a művészi érték a mérvadó, ezt itt háttérbe szorítja az ábrázolt tárgy jelentősége és hitelessége.”

67 Uo. 282–289.

68 Uo. 283.

A Magyar Történelmi Arcképek zongoradarab-sorozat

Ebben a kontextusban kitágulnak Liszt *Magyar Történelmi Arcképek* című zongoradarab-sorozatának értelmezési lehetőségei is⁶⁹ (14. kép, lásd mellékletben). A sorozat részei 1855 és 1885 között íródtak, és Liszt életében nem, hanem csak 1956-ban kerültek publikálásra Szelényi István által az *Új Zenei Szemle* folyóirat mellékletében. Liszt leveleiben „*nagyon magyar Gyászinduló*”⁷⁰ és „*magyarizmus*” kifejezésekkel illette ezeket a darabokat.

A sorozat hét kompozícióból áll, melyeket Liszt a következő magyar történelmi személyiségekről nevezett el:⁷¹

1. Vörösmarty Mihály⁷²
2. Széchenyi István⁷³
3. Eötvös József⁷⁴
4. Teleki László⁷⁵
5. Petőfi Sándor⁷⁶

69 A zenemű sorszámai S. 205 és R. 112.

70 1885. február 26-i levél Meyendorff bárónénak. Hamburger 1986, 377.

71 Hamburger 1986, 377. Lásd: Fontana Gát–Simon 1999.

72 Az eredeti darab 1857-ben keletkezett *Vörösmarty emléke* címmel. 1885-ben a kibővített, átdolgozott változat került a sorozatba.

73 Miután 1840-ben megismerkedtek és 1846-ban Liszt sokat vendégeskedett a grófnál, az általa ihletett darab 1885-ben készült el. Eredeti kézírata a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban (Library of Congress) lelhető fel.

74 Szintén kései darab, mely 1885-ben véglegesült. Kéziratának mára csupán egy 1930-ra datálható próbanyomata ismert, az eredeti eltűnt. Egressy Béni *Szózat*-motívumait is tartalmazza.

75 1885-ben íródott kézírata ugyancsak Washingtonban van. Egyfajta *mozaik-mű*, melyben Mosonyi Mihálytól származó darabokból származó átvételek is vannak.

76 A darab 1874-ben *A holt költő szerelme*, 1877-ben *Petőfi szelleme* címen volt ismert. Két- és négykezes változata maradt meg a pesti Táborszky és Parsch kiadónál. Ennek kéziratát vásárolta meg a magyar állam 2018-ban.

6. Deák Ferenc⁷⁷

7. Mosonyi Mihály⁷⁸

Már a sorozat címe is erőteljes „képiséget” hordoz magában. Lényegében *zenei portrék* gyűjteményéről van szó, amelyben egészen konkrétan nyilvánul meg a „tárművészetek egysége” és a 19. századra jellemző, a mainál komplexebb gondolkodásmód. Liszt műve még a Nemzeti Múzeum Képtára alapító koncepciójában szereplő *Pantheon*-gondolathoz áll közelebb.

Történelem képekben

A Történelmi Képcsarnok intézményében kialakuló, a *történeti hitelesség* fogalmából származó *dokumentatív igény és szemlélet* közvetett módon ugyan, de feltűnik Liszt Ferenc személyével összefüggésben.

Körülbelül az 1890-es évektől jelentek meg hazánkban olyan összefoglaló szemléletű, a magyar történelemre vonatkozó kiadványok, melyek egy-egy esemény interpretációjához az írott magyarázatokon kívül a képes emlékeket is elsődleges történeti forrásként tekintik és gyűjtik össze.

Éppen a magyar forradalom és szabadságharc évfordulójának évében, 1898-ban látott napvilágot az a Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztette kiadvány, melynek címe *Ezernyolczszáz negyvennyolcz* [sic!]. Az *1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*.⁷⁹ A könyv felfogása szerint Liszt Ferenc emléke szerves részét képezi a szabadságharc témáját tárgyaló történeti narratívának, és a róla szóló szöveget Barabás Miklós idézett fest-

77 Az 1870-ben keletkezett darab kéziratának másolata ma a weimari Goethe- und Schiller-Archivban lelhető fel.

78 1870–1871-ben a darab *Mosonyi gyászmenete* címen volt ismert, és szintén a Táborszky és Parschnál jelent meg. 1885-ben Liszt további hat taktust komponált a végére. Itt újra utalunk a korábban is említett, 2018-as állami vásárlásra.

79 Köszönettel tartozom Komka Géának, hogy felhívta a figyelmem a kiadvány egy újabb példányára. Itt érdemes újra utalnunk az 1930-as években bekövetkező fordulatra a Liszt-kutatásban. Ekkor került kiadásra például Robert Bory *Liszt Ferenc élete képekben* című munkája. Hasonló történeti kiadványok legközelebb az 1970-1980-as években születtek Magyarországon.

ményének reprodukciójával, valamint a korábban általunk is említett francia karikatúrával illusztrálták (15. kép, lásd mellékletben). Érdemes kiemelni azokat a sorokat, melyek egyben Liszt magyar forradalom és szabadságharcban betöltött szerepéről alkotott dualizmus kori értékítéletet tükrözik:⁸⁰

„Mégis, ha ajkára, szellemére és művészetére nézve nem volt is magyar, szívében velünk érzett, magát magyarnak vallotta s 48 előtt és 48 után korteskedett értünk a világban. [...] Íme a külföld mindig magyarnak nézte őt, magyar huszárnak – frakkban.”

Konklúzió

Az európai Liszt Ferenc nemzeti hovatartozásának kérdése szorosan összefügg a magyar forradalom és szabadságharc történeti tényével. A zeneművész első kézből ismerte a forradalom kitörését megelőző eszméket, kortársként megélte az eseményeket, melyekre élete végéig emlékezett, és mindez szerzői tevékenységében is manifesztálódott. Művészi értelemben a vonatkozó darabok keretei között a zenei *gyász tér* megteremtésében és munkássága utolsó szakaszában a *zenei portrék Pantheonjában* intézményesült. Jóllehet Liszt *zenei képei* nem föltétlenül alkalmasak arra, hogy eldöntsük, pontosan hogyan néztek ki az általuk „ábrázolt” jelenségek vagy személyek a valóságban, vonatkozó művei és rendszeres előadásuk mégis remek felidézői a kor hangulatának, melyek a „társművészetek egysége” jegyében a *befogadás* és a *belső képek* révén a kortársak történelmi eseményekhez vagy személyekhez fűződő érzésvilágát a ma élő emberek számára is hitelesen reprodukálhatóvá, elérhetővé teszik.

80 Jókai–Bródy–Rákosi 1898, 428.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baróti 2000–2001.** Baróti István: Liszt Ferenc Missa Solennis (Esztergomi mise) In: Horváth István (szerk.): „*Lux Pannoniae*”. *Esztergom. Az ezeréves kulturális metropolis.* (Konferencia 2000. június 15–16–17.) Balassa Bálint Múzeum és Esztergom város Önkormányzata, Esztergom, 2001. 293–306.
- Basics 2002.** Basics Beatrix: A Magyar Történelmi Képcsarnok. In: Pintér János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 277–301.
- Csekey 1937.** Csekey István: *Liszt Ferenc származása és hazafisága.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1937.
- Debreczeni-Droppán 2019.** Debreczeni-Droppán Béla: *Múzeumkerti kalauz. A Magyar Nemzeti Múzeum kertjének története.* Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2019.
- Domokos 2013.** Domokos Zsuzsanna: *Liszt, Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia. Újfalussy József tanár úr emlékére tisztelettel és szeretettel.* http://old.mta.hu/data/cikk/12/74/75/cikk_127475/Liszt_Domokos.pdf; a letöltés időpontja: 2021. április 12.
- Eckhardt–Liepsch 1999.** Eckhardt, Maria – Liepsch, Evelyn: *Franz Liszts Weimarer Bibliothek.* Bd. 2. Laaber, Lilienthal, 1999.
- Fontana Gát–Simon 1999.** Fontana Gát Eszter – Simon V. Péter (szerk.): *Liszt 1986. Magyar Történelmi Arcképek – Parafrázis egy Liszt műre. Kiállítás Liszt Ferenc születésének 175., halálának 100. évfordulójára.* Magyar Nemzeti Múzeum (1986. március 13. – augusztus 20.) Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1986.
- Gracza 2009.** Gracza Lajos: Liszt és az 1848/49-es magyar szabadságharc menekültjei, *Muzsika*, 52. évf. 10. sz. (2009. október) <https://www.epa.hu/00800/00835/00142/2976.htm>; a letöltés időpontja: 2021. április 12.
- Hamburger 1986.** Hamburger Klára: *Liszt kalauz.* Zeneműkiadó, Budapest, 1986.
- Hoffmann 1976.** Hoffmann, Helga: *Die Fresken Moritz von Schwind auf der Wartburg.* Union Verlag, Berlin, 1976.

- Hughes 1905.** Hughes, Rupert: *The Love Affairs of Great Musicians*. Vol. II. Eveleigh Nash, London, 1905.
- Jókai–Bródy–Rákosi 1898.** Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor (szerk.): *Ezernyolczszáz negyvennyolc [sic!]. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1898.
- Kaczmarczyk 2001.** Kaczmarczyk Adrienne: „Conquassatus, sed ferax”. Liszt Ferenc a magyar szabadságharc leverése után. In: Cséve Anna (szerk.): *A forradalom után. Vereség, vagy győzelem?* Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2001. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 10.) 98–103.
- Keszler 2018.** Keszler Patrícia: Szakmai konferencia a Liszt-kéziratokról. *Zenekar*, 25. (2018) 3. sz. 27–28.
- Kovács 2012.** Kovács Imre: Bevezető. In: Gombos László (szerk.): *Liszt és a társművészetek. Emlékkiállítás Liszt Ferenc születésének 200. évfordulóján*. Az MTA Zenetudományi Intézet Zenetörténeti Múzeuma, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Galéria közös kiállítása. Zenetörténeti Múzeum (2011. október 1. – 2012. augusztus 26.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2012.
- La Mara 1899.** La Mara [Lipsius, Marie]: *Franz Liszt's Briefe*. Bd. IV. Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1899.
- La Mara 1904.** La Mara [Lipsius, Marie]: *Briefe hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt*. Bd. III. (1836–1886) Druck und Verlag von Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1904.
- Lovas 2013.** Lovas Krisztina: A pesti egyetemi ifjúság március 15-i ünnepségei a dualizmus évtizedei alatt I. (1867–1890). *Honismeret*, 41. (2013) 2. sz. 18–21.
- Lovas 2017.** Lovas Krisztina: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. *Századok*, 151. (2017) 6. sz. 1223–1246.
- Lovas 2021.** Lovas Krisztina: A múzeumkert, mint az 1848-as emlékezet kiemelt helyszíne. <https://mnem.hu/hu/cikk/muzeumkert-mint-az-1848-emlekezet-kiemelt-helyszine>; a letöltés időpontja: 2021. április 12.

- Nagy 1996.** Nagy Alpár: Liszt Ferenc és korának eszméi. In: Környei Attila – G. Szende Katalin (szerk.): *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Soproni Múzeum, Sopron, 1996. (A Soproni Múzeum kiadványai 2.) 303–317.
- Pók 2018.** Pók Attila: *Magyar volt Liszt Ferenc?* <https://24.hu/tudomany/2018/09/16/magyar-volt-liszt-ferenc/>; a letöltés időpontja: 2021. április 12.
- Radnóti 2011.** Radnóti Klára: *Liszt Ferenc és a Nemzeti Múzeum*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2011.
- Révész 2009.** Révész Emese: Virtuális Panteonok. Grafikai arcképcsarnokok a 19. századi hazai populáris grafikában. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 34. (2009) 109–134. <https://revart.eoldal.hu/cikkek/popularis-grafika/grafikai-arckepcsarnokok.html>; a letöltés időpontja: 2021. április 12.
- Tomsics 2015.** Tomsics Emőke: *Kacagány és camera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2015.
- Vergo 2010.** Vergo, Peter: *The Music of Painting: Music, Modernism and the Visual Arts from the Romantics to John Cage*. Phaidon Press, New York, 2010.
- Walker 1994.** Walker, Alan: *Liszt Ferenc. 2. A weimari évek (1848–1861)*. Editio Musica, Budapest, 1994.

HIVATKOZOTT KORABELI SAJTÓ

Pesti Napló

Eszter Apor: Ferenc Liszt and the Memory of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849

ABSTRACT: The beginning of the most consistent middle-stage of Ferenc Liszt's so-called Weimar period coincides with the years of the Hungarian Revolution and War of Independence. (1848–1861) As a contemporary of the events, the piano virtuoso, professional Kapellmeister and composer was not only the host of Hungarian and non-Hungarian refugees giving them shelter in his Thuringian home shared with princess Carolyne zu Sayn-Wittgenstein, but the memory of the war was also manifested in his music. It reflected the principle of “unity of arts” on several levels, and the memorial manifestation appeared especially by the musical *space of mourning* in his Hungarian-style pieces. The history of his performances in Hungary, which were usually linked to round anniversaries – such as the presentations of the symphonic poem of the *Hungaria*, the *Esztergom Mass* or the *Hungarian Coronation Mass* in 1856, 1858 and 1867 – is also very instructive. In his memories and private letters, the musician wrote about some further moments of the events, capturing the public mood and describing the manifestations of the national commemorations. The *musical portrait* also appeared in this period of Liszt's art, which was a unique way to honour the memory of former Hungarian freedom-fighters. The artistic frame of this “genre”, the series of funeral marches called the *Hungarian Historical Portraits*, represents a close parallel with the *Pantheon*-idea which was the founding concept of the Hungarian National Museum and its collection, the Historical Picture Gallery. The museum became the leading site of memory among the cultural institutions that gradually developed in the age of Dualism.

KEYWORDS: Ferenc Liszt, unity of arts, the space of mourning, musical portraits, revolution, war of independence, Hungarian, Hungarian identity

MELLÉKLET

1. kép, C. Fischer: Carolyne zu Sayn-Wittgenstein és leánya, Marie, 1840-es évek, litográfia. A kép forrása: Hughes 1905, Vol. II, 30.,
előhely: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, jelzet: 76495/2

2. kép, Moritz von Schwind: Szent Erzsébet legendája – A rózsacsoda, 1855, freskó részlete, Wartburg vára, Erzsébet-galéria. Szabad felhasználású https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ec/Wartburg-Palas%2C_Fresken_von_Schwind_%28Bilderzyklus_zur_Heiligen_Elisabeth%29_-_Das_Rosenwunder.jpg; a letöltés időpontja: 2021. március 30.

3. kép, Ismeretlen fényképész: Vörösmarty Mihály portréja, 1850 körül, fotográfia, lelőhely: MNM Történeti Fényképtár, ltsz.: 750/1960. fk.

4. kép, Barabás Miklós: Liszt Ferenc, 1846, olajfestmény,
előhely: MNM Történelmi Képcsarnok, Itsz.: 178

5. kép, Joseph Lorentz Alcide: Liszt Ferenc, karikatúra litográfia, metszete megjelent a párizsi *Miroir Drolatique* 1842. július 2-i számában, lelőhely: MNM Történelmi Képcsarnok, Itsz.: 6285

6. kép, Ismeretlen fényképész: Kertbeny Károly portréja, 1847, dagerrotípia, lelőhely: MNM Történeti Fényképtár, ltsz.: 1227/1961. fk

7. kép, Augus Strixner – Johannes Rauch: Augusz Antal, litográfia,
 lelőhely: MNM Történelmi Képcsarnok, Itsz.: 58.2054

8. kép, Büki Fejér R. (Pest, Soroksári utca 12. sz.): Liszt Ferenc, 1850-es évek, fotográfia, vizitkártya, lelőhely: MNM Történeti Fényképtár, ltsz.: 67.1125

9. kép, Wilhelm von Kaulbach: Hunnenschlacht, 1850, olajfestmény,
lelőhely: Stuttgart, Staatsgalerie/München, Neue Pinakothek. Szabad felhasználá-
sú. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Hunok_csat%C3%A1ja#/media/F%C3%A1jl:Wil-](https://hu.wikipedia.org/wiki/Hunok_csat%C3%A1ja#/media/F%C3%A1jl:Wilhelm_von_Kaulbach_001.jpg)
helm_von_Kaulbach_001.jpg; a letöltés időpontja: 2021. március 30.

10. kép, Borsos és Doctor: özv. Batthyány Lajosné Zichy Antónia, fotográfia, lelőhely: MNM Történeti Fényképtár, ltsz.: 72.32.M

11. kép, Ellinger Ede: Gróf Károlyi István, 1873 körül, fotográfia,
lelőhely: MNM Történeti Fényképtár, ltsz.: 64.1076

12. kép, Klösz György: Ferenc József és Erzsébet királyné koronázása (1867. június 8., a budai Nagyboldogasszony-templom), fotográfia, albumin, lelőhely: MNM Történeti Fényképtár, ltsz.: 301/1958. fk

13. kép, Engerth Ede festménye után Doby Jenő: Ferenc József és Erzsébet királyné koronázása (1867. június 8.), 1881, rézmetszet, lelőhely: MNM Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 11162

14. kép, Barabás Miklós: Széchenyi István, 1848, olajfestmény,
lelőhely: MNM Történelmi Képcsarnok, ltsz.: 1470

FABÓ EDIT

A SZENT ISTVÁN-I ÖRÖKSÉG ÉRTÉKELÉSE SZENTBESZÉDEKBEN A SZABADELVŰ KORMÁNYZAT KEZDETÉN¹

K I V O N A T: A Szent István-i alapokra építő magyarországi katolicizmus, s rajta keresztül a vallásosság, valamint az államfelfogás éppen akkor lépett fellendülő szakaszába, amikor Nyugat-Európában hódító útjára indult a felvilágosodás, kritizálva az irracionálist, elsőbbséget adva az emberi értelemnek. A folyamat következményeként az egyház levált az államszervezetről, azaz a transzcendens törvényeket is szolgáló hatalom teljesen az emberi ész ellenőrzése alá került. Az állam és az egyház kettéválása a 19. század végére erősödött fel Magyarországon. A kultuszt kifejező augusztus 20-i Szent István-ünnepet 1771-ben Mária Terézia tette újból rangossá a Szent Jobb hazahozatalának alkalmával. A nemzeti ünneppé nyilvánított napot – a szabadságharc utáni önkényuralmi időszakot leszámítva – 1867 után is évről évre megtartották.

Az 1870-es évek közepére egyértelművé vált, hogy az ország vezetése liberális elvekhez igazodik. Az 1875-ös választáson a Szabadelvű Párt nyert, s kormányalakító képességét hosszú évtizedekre megőrizte. Az 1877-es esztendőből három Szent István-napi szentbeszéd is fennmaradt: a budapesti, a székesfe-

1 A „Dualizmus kori emlékeztetőtörténet” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámu, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

hévári és a bécsi. Mindhárom szentbeszéd felkészült igehirdetői gyakorlatról árulkodik, s mindegyik más-más területre helyezte a hangsúlyt. A szónokok gondolatait nemcsak a szertartás résztvevői, hanem a katolikus egyházi állásfoglalások iránt fogékony nagyközönség is követhette a vallási sajtóban. A felkért vagy kiválasztott papoknak lehetőségük volt arra, hogy olyan közérdeklődésre számot tartó kérdésről fejtsek ki a véleményüket, amely foglalkoztatta, netán megosztotta a társadalmat, s amely miatt az országos figyelem középpontjába kerültek. A budapesti szónoklat a keresztény polgárosodás értékeit domborította ki, a székesfehérvári szentbeszéd a kereszténység civilizációs szerepét emelte ki, a bécsi hitszónoklatban a kereszténység egyetemessége, valamint népszövetségjellege fogalmazódott meg.

Általánosságban elmondható a bemutatott szentbeszégekről, hogy bennük előkerülnek olyan társadalomkritikai szempontok, melyek napjainkban is megfontolásra érdemesek.

KULCSSZAVAK: szentbeszéd, Szent István-nap, keresztény polgárosodás, keresztény civilizáció, egyetemesség, népszövetség, liberalizmus, társadalomkritika

Magyarország története szorosan összeforrt I. Szent István király emlékével. A Szentkirály dualizmus kori emlékezetének kutatása élesebb megvilágításba helyezi a lezajló társadalmi, gazdasági változásokat.

A keresztény államalapító király halálának 900. évfordulója az uralkodói életmű sokoldalú szintézisére nyújtott alkalmat az 1938-ban kiadott *Emlékönyv*-ben. A jubileumi kiadványban Szekfű Gyula kísérté végig a Szentkirály emlékezetének alakulását a magyar történelem évszázadaiban.² A történész kimutatta, hogy Szent István kultusza a 19. század felé haladva egyre vesztett vallásos szellemiségének erejéből, majd a reformkorszakban, de főleg az 1867 utáni időszakban pedig „az értelmiségből szinte teljesen kiölte a hitet a

2 Szekfű 1938.

liberális, nacionalista, materiális, természettudományos korszellem”,³ amely ellen az egyház nem védekezett hatékonyabban, valamint a vallásos jellegről megállapította, hogy a hazafiúi nemzeti érzés kifejezésének akadályává vált. A jelenség hátterében a középosztály mozdíthatatlan közömbösségét határozta meg, amellyel szemben erőtlennek tartotta a katolikus egyház ellensúlyozó törekvéseit. Mindemellett megjegyezte, hogy kora társadalmában „a parasztság, falusi nép és városi munkásság”⁴ körében érintetlenül élt a kultusz nemzeti és keresztény tartalma. A kultuszt kifejező augusztus 20-i Szent István-ünnepet 1771-ben Mária Terézia tette újból rangossá a Szent Jobb hazahozatalának alkalmával. A nemzeti ünneppé nyilvánított napot – a szabadságharc utáni önkényuralmi időszakot leszámítva – 1867 után is évről évre megtartották.⁵

A Szent István-i alapokra építő magyarországi katolicizmus, s rajta keresztül a vallásosság, valamint az államfelfogás éppen akkor lépett fellendülő szakaszába, amikor Nyugat-Európában hódító útjára indult a felvilágosodás, kritizálva az irracionálist és elsőbbséget adva az emberi értelemnek. A folyamat következményeként az egyház levált az államszervezetről, azaz a transzcendens törvényeket is szolgáló hatalom teljesen az emberi ész ellenőrzése alá került. Az állam és az egyház (részleges) kettéválása a 19. század végén indult el Magyarországon.

A sajtóélet

Ezalatt tömegek szakadtak el a vidéktől, felgyorsult a polgárosodó társadalom hajtóerejét jelentő városiasodás.⁶ Az 1867 utáni kormányzatok azt az angol, a német és a francia polgárságot tekintették mintának, amely el tudja fogadni és fel tudja venni az ipari társadalom működtetéséhez szükséges életritmust és gondolkodást. A városba tömörülő széles néprétegeknek tájékozódniuk kellett

3 Uo. 71.

4 Uo. 77.

5 Gábor 1928.

6 Fónagy 2011, 459–460.; Tomka 2008, 201–202.

az ismeretlen közegben, valamint az új szabályokat kellett elsajátítaniuk boldogulásukhoz. Az ennek megfelelő tudás elsődleges forrása a város jellegzetes tömegterméke, a sajtó volt. Ezért a kiegyezés után a magyar sajtóélet a sajtószabadság rendezésével addig soha nem tapasztalt lehetőséghez jutott, amely olyan sok újság indulását jelentette, hogy a szerkesztőségek alig találtak munkatársakat.

A megszorodó lapok a sajtótörténet-írást is nagy kihívás elé állították, valamennyi újság vagy újságtípus történetét bemutatni szinte lehetetlen vállalkozás volt. Az elüzetiesedő hírlapvilág izgalmas fejezeteit képezi a politikai, a közművelődési, a szórakoztató jellegű sajtótermékek feltűnése, fejlődése, átalakulása, egymásba olvadása, megszűnése,⁷ azonban különösen az egyházi újságok területén még maradtak feltáratlan részek. A korszak vallásos jellegű újságai azért sem elhanyagolhatók, mert bármennyire is becsülte a polgári társadalom a kézzelfoghatóságot, azért még a vallásos szemlélet is tartotta magát.

Az újságírók már az 1860-1870-es években nagyon is tisztában voltak szerepük fontosságával, hiszen az egyik korabeli, mérvadó szószólójuk, Szathmáry György⁸ önmeghatározása szerint „a hatodik nagy hatalom, a sajtó képviselői, szerény napszámosai”.⁹ Az idézett szövegrész áttételesen többszörös jelentéssel bír. A magyar királyok nyughelyeként számon tartott Székesfehérváron 1874-ben, két nappal Szent István ünnepe után, augusztus 22-én Katona József *Bánk bánjának* díszelőadásával avatták fel a Vörösmarty Színház épületét. A dráma érvényesülését késleltette felségsértő kicsengése, s csak később vonulhatott be a köztudatba a hazafiságot és a hazaszeretet megjelenítő műként. A tudósítás eleje szellemeskedve felsorolta, hogy kik hiányoztak és kik jelentek meg az eseményen: a királyi udvartartás tagjai elmaradtak, de elmentek a tudomány és az irodalom jelesei, valamint az újságírók. Tehát a térfoglalás – nem csak jelképes értelemben – már ekkor megtörtént. Azóta ma már „a negyedik hatalmi

7 Kosáry–Németh 1985.; Kókay–Buzinkay–Murányi 1995, 105–171.

8 Buzinkay 2016, 207–208. Szathmáry György (1845–1898) újságíró, országgyűlési képviselő, miniszteri tanácsos, művelődéspolitikus, író, publicista, műfordító, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

9 Szathmáry György: A sz. fehérvári magyar színház megnyitása. A *Hon*, Esti kiadás. 1874. augusztus 24. [1–2].

ágként” emlegetik a médiát, az első helyen már nem áll a király, a másodikat pedig nem foglalja el az egyház. Az újfajta tudás, ismeret és szabályrendszer érdekes és színes közvetítőjével szemben a több évszázados, évezredes egyházi intézményrendszerben állandósuló teológiai hitelvekre és morális alapértékekre való hivatkozás egyre kevésbé bizonyult hatásosnak.

A vallásos sajtó

A kialakult helyzet helyreállításáért kiálló többrészes publicisztikát tett közzé a *Religio* „A katolikus olvasóközönség és a ’liberális’ lapok” címmel 1877-ben. Ugyanis az 1870-es évek közepére egyértelművé vált, hogy az ország vezetése liberális elvekhez igazodik. Az 1875-ös választáson a Szabadelvű Párt nyert, s kormányalakító képességét hosszú évtizedekre megőrizte. A cikkíró terjedelmesen ostromozta a liberális sajtót, felsorakoztatta bizonyítékait annak botrányhajhász voltára, erkölcs- és katolikus egyházromboló tarthatatlanságára, a kereszténység és a klérus elleni lejárató hadjáratukra. Ezért legszívesebben betiltotta volna olvasásukat, de kénytelen volt meghajolni a korszellem érdekeit vezérlő üzlet előtt, bár csak a hirdetések követését tartotta elfogadhatónak. A szerző felmentést adott azoknak, akiknek hivataluknál fogva kell foglalkozniuk a lapokkal. Végezetül egy katolikus hazafiságon alapuló párt felállítását javasolta, amelyhez nélkülözhetetlen a saját lap, mert „a sajtó hatalom”.¹⁰ A többrészes publicisztika szerzője megállapította, hogy a hirdetésszervező sajtó tekintetében jelentős a katolikus újságok versenyhátránya.

Azonban ezenkívül több tényező is nehezítette az egyházi fórumok mozgását. Számukra az előbb említett történelmi múlt egyszerre jelentett korlátot, valamint erős bázist. A katolikus egyház hosszú évezredekken át hozzászokott ahhoz, hogy jelentős mértékben képes hatni a nép gondolkodására, világlátására, bár ereje egyre csökkent. S habár meg is volt annak illúziója, hogy a régóta fennálló intézményük társadalmi beágyazottságát aligha lehet megingatni, s

10 A katolikus olvasóközönség és a ’liberális’ lapok. *Religio*, 36. (1877. augusztus 11.) 2. félév 12. sz. 93.

hogy ami változást megtapasztalnak az az idővel múló korjelenség vagy „divat”, de azt is pontosan fel tudták mérni, merre haladnak a folyamatok. Ennek oka, hogy sokáig az egyház tagjai, képviselői azon kevesek közé tartoztak, akik magas szintű oktatásban, képzésben, tudományos műveltségben részesültek, és lehetőségük volt a korszerű ismeretek megszerzésére, a tájékozódásra. Ezt tükrözi a *Religio* egyik névtelen szerzőjének a saját lelkipásztorkodásának alapelveit bemutató visszaemlékező és egyben arról értekező írása, amelyben rámutatott az általánosságban érvényesülő lehetséges tendenciákra: „Most az egoizmus a főerkölcsi elv. [...] vagy egészen megszűnik a religio, és a tudomány, művészet, és az állam veszi át feladatát; vagy pedig eljutunk a religio *magvához* (?) a való fölé emelkedve, legyőzünk minden fanatizmust és véglegesen lemondunk a *valónak* a mythos általi meghamisításáról.”¹¹ A papi hivatáson elmélkedve gondolatait a szószék, a templom és az iskola köré szőtte, amelyekből először a szószéket, a hívőknek való útmutatást emelte ki, hiányolta a korszerű prédikációskönyvet, valamint figyelmeztette lelkész társait az önképzésre: „a modern világhoz kell alkalmazkodnunk, ha meg akarunk értetni, ha ki nem akarunk gunyoltatni.”¹² Az író azt tanácsolta, hogy a hitszónok tanulmányozza a nyelvtant, forgassa a regényirodalmat, ismerjen verseket, az egyházi beszéd pedig legyen világos.

A templomi hallgatóság hitbéli, lelki és morális megerősítésére, meggyőzésére nagyobb gondot kellett fordítani, mint azt megelőzően. A kiegyezéstől kezdődően a szentbeszéd szívesebb közönséghez juthattak el a *Katholikus Lelkipásztor* és a *Religio* vallásos újságokon keresztül. A vitairodalom kedvező hatással volt a magyar igehirdetés művészetére, amelyet a 19. század második felére magas színvonalon műveltek.¹³ Azonban a *Religio* szerkesztősége a sikeresebb hitszónoklatok érdekében közzétette a lélektani szempontokat előtérbe helyező eszmefuttatást Pápay Jeromos¹⁴ tollából.¹⁵ A teológiában, a magyar nyelv és irodalomban, valamint a filozófiában képzett tanár véleménye szerint a jó hitszónok eredményesebb

11 Lelkipásztorkodási eszmék. III. *Religio*, 36. (1877. szeptember 26.) 2. félév 25. sz. 195.

12 Lelkipásztorkodási eszmék. I. *Religio*, 36. (1877. augusztus 18.) 2. félév 14. sz. 106.

13 Kudora 1902, 517.

14 Pápay Jeromos Zsigmond (1851–1881) premontrei kanonok, kassai főgimnáziumi tanár.

15 Pápay J[eromos]. Zs.: Lélektani elvek az egyházi szónoklatokról. *Religio*, 36. (1877. augusztus 8.) 2. félév 11. sz. 81–83., *Religio*, 36. (1877. augusztus 11.) 2. félév 12. sz. 89–91.

annál, mint aki inkább csak írásban jeleskedik, ugyanis a vallási irodalom iránt kisebb az érdeklődés, azonban annál többen hallgatják meg a szentbeszédeket. A hatásos beszéd elkészítéséhez nélkülözhetetlen, hogy a szónok ismerje önmagát, mert csak ennek révén lesz sikeres, továbbá megnevezte a szónoklat hármascélját, melyen az értelem, az érzelem és az akarat (vagy motiváció) befolyásolását értette. Az egyházi szónoklatoknál a hitágazati tételek megvilágítását javasolta ahhoz, hogy felfogható legyen a hit lényege, amely meghatározza az útmutató erkölcsiséget. Az emberi lét legfőbb törekvése a természetfelettihez való illeszkedés, azonban az ember csak természeti rendben képes tájékozódni. Az eligazodásban segítenek a hitágazatokban megfogalmazott, valós tudásnak elfogadott ítéletek. A feltett „mi?, honnét? és hová?” kérdésekre a válasz csakis töredékes lehet, mert az ember sohasem látja át az egészet, de ez azonban az ész, valamint a tudomány számára jelent akadályt. A szerző hivatkozott arra a pszichológusi álláspontra, miszerint a lélek révén lehetséges a felfogás (észlelés), a gondolkodás és a megismerés. Minden emberben működik a létfenntartási ösztön, amellyel összhangban van minden más, a boldogulás irányába mutató ösztön, s ezek elvezetnek a motivációhoz („a lélek akaró tehetségéhez”). A hallgatóság első „miért?” kérdésére a hitágazatok, s a bennük rejlő erkölcsiség felel. „A kinek nincs élő hite, az a moralításra nem sokat ad. Végez szép és dicséretre méltó dolgokat, de nem azért, hogy *erkölcsösnek*, hanem, hogy *tisztességesnek* tartsák. Nála az illem szabályok a mérvadók és nem az erények.”¹⁶ Az ember akkor lelkesül, ha lelke valamit olyannak azonosít, ami érinti valamelyik alapvető ösztönét, s az indíttatás forrását a vallási igazságok képezik. A tanár tézisként állította, hogy az anyai szeretetet és a hazafiúi kötődést is felülmúlja a vallási meggyőződés, az a legerősebb megtartóerő, mert „az eszes lélek Isten képmása.”¹⁷ Továbbá rávilágított arra, hogy mivel általában mindenki a szépre, a jóra, az igazságra törekszik, a szónoklatban sokkal építőbb jellegű a pozitív példákat és értékeket felemlíteni, mintsem az esetenként riasztó negatív üzenetekkel terhelni a hallgatóságot. Végezetül felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak a szónok testbeszédének kell tükröznie a mondanivaló tartalmát, hanem a tetteknek is hitelesíteniük kell a hangoztatott elveket.

16 Uo. 83.

17 Uo. 89.

A katolikus sajtó megnyilatkozásai, valamint az onnan idézett publikációk arra utalnak, hogy a liberális kormányzat mellett olyan erőteljes lépéskényszerben volt a katolikus egyház, hogy igyekezett közelebb kerülni a szélesebb néptömegekhez, korszerűbb alapokon megkísérelte újból megerősíteni a hitelveket és a szervezet tekintélyét.

Szent István-ünnepi szentbeszédék

Magyarországon augusztus 20-án, Szent István ünnepén a budai várban tartották azokat a szentbeszédeteket, amelyekre az egész ország odafigyelt, beleértve a világi és egyházi sajtót is.

Az 1848–1849-es szabadságharc letörése után a Szent István-ünnepséget kerülte az önkényuralmi rendszer, mert az a független államiságot jelképezte. Az 1867. évi kiegyezést követően az augusztus 20-i nemzeti ünnepet megrendezhették, amely tömegeket vonzott a fővárosba, de a vidéki Szent István-napi események is a népszerű megmozdulások közé tartoztak. Az augusztus 20-a utáni első vasárnap Bécsben, a kapucinusok templomában lebonyolított ünnepség külön kategóriát képezett, a szertartáson többségében az ott élő, szolgálót teljesítő, magas rangú, magyar tisztviselők, katonák és arisztokraták jelentek meg. Egy másik kategóriát alkottak a Monarchia fürdővárosainak Szent István-ünnepségei, amelyekben az emelkedettség mellett legalább ugyanolyan szerepet kapott a mulatság.

Az ünnepség sajtóbeli fogadtatása körüli visszafogottság is fokozatosan oldódott. A szentbeszédeteket teljes egészében ritkán adták közre, inkább a sajtótudósítások tartalmi összefoglalóiban maradt fenn a szónoklatok néhány központi gondolata. A kivételek közé tartozott Pór Antal¹⁸ 1873-as szónoklata, mely a könyvkereskedésekben is elérhető volt.¹⁹ Előtte, 1868-ban a kor közis-

18 Pór Antal (1834–1911) történész, egyházi író, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

19 Pór 1873. Korábban Pór Antal már behatóbban foglalkozott Szent István életművével, amelynek eredményeként 1871-ben megjelentette *Szent István király: történelmi tanulmány* című munkáját a fővárosi Szent István Társulat gondozásában.

mert papköltőjének, Tárkányi Bélának²⁰ a beszédét²¹ méltatták a lapok. 1874-ben Steiner Fülöp²² szentbeszédének lényege kapott nyilvánosságot,²³ mely később a *Magyar Államban*²⁴ is olvasható volt teljes terjedelmében. 1876-ban Sujánszky Antal²⁵ szónoklatának írott, szerkesztett változatának adott helyet a *Religio*.²⁶ Az 1877-es év ebből szempontból mérföldkövet jelentett, hiszen nemcsak a budapesti és bécsi szónoklatot publikálták, hanem a székesfehérvári püspöki megye százéves fennállásának alkalmából az augusztus 20-i szentbeszéd is napvilágot látott.

Budapest

A budapesti várbeli királyi helyőrségi templomban tartott Szent István-napi szentbeszédre a *Religio* kiadója és főszerkesztője, dr. Hornig Károly²⁷ kapott felkérést 1877-ben.

A tudós teológus szónoklata elején előrebocsátotta, hogy ismétlődések elkerülése végett feladata nem könnyű, mert öelötte sok kiválóság méltatta Szent Istvánt, azonban az idők múltával új nézetek és viszonyok merülnek fel, vagy a régiek tűnnek fel új alakban, s ezekben a Szentkirály szellemisége útbaigazítást ad nemzete számára.²⁸ A szónok I. István dicsőségének forrását

20 Tárkányi Béla (1821–1886) egri kanonok, költő, műfordító, a Kisfaludy Társaság tagja, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

21 A szent István ünnepét. *Fővárosi Lapok*, 1868. augusztus 11. 735.; Tárkányi Béla sz. István-napi beszédéről. *Religio*, 27. (1868. augusztus 29.) 2. félév 18. sz. 139–142.

22 Steiner Fülöp (1839–1900) teológiai doktor, székesfehérvári püspök.

23 Budapest, aug. 21. Az állami tekintély és a törvények tisztelete. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1874. augusztus 22. [1.], Pest, aug. 20-án. *Religio*, 33. (1874. augusztus 22.) 2. félév 16. sz. 136–137.

24 Steiner Fülöp: Az állami lét s boldogság egyedül biztos alapjáról. *Magyar Állam*, 1874. augusztus 22. [1–2.], augusztus 23. [1–2.]

25 Sujánszky Antal (1815–1906) választott püspök, esztergomi kanonok, író, költő, szerkesztő.

26 Sujánszky Antal: Egyházi beszéd, melyet sz. István Magyarország első apostoli királyának ünnepén. *Religio*, 35. (1876. augusztus 26.) 2. félév 17. sz. 129–133.

27 Hornig Károly (1840–1917) veszprémi püspök, bíboros.

28 Hornig Károly: Egyházi beszéd szent István király ünnepén. *Religio*, 36. (1877. augusztus 22.) 2. félév 15. sz. 113–118.

a nemzet kereszténnyé tételében jelölte meg, s ezért ez alkalommal nemcsak mint hívő rótta le tiszteletét a szent iránt, hanem a hazafiúi háláját is kifejezte az államférfinek. A teológus leszögezte, a Szentkirály tette azért nagyszerű és azért is tartozik a legnagyobb országalkotók közé, mert államalkotó és államfenntartó erővel csak a kereszténység rendelkezik. Hornig Károly vázolta az egykori európai környező szomszédságot, amely ugyancsak a kereszténység felvételére szorította a törzsi viszonyok között élőket, valamint a rendezett állami lét alapjának tartotta a kereszténységet, amely elvezet a polgárosodáshoz. A szónok rávilágított arra, hogy az egykori uralkodót apostoli, azaz térítői tevékenységéért avatták szentté, és ez alátámasztja a keresztény honalapítás jelentőségét, amelynek egyúttal polgárosító jellege is volt. A hazafiúi szellemiséget I. (Szent) László és I. (Nagy) Lajos teljesítette ki. A tudós megjegyezte, hogy mindez a kulturális és keresztény erkölcsi fejlődés a nyugati egyház keretein belül történhetett, mert a bizánci kötelékek az ország pusztulását okozták volna.

A történeti bevezető után Hornig Károly rátért a keresztény államiség létjogosultságát alátámasztó érvek bemutatására. Felvezetésként hivatkozott arra az általánosan elfogadott tételre, miszerint a politikai alakulatok csak azokkal az eszközökkel tarthatók fent, amelyek segítségével megalapítottak. Ennek fényében I. István a keresztény államot a katolikus hitre és erkölcsére építve hozta létre, amely a társadalom szervező elvévé vált. S ezen a ponton a szónok rámutatott arra, hogy koruk uralkodó (liberális) eszméje heves támadás alatt tartja a keresztény államiséget, azért hogy a rombolás véghezvitele után a romok közül kiválogassa mindazt, amire szüksége van, s azokat nem a kereszténység, hanem a humanizmus vívmányaiként tüntesse fel. Majd megjegyezte, hogy a felforgató, forradalmi nézetek képviselői jól tudják, hogy a társadalmi együttélés szabályai a keresztény elveken nyugszanak, amelyeket lehetetlen mellőzni, elnyomni. A tudós feltette azt a kérdést, hogy elképzelhető-e rendezett állam a fokozatosan emelkedő hatalom, észszerű engedelmesség, lelkiismeretesség és helyes birtokfogalmak nélkül. Válaszában kifejtette, hogy a keresztény felfogásban a hatalom Istentől ered, melyet nem lehet felcserélni holmi bizonytalan szerződésre, amelyet a felek úgy módosítanak, értelmeznek, ahogy kedvük tartja. Ha így történne, akkor a hatalom csak szerencse

és ügyesség jutalma lenne, amelyet bárki magának akarhat, s nyilván az erősebb fog nyerni, aki pedig tetszés szerint változtathat a szabályokon. Az erősebb képes saját oldalára állítani a tömeget, hogy polgárháborút, forradalmat szítson. Istennek, valamint neki a hatalom feletti birtokának megtagadásával ember áll szemben az emberrel, akarat ütközik akaratallal. A szónok arra a következtetésre jutott, hogy ilyen viszonyok között lehetetlen kormányozni, és eljátszott a gondolattal, hogy amennyiben a hatalom emberi eredetű, akkor a pusztá ököljog törvénye érvényesülne, holott az egyik ember a másiknak egyedül Isten nevében parancsolhat, hiszen mindenki az Ő akaratának engedelmeskedik. A teológus felemlegette azt a gyakori ellenvetést, hogy az emberekben is nőhet a becsületesség és a kötelességek kölcsönös teljesítése, mire meg is adta a feleletet, miszerint éppen a műveltnek számító középosztály az, akik körében nagy az önzés, a visszaélés, az erkölcsök és a törvények lábbal tiprása, sőt, gyilkosságra, párbajra vetemednek, amelyekkel valójában a bűneikről, hibáikról terelik el a figyelmet, hogy azok ki ne derüljenek, továbbá még a bíró is tehetetlenül kénytelen elfogadni azt a védekezést, hogy az üzleti életben nincsenek erkölcsi kategóriák. Hornig Károly meg is jelölte a bajok gyökerét: ha pusztán az emberi törvények a mérvadóak, akkor csak addig van engedelmesség, ameddig azt a materiális érdekek diktálják. A hitben való jóra törekvést az Istenhez való hasonlatosság vágya mozgatja, s ez a keresztény műveltség lényege. Az államnak harcolnia kéne a keresztény szellemiségért, meg kéne vetnie a gúnyolódókat, mert teljesen aláássák a polgárok becsületességét, lelkiismeretességét. Ezért fordulhat elő, hogy az állam nem tudja megakadályozni a korrupciót, csorbul a törvénytisztelet, a személy- és vagyonbiztonság, melyek pedig a rendezett társadalom végét jelzik. Az aggasztó folyamatot a kereszténységet tagadó társadalombölcselek sem fogják tudni megfékezni, s bár a visszasságokat a kereszténység sem oldja meg, de legalább enyhíti a nehézségek elviselését.

A tudós teológus szónoklata végén összefoglalta mondanivalójának lényegét, miszerint a keresztény alapokra épített állam csakis a keresztény keretek közt maradhat fenn, márpedig I. István király ezen a fundamentumon hozta létre a keresztény nemzetet, azonban koruk „szabadelvűsége” nem a haladást, a polgárosodást, hanem a pusztulást szolgálja. Végso érvenként hivatkozott IX.

Piusz²⁹ pápára, aki éppen a szabadelvűség megfékezése miatt hirdette meg a pápai tévedhetetlenség tételét a hit és erkölcs dolgában, azaz a pápa is azt vallja, amit a magyar király képviselt kilencszáz évvel azelőtt.³⁰ Hornig Károly beszéde utolsó szavaiban a nemzet boldog és virágzó jövőjéért könyörgött.

Székesfehérvár

1877. augusztus 20-án Székesfehérváron, a Szent István-székesegyházban is ünnepi szertartásra került sor a nevezetes napon, a szentbeszédet az apátkanonok, Pellet Ödön³¹ mondta, aki a civilizálódás útjaként mutatta be a kereszténységet. A *Religio* ezt a beszédet is érdemesnek tartotta közölni.³²

A szónok először emlékeztette hallgatóságát a kettős alkalomra: Szent István király országos nemzeti ünnepére, valamint a székesfehérvári püspöki megye újbóli helyreállításának és káptalanná alakításának 100. évfordulójára.³³ A teológus ezek után a honfoglalás idejét elevenítette fel, amikor a szerencsés győzelmeknek köszönhetően a magyarok elfoglalták a térséget, s a szomszédnépek retteghettek harciasságuktól, ám – mint külön felemlgette – nem mindig kísérte a magyarok csapatait a hadiszerencse, vereséget szenvedtek Öttingennél, Merseburgnál és Augsburgnál, s lassan alkalmazkodtak a békés élethez, melynek a keresztény hitre térés adott történelmi lendületet. Pellet Ödön itt tért rá beszédének fő gondolatára, mely szerint a kereszténység felvétele jelenti a civilizálódást, s ahogy visszatekintett a történelem messzeségébe, megállapította, hogy minél inkább halad előre az ismert idők felé, úgy mérséklődnek az ember-

29 IX. (Boldog) Piusz pápa (1792–1878) a katolikus egyházon belül is konzervatív nézeteket vallott, megerősítette az egyházszervezetet, amely ennek révén világegyházzá emelkedett.

30 A szabadelvűség magvát hordozó szabadság koronként mást jelentett. Adamik 2012.

31 Pellet Ödön (1833–1891) teológiai doktor, székesfehérvári apátkanonok, egyházi író, aki korábban, 1870-ben és 1873-ban Bécsben, 1871-ben Budán tartott szónoklatot Szent István napján,

32 Pellet Ödön: A kereszténység a civilizatio édes anyja. I. *Religio*, 36. (1877. augusztus 25.) 2. félév 16. sz. 121–123.; Pellet Ödön: A kereszténység a civilizatio édes anyja. II. *Religio*, 36. (1877. augusztus 25.) 2. félév 17. sz. 129–131.

33 Németh 1984–1988.

telen szokások, amelyekre példának hozta a 16. században talált mexikói véres emberáldozást, a kínai gyermekkitevéseket, a görög és római korok rabszolgaságát, élvhajász, pazarló életvitelét. A tudós a felsorolás után megjegyezte, hogy a magyarok őseinek józanabb vallási fogalmaik voltak, hiszen hittek „egy fő lényben”, a jó és rossz szellemekben, a természet tüneményeiben, de bálványimádásra sem vetemedtek, ám a barbárság a könyörtelenségben mutatkozott meg, s felidézte, hogy a források szerint az ellenség hozzátartozóit kegyetlenül lemészárolták, emiatt pedig más népek félték a magyaroktól. A kanonok rámutatott arra, hogy ezt felismerte Géza fejedelem, s mivel meg akarta védeni a magyarokat a hunok és avarok sorsától, felvette a kereszténységet és hittérítőket hívott az országba. Később az ő munkáját fejezte be I. István király, aki bölcsen egyesítette a nyugati civilizációt, a nemzeti múltat és az ősi hagyományokat, és ehhez püspökségeket, kolostorokat, templomokat hozott létre, átalakította a nemzet politikai szervezetét, majd tevékenységét II. Szilveszter pápa arany koronával és apostoli címmel erősítette meg. A pap tanulságként levonta, hogy Európában egyetlen más népet sem vezettek be a keresztény kultúrába, mint a magyart.

A szentbeszéd második, székesfehérvári vonatkozású része a mohácsi tragédiával indult, amelyet követett a belviszályok, a torzalkodások felemlegetése a török hódításig vezető úton. A kanonok felelevenítette a parancsnok várvédő hősi áldozatát, a lakosság legyilkolását, valamint elhurcoltatását, a királyok emlékét oltalmazó székesfehérvári bazilika felrobbanását. A szónok kiemelte, hogy az elnéptelenedett városnak Mária Terézia uralkodásáig kellett várnia, aki eltökélte, hogy mindent megtesz az ország javára, s ennek köszönhetően lecsapolták a mocsarakat, csatornát és gátat építettek, az állattenyésztést segítették elő, a felsőoktatást fejlesztették, a népnevelést támogatták. A felsoroltak csakis a katolikus egyháznak elkötelezett Habsburg-házból való királynő uralkodása alatt voltak lehetségesek, aki 1777. február 17-én Fejér megyében a Pilis egy részének odacsatolásával megalapította a székesfehérvári önálló püspökséget. Pellet Ödön felidézte az első székesfehérvári püspök beiktatásának fényes ceremóniáját, díszes külsőségeit, az örvendező híveket, a kivilágított várost, és ennek a parádés eseménynek a 100 éves évfordulójára emlékeznek 1877-ben, valamint biztos volt abban, hogy a püspöki székhely az egész társadalom javára

lesz a hitben és az erkölcsben, amelyről csak Isten ítélkezhet. A szónok gondolatait továbbfűzve meg volt győződve arról, hogy a székesfehérvári katolikus gyülekezet őrzi azt a hitbéli örökségét, amely polgári erényekre, lelkes Isten-hitre, felebaráti és hazaszeretetre sarkal.

Végezetül Pellet Ödön hálaadásra szólította fel az egybegyűlteket azért, hogy városuk és püspöki megyéjük reményben és szeretetben fennmaradt és gyarapodott a viharos századok után is, valamint könyörgésüket kérte, hogy senki meg ne fogyatkozzék hitében a „szent István a boldogságos szűz Máriának oltalma alá helyezett” hazában, s utoljára nyomatékosította azt a tételt, miszerint a katolikus hit az igaz világosság, az anyaszentegyház pedig „az igazság oszlopa és erőssége”.

Bécs

Az augusztus 20-át követő első vasárnapi napon a bécsi kapucinus templomban is ünnepi szertartást tartottak Szent István tiszteletére. Az 1877. évi megemlékezés alkalmával a sajtóban már előtte olvasható volt, hogy a szentbeszédet Rónay István³⁴ mondja, és a szónoklat nyomtatásban is elérhető.³⁵

A délvidéki születésű, német családból származó és a politikai pályán is otthonos pap a nemzeteket egyesítő kereszténység jelentőségére hívta fel a figyelmet. A szónok első mondatával leszögezte, hogy a „keresztény egyház a világ legnagyobb társadalmi eszméje”, amelynek feladata az „emberszeretet” igéjének hirdetése mindenkinek. A magyarok apostola I. Szent István király volt, akinek emlékezetét évről évre tisztelettel megüli a nép, mert Istennek tett sző életet élt, azaz ellenfelei legyőzésével hőssé vált, mértékletessége bölcsességéről tanúskodott, és a kereszténység örökérvényű erkölcsi alapjára helyezte országa jövőjét. A krisztusi tanítás eggyé olvasztja a nemzeteket. Rónay István

34 Rónay István (1840–1893) római katolikus plébános, kanonok, országgyűlési képviselő.

35 Rónay István. *Fővárosi Lapok*, 1877. augusztus 19. 911.; Az ünnepi beszéd. Vasárnapi Ujság, 24. (1877) 35. sz. 555. A szónoklat kiadását lásd: Rónay 1877.

példaként felhozta az 1869–1870-ben összehívott (első) vatikáni zsinatot,³⁶ amelyre a világ minden tájáról érkeztek Rómába. A nagy alkalomnak örültek a hívők, de gúnyolódtak rajta az ellenfelek, világraszóló jelentőségét azonban mindenki elismerte. A római találkozó eseménye egyúttal képviseli a nemzetek egységét Krisztusban, hiszen a kereszténység a szeretet révén testvérekké teszi a legkülönbözőbb emberi fajokat, egyesíti a nemzeteket, békét hoz a földre, kijelölve az egyház jövőjét. A katolikus vallás egyetemes, nézetei az egész emberiségé. A teológus megállapította, hogy a 19. századnak számos irányzata ellenkezik a kereszténységgel, s bár elfogadta, hogy minden nép csak a saját nemzetisége, nyelve és természete révén juthat műveltségre, valamint elismerte, hogy a nemzeti eszme emberszeretet-, béke-, testvériségi, bölcsészeti, műveltségi és vallási felfogásának vannak előnyei, de kárhoztatta annak gyűlölködést, vérontást és háborúkat keltő oldalát, amelyeket a történelem is bőségesen igazol. A katolikus egyház a maga megingathatatlan erkölcsi talapzatáról küzd az ellenségeskedést szító korszellemmel, azaz csak addig lehet tere a nemzeti eszmének, ameddig az nemesíti egy nép szellemét és lelkét, de amint másokat korlátoz, akkor elvetendő. A megosztó törekvést többek között az gátolja, hogy a római egyház ragaszkodik a szertartások régóta használt latin egynyelvűségéhez, ezzel is egységbe terelve a népeket. A szónok elkeseredetten sóhajtott fel, hogy mindezzel együtt a 19. század egyre távolodik az evangéliumtól, mert a megszólított tudósok és felvilágosult férfiak – az elvben támogatandó – céljait a hit és Isten nélküli tudománnyal és humanizmussal kívánják elérni. Majd ellenérvként hozta fel, hogy az Isten nélküli humanitás átlép a testvériségen, hiszen a modern tudományban megfogalmazott fajelméletek megkülönböztetnek népeket, erkölcsi tápot adva a „civilizáló”, rabszolgatartó gyarmatosítóknak. A kor humanitása az önzésben merül ki. „A modern ember ledöntötte Isten képét az oltárról, s önmagát állította oda Isten gyanánt”³⁷, és kineveti a „szeresd embertársad, mint önmagad” intelmét, majd egy olyan világot hoz létre, „mely megvédi az állatot és géppé alacsonyítja az embert; mely mindig békét hirdet és sátáni furfanggal tökéletesíti a gyilkoló eszközöket; mely dolog,

36 Adriányi 2001, 373–376.

37 Uo. 8.

tudomány és lelkiismeret nélkül gazdagít egyeseket, és a nyomor örvényébe taszít milliókat”.³⁸ A teológus rámutatott arra, hogy az üresen csengő politikai testvériség nevében felforgatják az „erkölcsi és társadalmi alapokat, a természeti törvényeket, s a tulajdonjog örökérvényű elveit”,³⁹ és megjósolta, hogy a folyamat „Communismussal kezdődik és nihilismussal végződik”,⁴⁰ továbbá arra következtetett, hogy a tudomány nem képes az ember szeretetére, a nemzetközi egységet egyedül a katolikus világegyház tudja megvalósítani. A szónok érzékeltette, hogy az emberek egységének csak Isten lehet a központja, amelynek természetét és működését a Naphoz és a körülötte keringő égitestekhez hasonlította, ahol a modern eszmék üstökösként száguldanak át a rendszeren: „jönnek, ragyognak és letűnnek”.⁴¹ Rónay István levezetésében megállapította, hogy csakis Istennel kötött valódi szövetség jelentheti a fennmaradást, az állandóságot a nemzetek számára a téves koreszmék között, és megelőlegezte, hogy „Lesz idő, mikor az emberi szellem ezt jobban fogja méltányolni, mint jelenleg. [...] De ez a kor még messze van. Sok köny és sok vér fog addig még elfolyni hamis ideálokért”.⁴² A teológus a hazafiságra térve kijelentette, hogy az abban az esetben elfogadható, ha az „egyenlő a törvények tiszteletével; a fejedlem és a haza iránti áldozatkészséggel; a polgári kötelességek lelkiismeretes teljesítésével; a béke s az állami rend fenntartásával: akkor a katolikus egyház a hazafiságnak édes szülőanyja a nemzetek életében.”⁴³

Végezetül a szónok Szent István-napra emlékezve megismételte a szentbeszéd központi gondolatát, miszerint a turáni népcsaládból származó magyarság hazát szerzett magának, és a kereszténység államalkotó erejére támaszkodva fennmaradt a nyugati keresztény népszövetség kötelékében. Rónay István a beszédét záró fohászban Isten vezérletében bízva azt kérte, hogy ha netán a nemzet elhagyná a kereszténységet, akkor vezesse vissza oda.

38 Uo. 9.

39 Uo. 10.

40 Ua.

41 Uo. 12.

42 Ua.

43 Uo. 13.

Összegzés

Mindhárom szentbeszéd felkészült igehirdetői gyakorlatról árulkodik, s mindegyik más-más területre helyezte a hangsúlyt. A szónokok gondolatait nemcsak a szertartás résztvevői, hanem a katolikus egyházi állásfoglalások iránt fogékony nagyközönség is követhette a vallási sajtóban. A felkért vagy kiválasztott papoknak lehetőségük volt arra, hogy olyan közérdeklődésre számot tartó kérdésről fejtsék ki a véleményüket, amely foglalkoztatta – netán megosztotta – a társadalmat, s amely miatt az országos figyelem középpontjába kerültek.

A szentbeszédek alapvetően meghatározta a liturgia helyszíne és a jelenlévő hallgatói kör. A budapesti hitszónok, Hornig Károly az országos politikára hangolt beszédének vezéreszméjét Szent István tevékenységén keresztül a kereszténységet kulturális és államalkotó szerepében fogalmazta meg, amely a polgárosodáshoz vezetett. A püspök felforgató és veszélyes jelenségnek tekintette koruknak az erősebb érdekeit érvényesítő liberális szellemét, majd kiemelte az erkölcsök, a becsületesség romlását, melyet különösen a művelt középosztály köreiből tapasztalt, általában államilag támogatandónak tartotta a keresztény szellemiséget, és romboló hatásúnak látta a szabadelvűséget. A beszéd megalkotásában fontos körülményt jelentett, hogy a szónoklatot a kormányzatot képviselő díszvendégek és magas beosztású tisztviselők közvetlenül hallották. A székesfehérvári szentbeszéd viszont inkább igazodott a helyi és az egyházi keretekhez. Pellet Ödön az augusztus 20-i napra emlékezve, a Habsburg-udvar magyar csatavesztéseket nyomatékosító történelemszemléletét követve, a kereszténységnek és I. Istvánnak a magyarságot civilizáló befolyására hívta fel a figyelmet, valamint a helyi püspökség történetét illetően Mária Terézia uralkodónői, hitbéli elkötelezettségét és az első püspök hivatalba lépését domborította ki, és hirdette a katolikus hit erősségét. Az osztrák császári fővárosban, az udvar kötelékébe tartozó befolyásos magyar előkelőségek figyelmével kitüntetett szentbeszédben Rónay István az egyetemes természeti és transzcendens rendet követő világegyháznak az egész Földre kiterjedő egységesítő jellegére mutatott rá, amelynek égisze alatt kárhoztatta a gyűlölködő

nacionalizmust, de kiállt a törvénytisztelő hazafiság mellett, elvetette a kommunizmussal és nihilizmussal fenyegető materialista tudományos világlátást, s végkicsengésként felhozta, hogy a magyar nemzet is a keresztény népszővettségnek köszönheti fennmaradását.

Az ismertetett hitszónoklatok csaknem másfél évszázadosak, és koruk legérzékenyebb kérdéseire válaszoltak. A kereszténység felvétele mindhárom beszédben a kulturálódás küszöbét jelentette, a keresztény alapokra fektetett állam pedig a polgárosodó társadalom legbiztosabb feltétele. Szent István vezetői érdeme, hogy felismerte és kihasználta a történelmi lehetőséget, s mindehhez meghatározta az állami és egyházi kereteket. A Szentkirály által kijelölt út hozzájárult az ország fennmaradásához. A szónoklatok a liberális korszellemet és a materializmust látták a legkártékonyabb jelenségnek – a katolikus egyház által is támogatott –, az addigi össztársadalmi létfeltételek működési rendjére. A kritikus érvekben megfogalmazódott az erkölcsök korlát nélkülivé válása az Isten, a természetfeletti törvények megtagadásával, mert onnantól a morált a pusztai emberi érdekek irányítják, és nem a nemesebb – mint ahogy azt a felforgató ideák hirdetői vélték –, hanem az erősebb ököljoga fog érvényesülni. Az egyházfik keserűen állapították meg, hogy a kárhoztatott tanok épp annál a középosztálynál hódítanak, amelyre a polgári társadalom épülne.

Az azóta eltelt idők tanúsága szerint az egyházi szószólók nagyon is tisztán látták a legfenyegetőbb veszélyforrást, annak romboló természetét. Azonban bármennyire is igazuk volt, a háttérben, a színpalak mögött folytak az egyezkedések az állam és az egyház szétválasztásáról, amely a polgári házasság bevezetésével részlegesen meg is valósult.⁴⁴ A katolikus egyháznak már nem volt ahhoz elég ereje és tekintélye, hogy a folyamatot megfékezze. Később, a dualizmus kori magyar (katolikus) lelkipásztorkodást értékelő teológus, Mihályfi Ákos szerint igaz, hogy az egyházpolitikai viták megtépázták a vallásos életet, de az elszenvedett károk előidézésében a klérus nemtörődomségének és életvitelbeli anomáliáinak is szerepe volt.⁴⁵ A 20. század első fele kiemelkedő történésének,

44 Karácsonyi 1915, 288–310.

45 Mihályfi 1921, 339–340.

Szekfü Gyulának a középosztályt elmarasztaló véleményét hitszónoklatok is megelőlegezték. Általánosságban elmondható a bemutatott szentbeszégekről, hogy bennük előkerülnek olyan társadalomkritikai szempontok, melyek napjainkban is megfontolásra érdemesek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adamik 2012.** Adamik Tamás: A szabadság értelmezése az ókortól Rudolf Steinerig. In: Uő: *Sanctissima Religio. Vallás- és irodalomtudományi tanulmányok*. Szent István Társulat, Budapest, 2012.
- Adriányi 2001.** Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest, 2001. (Szent István kézikönyvek 5.)
- Buzinkay 2016.** Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és az újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Wolters Kluwer, Budapest, 2016.
- Fónagy 2011.** Fónagy Zoltán: A dualizmus kora (1867–1914). In: Tóth István György (szerk.): *Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 425–475.
- Gábor 1928.** Gábor Gyula: *Szent István-nap ünnep története*. Franklin Kiadó, Budapest, 1928.
- Karácsonyi 1915.** Karácsonyi János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Szent László Nyomda, Nagyvárad, 1915.
- Kókay–Buzinkay–Murányi 1995.** Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Változatlan utánnyomás. A Magyar Újságírók Országos Szövetsége, a Bálint György Újságíró-iskola, Budapest, 1995. (Sajtókönyvtár)
- Kosáry–Németh 1985.** Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története*. II/1–2. köt. 1848–1892. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.
- Kudora 1902.** Kudora János: A magyar katolikus igehirdetés története. In: Kiss János – Sziklay János (szerk.): *Katholikus Magyarország 1000–1901. A magyarok megtérésének és a Magyar Királyság megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából*. 1–2. köt. Stephaneum Nyomtató Műintézet, Budapest, 1902. 510–519.
- Mihályfi 1921.** Mihályfi Ákos: *Az igehirdetés: egyetemes előadások a lelkipásztorkodástan köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 1921.
- Németh 1984–1988.** Németh László: Székesfehérvári egyházmegye. In: Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach 1984*. Szent István Társulat, Budapest, 1984–1988. 714–725.

Pór 1873. Pór Antal: *Egyházi beszéd, melyet Szent István ünnepén 1873. augusztus 20-kán a budai vártemplomban mondott Pór Antal.* Athenaeum, Budapest, 1873.

Rónay 1877. Rónay István: *A nemzeteknagy egysége Krisztusban: Egyházi beszéd, melyet 1877-ik évi augusztus hó 26-kán, Szent István király ünnepén Bécsben, a t. Kapucinus templomban mondott.* Malatin és Holmeyer Nyomda, Bécs, Kalocsa, 1877.

Szekfű 1938. Szekfű Gyula: Szent István a magyar történet századaiban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* 3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938. 1–80.

Tomka 2008. Tomka Ferenc: *Lelkipásztori teológia és az új evangelizáció. Egyházunk helyzete és küldetése a harmadik évezred küszöbén.* Szent István Társulat, Budapest, 2008. (Lelkipásztori teológia 1.)

HIVATKOZOTT KORABELI SAJTÓ

A Hon

Fővárosi Lapok

Magyar Állam

Pesti Napló

Religio

Vasárnapi Ujság

The Evaluation of St Stephen's Legacy in Sermons at the Beginning of the Liberal Government

ABSTRACT: Hungarian Catholicism, based on St. Stephen's foundation, and through it religiosity and the conception of the state, entered a flourishing phase just as the Enlightenment was beginning its conquest in Western Europe, criticizing the irrational and bringing human reason to the fore. As a result, the church became detached from the state, that is, the power to serve transcendent laws came under the full control of the human mind. The separation of the state and the church intensified in Hungary by the end of the 19th century. The feast of St. Stephen on August 20, a manifestation of his cult, was restored by Maria Theresa in 1771 on the occasion of the return of the Holy Right. Declared a national holiday, the day was held year after year, with the exception of the post-war period of dictatorship.

By the mid-1870s, it became clear that the country's leadership was aligned with liberal principles. The Liberal Party won the 1875 elections and retained its ability to form government for decades. Three sermons on St. Stephen's Day in 1877, the Budapest, Székesfehérvár and Vienna sermons have survived. All three sermons reveal a well-prepared preaching practice, and each focused on a different area. The thoughts of the speakers could be followed not only by the participants in the ceremony but also by the general public, which were receptive to the positions of the Catholic Church. Invited or selected priests were given the opportunity to express their views on an issue of public interest that affected or divided the society and to bring it to the attention of the whole country. The sermon in Budapest emphasized the values of Christian civilization; the homily in Székesfehérvár emphasized the role of Christianity in civilization, and from the pulpit in Vienna the universality of Christianity and the character of a people's association were highlighted.

In general, the sermons presented here contain aspects of social criticism that are still worth considering today.

KEYWORDS: sermon, St. Stephen's Day, Christian citizenship, Christian civilization, universality, people's association, liberalism, social critique

MELLÉKLET

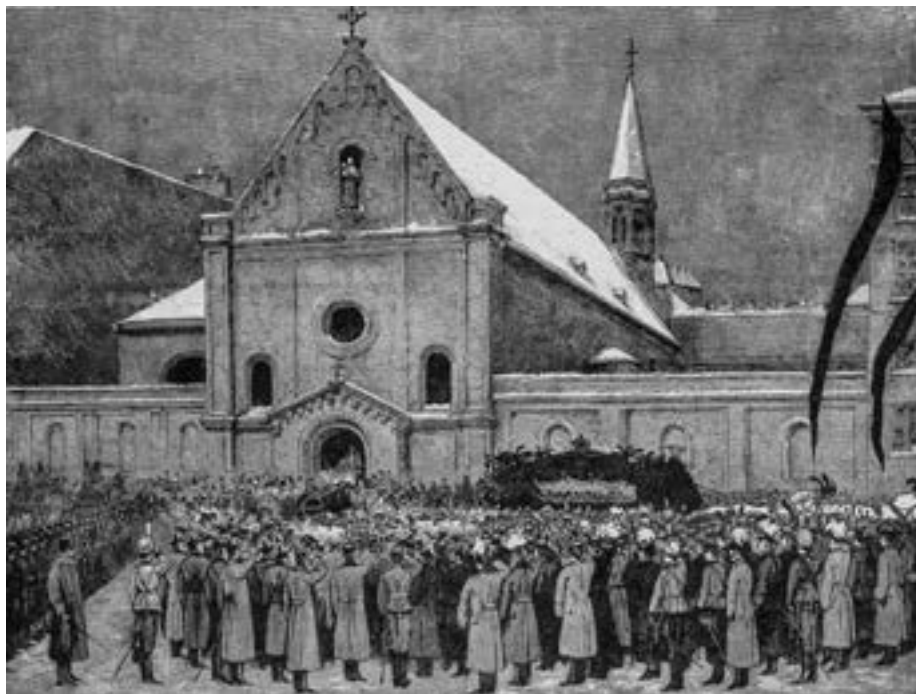
Hornig Károly (1840–1917) veszprémi püspök tartotta az 1877. évi Szent István-napi hitszónoklatot a budai Helyőrségi templomban, Pollák Zsigmond metszete, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 35. (1888) 23. sz. 373., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

Mária Magdolna-templom (vagy még Szent János temploma), azaz a Helyőrségi templom Budán. A Mátyás-templom felújítása miatt 1877-től itt tartották a Szent István-napi szertartást és ünnepi beszédet, így Hornig Károly szónoklata is itt hangzott el. Myskovszky Viktor rajza, Pollak Zsigmond metszete, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 12. (1865) 35. sz. 437., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A székesfehérvári Vörösmarty tér, s a háttérében a karmelita templom látható, Zombory Gusztáv alkotása, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 13. (1866) 18. sz. 217., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A bécsi kapucinusok templomában volt a Habsburgok családi kriptája, s többek közt ezért örökítették meg 1889-ben Rudolf trónörökös temetésekor, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 36. (1889) 8. sz. 133., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A MAGYAR REFORMÁTUS EMLÉKEZETKULTÚRA FEJLŐDÉSE (1864–1917)

KIVONAT: Jelen tanulmány két részre tagolódik. Az első részben számba veszi azon materiális előfeltételeket (gazdasági és társadalmi háttérrel), amelyek a református emlékezetkultúra kiformalódására alapvető hatást gyakoroltak. A második rész a református szempontból fontos emlékek dinamikáját tárgyalja, mint ami a református emlékezetkultúra ideálképekben megfogható tartalmi, üzeneti oldalának későbbi vizsgálatát megalapozhatja. Az így összeállított emlékévkatalógus a következő: az 1864-es Kálvin-emlékévk, a Calvinium 1867. május 27-i felavatása, Méliusz Juhász Péter halálának háromszázados évfordulója 1872-ben, a gályarabok kiszabadításának kétszázados évfordulója 1876-ban, a református középiskolák 1848-as március 15-i emlékűnnepélyeinek általánossá válása az 1880-as években, Luther halálának 350. évfordulója 1886-ban, az 1890-es Károli-emlékévk és messze ható (majd két évtizedes) hatásai, a debreceni „református negyed” szimbolikus emlékhelyeinek létrejötte (gályarab-emlékoszlop 1895-ben, illetve a Bocskai-szobor az 1906-os Bocskai-emlékévk kapcsán), az 1907-es hajdúböszörményi avatás és a hozzá kapcsolódó események, az 1909-es Kálvin-emlékévk, végül az 1917-es reformációs jubileumra tett magyarországi előkészületek 1907-től kezdve.

A tanulmány fő eredményei az alábbiakban összegezhetőek: Mint oly sok nyugatról érkező új eszmeáramlat, a protestáns emlékezet gondolata is csak évtizedekkel annak eredeti feltűnése után, a dualizmus korában jelentkezett nagyobb erővel Magyarországon. A református emlékezetkultúra – a nemzethez hasonlóan – a 19. század utolsó harmadától kezdve próbálta megtalálni

azokat a támpontokat, fogódzókat, melyek segítségével szolgálhattak saját önazonosság-tudatának kifejtésében. Ezeket pedig a különböző emlékévekben vélte föltalálni.

A gazdasági és társadalmi fejlődés, valamint a nemzeti és az egyházi ébredés megkésettisége azt is eredményezte, hogy a magyar reformátusság önszervező, alapítványgyűjtő erejét nagyobb mértékben foglalták le köz- és az oktatásügyi feladatok, mint a tőlünk nyugatabbi, nálunk szerencsésebb országok kálvinista egyházaiét. Ezeket a relatív gyengeségeket állami segítség tudta mérsékelni, hogy a magyar reformátusság az emlékezetkutatúra területén is több évtizedes hátrányok ledolgozásába kezdhesen. Annak az igénynek, hogy a nyugatias emlékkultúrát hozzá kell idomítani a magyar jellemhez, Magyarországon is alapvetően a liberális nacionalizmus jegyében igyekeztek megfelelni. Ezen törekvés során a nemzeti életet alapjaiban befolyásoló kulturális és politikai vívmányok kapták a fő hangsúlyokat, de az a gondolat is kitapinthatóvá vált, hogy az emlékezésnek és a megfelelő emlékezetpolitikai monumentumoknak a kálvini szellemű vallási megújulást is szolgálniuk kell.

KULCSSZAVAK: Magyarországi Református Egyház, emlékezetkultúra, dualizmus, Kálvin János, Bocskai István, 1848-as forradalom

Bevezetés, módszertan

2014 óta folytatom, és lassan önálló monográfiává érlelem *Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században* című kutatásomat. Ebben kimutattam, hogy a sajtókapitalizmus („print capitalism”) kialakulása kedvezett az öntudat jelszószerű képződményekben való összefoglalásának. Eddig főleg az egyházi publicisztikai nyilvánosság felé irányuló öntudatjelzőket vizsgáltam, mint az evangéliumi, protestáns, kálvinista, konfesszionális, ortodox, puritán, pietista, liberális, demokratikus, institucionális, hierarchikus, romanista-ultramontán-jezsuita, szocialista. Kutatási kérdésem, hogy a református egyház egy hosszú életű generáción belül (például báró Vay

Miklós 1802–1894; Beöthy Zsigmond 1819–1896; Tisza Kálmán 1830–1902; Kún Kocsárd gróf 1803–1895) miért élt át legalább háromszor (1845-ben, 1858-ban, 1879-ben és 1895-96-ban) egy-egy hasonló vitát, melynek fő tárgyai a vallásegyenlőség, az újjászületés, a belmisszió, az önkéntes adakozás, a lelkesi nyomorúság, az államsegély és a református egyházi autonómia voltak. Jelen tanulmány két részre tagolódik. Az első részben számba veszi azon materiális előfeltételeket (gazdasági és társadalmi háttér), amelyek a református emlékezetkultúra kiformalódására alapvető hatást gyakoroltak. A második rész a református szempontból fontos emlékek dinamikáját tárgyalja, mint ami a református emlékezetkultúra ideálképekben megfogható tartalmi, üzeneti oldalának későbbi vizsgálatát megalapozhatja.

A magyar református emlékezetkultúra külföldi előképei

Az 1817-es reformációs emlékvé politikatörténeti jelentősége az volt, hogy a német egyetemi ifjúság „Burschenschaftjai” (egyetemi ifjúsági egyesületei, „asztaltársaságai”) a nagy reformátor mint „nagy német férfi” ürügyén a nacionalizmus mellett, a szent szövetségi Németország ellen demonstrálhattak. Az emlékvét kísérő tüntetések és atrocitások a metternichi rendszer megszigorítását eredményezték. 1818/19-től kezdődően egészen az 1820-as évek végéig tilalmas dolognak számított, hogy magyarországi protestáns hallgatók a szabad gondolkodásuk miatt veszélyesnek tartott német főiskolákat látogassák, és utána is érvényesültek korlátozások a peregrinációt illetően.¹ A reformáció háromszázados évfordulójának két „nagy alkotása” volt a wartburgi Luther-emlékhely, valamint a Porosz Királyság ágostai és helvét lakosainak, mégpedig elsősorban a Hohenzollern-dinasztiához lojális hivatalnoki-katonatiszti rétegnek a protestáns uniógyülekezetekbe tömörítése.²

1 P. Szászfalvi 2016, 436.

2 A porosz uniógyülekezeti létre lásd: Kovács 2019, 183.

Az 1832-ben, a lützeni csata 200. évfordulója alkalmából alapított lipcsei központú Gusztáv Adolf Egylet alapkonceptiója az volt, hogy a határokon túlnyúló protestáns összefogás nagy szerepet játszhat a Róma elleni védekezésben. Bár az alapítvány a korszak végéig segélyezett magyarországi református célokat is, tevékenysége a 19. század utolsó harmadában feltűnően német irányba mozdult el, fő célkitűzése pedig a 20. század elejére a szász evangélikus szórványok megtartása lett, melynek érdekében az erdélyi szász tartományi egyházzal, valamint a magyarországi egyetemes [értsd: országos] evangélikus segélyintézetrel fűzte szorosabbra a kapcsolatot.³

Kálvin genfi szolgálata kezdetének háromszázados évfordulója előzményeként 1835-ben merült fel először egy Kálvin-szobor felállításának gondolata. A kezdeményező Jean-Jacques Sellon volt. A jómódú polgár, filantróp, a genfi Béketársulat alapítója előterjesztésében szégyennek nevezte, hogy Genf még nem adózott emlékművel legnagyobb (igaz fogadott) fiának, amikor Rousseau-nak már 1834 óta állt az emlékműve. Sellon a konzervatív protestáns körök ellenvetésére, miszerint Kálvin nagy hangsúlyt helyezett a „faragott kép” készítésének ószövetségi tilalmára, sőt, kifejezetten megtiltotta azt is, hogy neki síremléket állítsanak, azt válaszolta: a legfőbb genfi protestáns templomban, a Cathédral Saint-Pierre-ben már 1648-ban, alig több mint egy emberöltővel Kálvin halála után felállították a harmincéves háborúban, a katolikusok elleni küzdelemben elesett protestáns hadvezér, a francia arisztokrata Rohan herceg hatalmas szoborral ékesített síremlékét. A reformáció is meghagyta a középkori székesegyház számos figurális üvegábrázolását is, hiszen azok szépek, és Genf régi történelmének tanúi. Különben is, a nagy reformátor végakarata csak személyiségének nemes egyszerűségét bizonyítja, de semmiképp sem kötelezi a hálás utókort arra, hogy méltó emlékjel állításától tartózkodjon. Végül az 1836-os genfi emlékműállítás politikai csatározások áldozatául esett. A Compagnie des pasteurs, a genfi lelkipásztori testület ugyanis elvetette a Sellon-tervezetet, és helyette egy harcias, hitvitázó szellemben fogant (a pápát Antikrisztusként aposztrofáló) felirattal emlékeztek meg a város reformációjának 300. évfordu-

3 Lásd részletesebben: Kovács 2020, 42.

lójáról. Ezt a kezdeményező az ekkor már jelentős mértékben katolikus lakosságú városban semmiképp nem találta illendőnek, és a vallási ügyekben a semlegességére kényszerítő kormányzat nem is engedélyezte a nyilatkozatnak a kantoni nyilvánosság tereire való kivitelét.⁴

Az 1868 júniusában felavatott „Lutherdenkmal” Németország egyesítésének küszöbén a német nemzeti összetartozást demonstrálta. A húszezer ember jelenlétében tartott felavató ünnepségen megjelent a porosz és a württembergi király, a hesseni és weimari nagyherceg, és elküldte üdvözlését Viktória angol királynő is, amelyben úgy emlékezik meg a wormszi ünnepélyről, mint „amely Németország protestáns fejedelmeit és népeit egyesíti”. Ernst Rietschel monumentális alkotása a reformáció ekkleziológiájának historikus megjelenítése. Az ötlépcsőjű, négyszög alakú gránittalapzat közepén Luther nyolcméteres ércszobra magasodik. Az emlékmű a kezében a Bibliával a wormszi birodalmi gyűlés elé lépő reformátort ábrázolja. A szobor előterében Petrus Waldo, John Wycliffe, Savonarola és Husz János kisebb szobrai állnak, míg a négyszög négy sarkát Luther protektorai, Bölcs Frigyes szász választó, Fülöp hesseni örgróf, valamint kiváló teológustársai, Reuchlin és Melancthon szobrai keretezik. A négyszög hátsó, valamint szélső oldalainak közepén három allegorikus alak három, a német reformációban szimbolikus jelentőséggel bíró német várost örökít meg: Augsburg a béke pálmaágával a vallásbékére (1555) utal, a Speyert jelképező asszonyalak tiltakozó mozdulatával az 1529-es birodalmi gyűlésen protestáló rendeket jelképezi, a gyászfátyolos Magdeburg a harmincéves háború során bekövetkezett vérfürdőre emlékeztet. Az 1529-es speyeri protestációra evangélikus-református összefogásban emlékező „Gedächtniskirchét” az esemény 375. évfordulója kapcsán szentelték fel. Az emléktemplom megjelenése a művészet szekularizációját jelezte, de egyben utat nyitott a nemzeti emlékhelyeknek a 19. század végére általánossá lett szakralizációjához is. Az emlékműveket illető tisztelet persze nem külső formai jegyekben, hanem a monumentum által sugallt „belső üzenet” közgondolkodást formáló jellegében nyilvánult meg.⁵

4 Hatos 1998, 129–130.

5 Uo. 139.

A magyar református emlékezetkultúra a nemzeti liberalizmus erőterében

A modern emlékezetkultúra kialakulásának alapfeltétele Magyarországon is az immobil, maradi feudalizmusból a polgáriasabb, nyugatosabb, fejlettebb státus felé való előrelépés volt. Ennek nyomán az 1830-as évektől kezdve az emberek figyelmét egyre nagyobb mértékben kötötte le a megfogható, jelenvaló világ és az ennek javai iránt való érdeklődés. Ez kezdetben egyáltalán nem számított negatív dolognak, amennyiben az uralkodóvá váló optimista liberalizmus összefonódott a nemzeti ébredéssel. Fontos hangsúlyozni, hogy eszmetörténeti, nem pedig mai negatív, publicisztikai értelemben vett magyar nacionalizmus kifejlődéséről volt szó, amely megteremtette a rendiségen túllépő polgári magyar nemzethez való tartozás tudatát. A klasszikus magyar szabadelvűség, más néven nemzeti liberalizmus nézetrendszere szerint a magyar hazának egy családként kell összeformálnia ahhoz, hogy mindenkinek a sorsa javuljon, joga biztosítva legyen, és a gyöngét és védtelent el ne tapossák. A nép széles rétegeire kiterjedő polgári alkotmányosság annyiban egyetemes valláserkölcsi törvényt valósít meg, amennyiben benne a testvéri közösség és egyetemlegesség oly magas foka is megvalósul, amelyről az elvben a hit, az egyház és a trón egyetemeségén, valójában azonban a szűk társadalmi és politikai pártérdekeken, igazságtalan és irigy szembeállításokon nyugvó ancient regime-nek fogalma sem volt. A szabadelvű optimizmus szerint a nép széles rétegeinek az alkotmány sáncaiba való bevétele nemcsak megszünteti a korábbi társadalom különböző osztályainak egymással ellentétben álló érdekét, hanem kifejleszti közöttük az érdekközösséget és a szolidaritást. A lélek fő ösztönévé így szükségszerűen az önmaga feletti győzelem válik mint a tisztességes versengés alapvető kiindulópontja.⁶

A fejlődés igazi gátja az alkotmányosság 1867-es helyreállítása után a szegénységgel összefonódott tudatlanság lett, ahol az alkotmányos magyar kor-

6 Lásd: Szeremlei 1874, 75–76.

mányzatnak az osztrák önkény tévútjait is kezelnie kellett. A feudalizmusból és az önkényuralomból eredő, legnehezebben korrigálható kényszerpálya az volt, hogy a magyarság úgy kapkodott szabadság után, hogy a kötelességteljesítés alól igyekezett kibújni. Sem az alkotmányos magyar kormányzat, sem az egyházak nem függetleníthették ugyanakkor magukat attól a világszerte uralomra jutó korszellemtől, melynek általános célja volt, hogy az anyagot meghódítsa, és a kültermészetet a korábban elképzelhetetlen lehetőségek határáig állítsa az emberiség szolgálatába. Ez az irányzat a magyar állam főfeladatává a vasútépítést, az iparosítást és a folyószabályozásokat tette, a teológiai érdeklődést pedig a történeti realitások felé fordította a filozófiai jellegű szemlélődés helyett.⁷

Az a nézet, amely a liberális optimizmust szélsőségesnek és a realitásoktól egyre inkább elszakadónak tekinti, korántsem volt retrospektív (visszatekintő) jellegű. A határtalan liberális optimizmusból való kijózanodás ugyanis a századfordulóra egyértelműen érzékelhetővé vált. Az 1900–1901-es egyetemi keresztmozgalom kölcsönösen felfokozott érzelmi hangulatában a tényleges társadalmi egységérzés szenvedte el a legnagyobb kárt. Az 1901/1902. évi műegyetemi rektori megnyitóbeszéd meglepetéssel vegyes megdöbbenéssel konstataulta, hogy a lefolyt tanévben az ifjúság szabadelvű és nemzeti párt címmel két, ellenséges táborban kezdett gyülekezni, és reményét fejezte ki a tekintetben, hogy a jövőben megtalálják azt az egymás iránti tisztelettel és becsüléssel kikövezett utat, mely a közös érdekek egyesült erővel való intézéséhez vezet. Ligeti Dávid teljesen helytálló konklúziója szerint: „A keresztmozgalom egyik legsúlyosabb tanúsága az volt, hogy a polarizálódó magyar értelmiség számára nyilvánvalóvá vált: mindkét fél súlyosan érzéketlen a másik problémái iránt.”⁸ Horváth István szerint a különböző társadalmi rétegek, testületek, egyesülések egyre magasabb válaszfalakat állítottak fel egymással szemben. Mikor egymással szembeni érdekellentéteiket hangsúlyozták, valójában az egymás feletti uralomra törekedtek. A hatalom birtokában levők görcsösen ragaszkodtak öröklött vagy szerzett jogaikhoz, abból semmit nem voltak hajlandók engedni. Az ellenkező helyzetben levők velük szemben egyre inkább jogosnak tartották megragadni

7 Szeremlei 1874, 75.

8 Ligeti 2018, 24–26.

az erőszak fegyvereit. Az egyik fél láthatóan a minden emberrel közös emberi méltóságot – keresztény szemszögből az istenfiúságot – hagyta figyelmen kívül; a másik egyre nyilvánvalóbban a társadalmi jogokat vetette meg. A kettő meg-egyezt abban, hogy az emberi méltóságra egyik sem reflektált.⁹ Molnár Albert a kolozsvári református teológiai fakultás ifjúsági együletének 1901. március 15-i ünnepélyén elmondott beszédében egy magasabb szférában járt, ahova az emberi lélek csak valódi ünnepkor emelkedhet. Az emlékbeszéd egyenesen azzal vádolta az 1848 utáni generációt, hogy a forradalom eszményeit porba ejtette, bemocskolta. A teológianár a jeremiádok bűnbánatos hangvételével tárta fel 1848 célkitűzéseinek totális megvalósulatlanságát: nemzeti egység helyett a közélet minden korábbinál súlyosabb pártokra szakítottságát, jogbiztosítás helyett az élet minden területén érvényesülő jogfosztottságot, polgári egyenlőség helyett az új kiváltságok garmadáit. A március 15-i eszmék azonban szerinte élnek és élni is fognak mindaddig, amíg lesznek emberek, akikhez szóljanak. A '48-as ifjúság csak korát tekintve volt ifjú és lelkesedésében rajongó; de lelkében érett volt, erős, kitartó és áldozathozatalra kész. Így ifjította meg, támasztotta fel hamvaiból a maga korában az öregeket is, és lehetett egy olyan soha meg nem vénülő sereggé, amely a mostani ifjúság elé is a márciusi szabadság eszméjét tárja. Talán éppen azok, akik korra nézve ott vannak, ahol akkor ők, vannak arra hivatva, hogy az eszmét komoly törekvés és lankadatlan munka által a porból kiemeljék, hogy az újabb ifjúság előtt újra rózsák nyíljanak. Annak a kornak a rózsáit hős vérral öntözték. Drága ár volt. De az ilyen ártól sohasem kell visszarettenni. Így ünnepelhetünk azzal a reménnyel, hogy lesz még a magyarságnak igazi március idusa.¹⁰

9 Horváth 1901, 230.

10 Lengyel [?] 1901, 95.; Kelemen 1996, 63–64.

A magyar református emlékezetkultúra anyagi előfeltételei

Református szempontból 1858 és 1902 közé tehetjük az egyház Tisza Kálmán-féle korszakát. Tisza Kálmán már a protestáns pátens elleni tiltakozáshulám előtt, az 1858-as „államsegély vagy önkéntes adakozás” vita során nevet és országos ismertséget szerzett magának protestáns körökben. Székács József pesti evangélikus lelkész az 1857-es *Protestáns Naptárban* hívta fel a közönség figyelmét a vígkedvű adakozás¹¹ ügyére. Székács a bázeli térítő alaphoz elnyert segítyt főleg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* újraindítására fordította. Itt jelent meg Ballagi Mór indító házipénztár-javaslat, amelynek létrehozását azonban Tisza Kálmán országos zsinati törvényhez javasolta kötni.¹² Az akkori nagykarolyi egyházmegyei segédgondnok a felmerült kérdéskomplexumban liberális politikai-közigazgatási érvelést alkalmazott: az önkéntes adakozás kérdését az egyházi teherviselés alapjainak helyes megállapításával kötötte össze. Tisza szerint elfogadott, az igazságosság és a méltányosság elvének megfelelő alapelv, hogy a nagyobb teherviselésért többtjogok járnak. Az egyházi szolgáltatás azonban személyhez kötött, egyenlő és nem evilági adomány. Ez alapján tehát az egyházi terheknek birtokarányos felosztása elfogadható ugyan, de csak egy (úrbéri értelemben véve) egésztelkes földnagyságnak megfelelő maximumig terjedhet. Nem méltányos ugyanis, hogy egy birtokos, aki lelkileg csupán egyetlen egyháztag és a többivel egyenlő üdvösség reményese, többet fizessen, mint egy egész község. Tisza szerint ez a méltányos elbánás arra fogja sarkallni a tehetősebbeket, hogy a nekik adatott tehetség szerint önkéntesen többel járuljanak hozzá az egyház fenntartásához.¹³

Az önkéntes adományok természetére nézve az alábbiakat kell tudni. Az 1849. október 9-én kibocsátott, Leo Thun-féle *Entwurf der Organisation der*

11 Utalás a *Korinthusbeliekhez írt II. levél* 9. rész 7. vers.

12 Szeremlei 1874, 58.

13 Tisza 1858, 301–302.

Gymnasien und Realschulen in Österreich a magyar iskolaügy szervezetét az öszszbirodalmi kereteken belül szabályozta. Az oktatásügyi kormányrendelet a református egyház oktatásügyét osztrák abszolutista nyomás alá helyezte, ez pedig azzal fenyegetett, hogy az egyház középiskolái elveszítik nyilvánossági jogukat, amennyiben nem képesek megfelelni az érettségivel záruló, nyolc évre bővített, szaktanári-szaktárgyi és osztályrendszerben végzett gimnáziumi oktatás követelményeinek. Ezt a veszélyt kivédendő 1850 után újraindultak a már Mária Terézia rendelkezései nyomán megkezdődött főiskolai alapítványozások. Az így keletkezett tőkék kamatjövedelmeit azonban Pápa, Eperjes, Pest és Debrecen esetében is felemésztették az évtizedre nélkülözhetetlenül szükségessé vált költségűs építkezések. A hatosztályos képzésre ráépülő hároméves akadémiai képzés azonban akkor már senkinek sem kellett. A gimnáziumi oktatás fejlesztésére irányuló nyomás azt eredményezte, hogy a tanárszám kényszerű emelésével együtt több helyen csökkentették a fizetéseket. Mindez tragikus következményekkel járt a tanári kar minőségére és az oktatás színvonalára nézve. A magyar királyi egyetem tanárainak a hazai protestáns gimnáziumokból kilépő ifjak hiányos képzettsége felől tett panasza bejárta az országot és Bécsset. Közben az iskolaügy állandó feszültség- és viszályforrás eredője lett a református egyházi életben. Miközben a református egyházközségek képesek voltak fényes fogadtatásokat rendezni és bandériumokat állítani a körútjaikat tevő szuperintendenseknek és felügyelőknek, az iskolai segélypénztár-hátralékok már forintértékben ezrekre menő összegekre rúgtak. Késérő viszályokhoz vezetett, ha a gyülekezetek megkísérelték a lelkészfizetés(ek) csökkentését vagy „kommunisztikus” alapon (valójában a parasztlázadáshoz hasonló feudális opposíció módján) adómegtagadásba menekültek. A református egyház nemzeti egyházi volta és társadalmi kiszolgáltatottsága paradox helyzeteket eredményezett. Az osztrák uralom idején az egyházi ügyben igénybe vett állami és közigazgatási segítség – különösen a reformátusok számára – nemzeti szempontból is aggályos volt, így annak mértékét az alsóbb szintekre és az élet feltartóztathatatlanul megváltozó területeire igyekeztek korlátozni. Ezzel magyarázható, hogy noha az „államsegély vagy önkéntes adakozás” vita során az evangéliumi egyházkerületek sorra fogadtak el határozatokat a kormányhoz fordulással szemben, 1862-től a tilalmak ellenére is megjelentek az államsegély-folyamodványok, amelyeket a szuperintendensek

is egyre inkább hajlandók voltak aláírni. Amikor a Helytartótanács 1863-ban előírta a tandíjhátralékok adótartozások módjára történő behajtását, volt olyan tandíjhátralékokkal szemben tehetetlen egyházmegye, amely azon az alapon tiltakozott a rendelkezés ellen, hogy nem a főtiszteletű egyházkerülettől származik. Az állandósult teljesítéshiánynak olyan felháborító jelenségei is voltak, mint a karcolásszerűen megszántott egyházi föld, a szemetes búza, vizezett bor leadása, perselyek kivont, értéktelen rézermékkal vagy gombokkal történt megtöltése. Mindezt a nép lelkén megülő azon vastag önzés eredményezte, mely a valláserkölcsei kiüresedés és szegénység oda-visszahatásaként jelentkezett. Ilyen körülmények között vált elrettentő példává Erdélyben a dési egyházmegye pusztulása és Mezőség falusi részének elrománosodása.¹⁴

A Tisza-féle 1858-as javaslat ennek megfelelően főleg – de nem kizárólag – iskolafenntartási alapok létesítését szolgálta. A gazdagabb osztályok főleg végrendeleti úton tett földadományai lelkészfizetési alapul is szolgáltak. Az adakozási kedv fellendülése 1870-re úgy javította meg érzékelhető módon az egyházközségek anyagi helyzetét, hogy közben 124 jelentékenyebb református építkezés is megvalósulhatott. Öröm volt az örömben, hogy ezen építkezéseket jelentős arányban mégiscsak külföldi segélyek tették lehetővé. Az alapítástól eltelt évtizedekben a Gusztáv Adolf Egylet több százezernyi forintot kitevő adományai mellé az 1860-as évektől hasonló nagyságrendekben zárkóztak föl a skót és holland segélypénzek. A Tisza-féle törekvés tehát, bár rövid távon egyáltalán nem volt eredménytelennek tekinthető, hosszabb ciklusra nézve súlyos visszasságokat is belekódolt a református egyházi életbe. Általános rákfenévé vált, hogy ha a református lelkész a legnagyobb részt földjövedelmekből álló illetményét növelni igyekezett, gazdálkodásra kényszerült. Az időigényes gazdálkodás azonban a lelkészt éppen lelki feladataitól vonta el. Az anyagi helyzet javulása is inkább a felsőbb iskolákat fenntartó mezővárosi nagygyülekezetekben jelentkezett, de itt is az volt ennek az ára, hogy a megfelelő életnívón fizetett lelkészek számát a gyülekezetek továbbra is korlátozták. Továbbra is, ugyanis a templomépítéseket és új lelkészi állomások szervezését 1868 decembere előtt a katolikus (vilá-

14 Szeremlei 1874, 18., 26–27., 51–52., 54–56., 59.

gi és egyházi) nagybirtokosi befolyás alatt álló törvényhatóságok a közérdekre – főleg az adóerő-kímélésre – való hivatkozással adminisztratív eszközökkel is akadályozták. Így derülhetett ki például váratlanul az 1840-es években, hogy a Hódmezővásárhely, Szentes és Orosháza határai között a tanyavilággal benépeült óriási terület tízezernyi, főleg református lakosa, a városi házzal rendelkező tehetősebb réteg kivételével szinte minden lelki szolgálatot nélkülözni kénytelen. A mezővárosi nagygyülekezetek lelkészei általában ugyanazt a kevés számú városi templomot használták prédikációs célból. Ennek nyomán közöttük sem alakulhatott ki munkamegosztás. Az egy lelkészre jutó hívek száma irreálisan magas volt, ez pedig a legelőelkülönítések és vízszabályozások okozta átmeneti földbőség okozta népességgrobbanásban tovább nőtt. Ilyen körülmények között az irodai munka is elképzelhetetlenül nagy terhet jelentett. Az adminisztratív munkát az állam és a törvényhatóságok is szigorúan számonkérték, hiszen olyan állami feladatellátások, mint a had-, tan- és oltáskötelesség, öröklésjog szempontjából törvényes jogállás nyilvántartása az egyházi anyakönyvek alapján történt. A munkamegosztás hiánya, a gazdálkodás, a nagy létszám és az irodai leterheltség lehetetlenné tette a hatékony lelkigondozást és családlátogatást: a lelkész számára a gyülekezete ismeretlenné vált. A templomok egy ideig még látszólag megteltek. Amikor például az erőre kapó belmissziói gondolatoknak, valamint a liberális közösség- és szervezetfejlesztési nézeteknek hála a hódmezővásárhelyi református egyházközség az 1880-90-es években templomépítésekben tetten érhető nagy átalakítási munkába fogott, és egy évtizeden belül legnagyobb részt a hívek önzetlenségéből és áldozatkészségéből három új istenháza is felépült, a templomépítések egyszerre leleplezték a gyülekezeti élet akut problémáját, az alacsony templomlátogatási hajlandóságot is. A tanyasi lakosság között végzett istentiszteletek az újbárosi templom 1899-es felavatásával egy időben vették kezdetüket. A fokozottabb lelkigondozás következtében a híveket áldozathozatalra is lehetett ösztönözni, melyre alapozva elkezdődhetett a külterületi parokiális körök szervezése is. A szervezés során megmutatkoztak a tanyasi hívek buzgóságának különbségei is.¹⁵

15 Szeremlei 1874, 64–65., 108–110.; Kovács 2018, 384–385.

Az 1868. évi népiskolai törvény az iskolafenntartó kisgyülekezeteket kifejezetten nehéz helyzetbe hozta. A törvényileg előírt követelmények teljesítése számukra az államit esetenként két-háromszorosan felülmúló egyházi adó kivetését tette szükségessé. Sok negatívuma mellett az osztrák önkényuralom legalább a tankötelezettséget hatóságilag érvényesíteni igyekezett, így az alkotmányosság helyreállítása után az iskolalátogatási arányok kifejezetten leromlottak, kárára a nyugat-európai viszonyokhoz képest amúgy is elszomorító alfabetizációs adatoknak. Hiába foglalta a törvény magába a gazdasági ismétlőiskolák létét, ha a tanügy hanyatlása miatt ezek az osztrák kultuskormányzat által vasárnapi iskolák néven szorgalmazott foglalkozások a tanügy hanyatlása miatt általában megszűntek. A folyamatosan „billegő” helyzetben lévő református gimnáziumok az alkotmány helyreállítása utáni időben is fönntartották az egyházon az oktatáskormányzati nyomást. Ferenc József még az 1873-as audiencia alkalmával megrovó hangnemben tette szóvá a középiskolák elhanyagolt helyzetét. Az egyházat bénító anyagi nyomás csak három államsegélytörvény, az 1883-as középiskolai, az 1893-as népiskolai, valamint az 1898-as lelkészi kongruatortörvény kapcsán kezdett enyhülni.¹⁶

A református emlékezetkultúra a magyar könyv- és sajtókultúra emelkedésének tükrében

A dualizmus kori református emlékezetkultúra kiformalódásának előzményeként feltétlenül meg kell emlékeznünk két alapvető jelentőségű történeti műről. Szász Károly 1861-es középiskolai történelemtankönyvének bevezetőjében egyértelműen megfogalmazta, hogy a hazai történelem tanításától a nemzeti, valamint a protestáns öntudat emelését várja.¹⁷ A protestáns öntudat Fáy András 1842-es *Óra-mutató* című műve óta leginkább az antikálvinista moderniz-

¹⁶ Lásd részletesebben: Kovács 2016, 13–32.

¹⁷ Szász 1861, ii–iii.

muson alapult. Ennek az antikálvinista modernizmusnak az egyik fontos elemét Révész Imre (1826–1881) tiszántúli püspök rengette meg. Kálvin halálának háromszázados évfordulójára írt egyháztörténeti művében gazdag irodalomra alapozva, népszerűsítő stílusban bizonyította, hogy a Fáy-féle gondolkodás már az akkori tudományos szinten is meglehetősen beszűkült, tendenciózus és ellenséges tudáson alapult. Az erőszakos inkvizítorként, türelmetlen zsarnokként, plagizátorként, a protestáns teológiai és egyházi abszolutizmus megalkotójaként beállított reformátor ugyanis nem akart soha senkinek a példa- vagy eszményképe lenni. Ő kizárólag Isten dicsőségére igyekezett mutatni.¹⁸

A könyvkultúra terén Révész Imre már 1864-ben megkísérelte a kálvinizmus nemzetközi trendjeihez való felzárkózást. A Schmerling-provizórium idején újrakibontakozó protestáns sajtó túlnyomó része azonban megelégedett azzal, hogy fanyalgó szellemben írjon Genfnek Kálvin szellemétől való elfordulásáról. Szilágyi Ferenc például a kálvinizmust egy arisztokratikus berendezkedésű városi társadalom elavult részének jelentette ki. Ezen a „patriciusi” kálvinizmuson ütött rést az 1815 óta megszorodó katolikus lakosság, valamint a liberalizmus megerősödése, melyek Kálvin katolikus- és libertinusellenes intézkedéseiben („hibáiban”, „ballépéseiben”) saját szellemi elődeiket és gyökereiket érezték sértve. A kettő összefogásának veszélyére az 1846. évi lázadás mutatott rá, így nem volt tanácsos látványos és külsőséges ünnepéllyel provokálni az antikálvinista erőket.¹⁹ A provokáció ódiumát Révész Imre éppen ellenkezőleg, az antikálvinista erőkre vetítette. A tiszántúli püspök szerint azon éjjeli plakát-ragaszok, melyek a Szervét-ügyet és más, Kálvin időszakában hozott halálos ítéleteket vetettek a reformátor szemére, Barni úrnak és követőinek a munkáját „dicsérték”. Ezt a provokációözönt azonban a Genfben tartott nyilvános Kálvin-ünnepélyek fénye jelentéktelenné homályosította. Ahogy a 19. század igazságszolgáltató közvéleménye is megnyilatkozott abban, ahogy a földgolyó különböző pontjain több száz helyen tartottak Kálvin emlékére dicsőítő ünnepélyeket és több ezren hálaadó, megemlékező istentiszteleteket.²⁰

18 Fáy 1842, 23–24.; Révész 1864a, I–X. Elemzésüket lásd itt: Kovács, 2020b, 19–21., 24.

19 Szilágyi 1864, 752–755.

20 Révész 1864b, 1083.

Az a liberalizmus által meghatározott református közvélemény, amely Kálvinnal nehezen tudott mit kezdeni, érezhető lemaradást okozott a nemzetközi emlékezetkultúra új fejleményeinek meghonosításában is. Az időszak legnagyobb ilyen vonatkozású eseménye a Kálvin halálának háromszázados emlékére Genfben épített Reformáció Csarnokának felavatási ünnepélye volt. Tünetértékű, hogy magának az eseménynek a részletesebb ismertetése is négy év késedelmet szenvedett. Ennek fő oka az volt, hogy a protestáns teológiai liberalizmus egyértelműen és szinte kizárólagosan német kapcsolatokat keresett. A Ballagi Mór és Kovács Albert nevével fémjelzett irányzat sajtóhegemóniája 1870-ben tört meg, amikor a német Protestantenverein mintájára formálódó Protestáns Egylet ellenpólusaként a Debreceni Református Kollégium köré egy másik irányzat szerveződött, mely a Révész Imre-féle *Figyelmező* formájában önálló orgánumhoz is jutott. A későbbiekben az egyházépítő ortodoxia nevet felvevő irányzat a református hitvallásos örökség megőrzése mellett hivatásául választotta, hogy az evangéliumi pozitív keresztyénségnek a boldogabb külnemzetek keblében véghezvitt ébresztő tényeiről tudomást vegyen, azokból erősugarakat gyűjtsön. Az egyik első edinburgh-i ösztöndíjas, Balogh Ferenc annak apropóján tartott felolvasást a Debreceni Református Kollégiumi hit-tanszaki önképzőtársulatának 1871. január 20-i díszülésén a Calvinium 1867. május 27-i felavatásáról, hogy az 1870. évre végződött be a megelőlegezett építkezési költségekre ígért nemzetközi adományok teljesítése. Balogh ennek kapcsán azon szomorkodott, hogy éppen a magyar protestánsok maradtak ki ebből a nemes vállalkozásból. Ennek kapcsán kifejti a csarnok történetét az 1846-os alapítású Evangelical Alliance 1861. szeptember 1–12. közötti IV. Egyetemes Értekezletén (Conference) felmerült gondolatától kezdve. Az emlékkezelő bizottság 1864. április 12-i jelentésében tette közzé felhívását Kálvin halálának háromszázados évfordulója méltó megünneplésére. A nyilatkozat szerint Kálvin maga utasította volna a lehető leghathatósabban vissza, hogy az ember teremtménynek adjon bármiféle Istent megillető tiszteletet. Az igazi emlékezés ennek megfelelően csakis a Teremtő kegyelme iránt tanúsított hála kifejeződése lehet. Genf keresztyénei e hálától indítva kívántak egy csarnokot építeni, melynek célja csakis az evangélium védelme, fejtegetése és hirdetése lehet. A munkálat vezérelvéül az Evangéliumi Szövetség (Alliansz) francia ágazatának

egyszerű hitvallását fogadták el. E dogmatikai nyilatkozat azon keresztyének közötti testvérszeretetet nyilvánította ki, akik a Szentírás isteni ihletettsége alapján a megváltó (szerető), megigazító (engesztelő) újjászült és megszentelő Atya–Fiú–Szentlélek Istenbe vetett hitüket vallották, kinek dicsőségéért készek életüket is áldozni. A Szövetség keblébe fogadott bármely felekezetű evangéliumi keresztyént, aki a felekezetek között fennálló egyházkormányzati, szervezeti és elvi kérdéseket vita tárgyává nem tesz, sőt, egyházi szónokként is tartózkodott minden olyan szótól vagy célzástól, mely az egység és szeretet szellemére háborítólág hatott volna. Az 1867. május 27-i avató istentiszteleten a *Bibliából Ézsaiás* 65-dik fejezete hozatott lekciónként, ahol a szent íge a hívek boldogságáról, valamint az „újjáteremtem Jeruzsálemet” és „a farkas a báránnal legel” ígéretei jegyében új ég és új föld keletkezéséről szól. Textusul az *Efézusbellekhez írt levél* 2. rész 19–22. versei által alkotott szakasz tűzetett ki, amely arról az egyházzól szól, ahol többé nem jövevény és zsellér, hanem a szentek, polgártársaik és Isten családja növekszik a szegletkő Jézus Krisztuson szent hajlékká, a Szentlélek által szent templommá.²¹

Csiky Lajos 1877-ben *A Short Account of the Hungarian Reformed Church* című füzetében kiváló érzékkel tárta a skót közönség elé Méliusz Juhász Péter halálának háromezredados évfordulóját, melyet 1872-ben a debreceni református nép- és egyházközség ült meg, valamint a gályarabok kiszabadításának kétszázados évfordulóját, melyen 1876-ban a debreceni teológusok köre tartott ünnepet. Komáromy Lajos az akkori ifjú teológuson keresztül meleg dicsérrettel illette annak mesterét, Balogh Ferencet is. Minthogy ugyanis az ilyen és hasonló ünnepek hatalmasan ébresztik az emberben a múlttal való összeköttetés élnk érzetét, ezekből a jelenkor erőt és buzgóságot meríthet saját küzdelmeihez.²²

A katolikus Prohászka Ottokár 1886-os németországi útivázlatában reflektált a szellemi-émlékezetpolitikai változásokra. Ebben már a „protestáns német szellem” torzulásaira és a kialakuló kirándulóturizmus fejleményeire is reflektált. Wartburg a Kassától nem messze lévő Eisenach fölött magasodott. A vár egyik látványossága úgy volt az Erzsébet-folyosó, hogy a szent életének

21 Balogh 1871, 119–121.

22 Komáromy 1877, 843.

nevezetes eseményeit alig néhány freskó tüntette föl a folyosó bal oldalán. A messze látszó tornyos, bástyás ház ugyanis valójában nem Szent Erzsébetről volt nevezetes, hanem Luther Márton doktorról. Szobáját látni; a tintafoznak is mutogatták a falon kikapart helyét. A szoba előterében különféle idézeteket raktak ki Luther műveiből, melyek válogatása tendenciózus volt, aszerint ahogy az a kívánt hangulat fölébresztésére a legalkalmasabbnak látszott. Luther miatt a Wartburgot a német nép minden korú, rangú és állású tagja látogatta. Az anya vezette oda leányait, az apa a fiait, a tanító iskolás tanítványait. A protestáns németek a katolikusokat megszegényítő módon mentek búcsút járni a Wartburgba. Járulékos élmény volt a szép vidék látványa. A fölmenetel meghozta az étvágyat is, amelyet vendéglő szolgált ki. A későbbi székesfehérvári püspök ezen a helyen epés hangon élcelődött az „ein großes Restaurant” (vagyis egy nagy étterem) és a „die große [Glaubens]Restauration” (vagyis az apostoli hit lutheri helyreállítása) kifejezései egybehangzásán. A német protestánsok vallásos érzelmei akár a jóhiszemű hit, a történeti emlékek és a remek természet árján is dagadhatnának; fogékonyak is lehetnének a lelükre nemesisítőleg és lelkesítőleg ható jó benyomásokra, ha az emlékszoba előterében a kiállításrendezők nem éppen a – Prohászka szerint – frivol és szégyentelen Luther-idézzel fogadnák őket: „Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, Der ist ein Narr sein Leben lang.”²³ A hívő lutheránusnak azonban úgy kell reformátora személye iránt vallásos kegyelettel viseltetnie, ahogy a Gusztáv Adolf Egyletnek a célja a protestantizmus terjesztése nemcsak Németországban, de Sopronban, az erdélyi Szászföldön és a Fülöp-szigeteken is. Prohászka szerint az egylet nekikeseredett missziós lelkesedésében éppúgy megbomlik a logika, mint ahogy a németek oly férfiúért hevülnek, aki a német birodalom megtörőjeként külföldi, betörő ellenség képében s annak átkaival vonult végig s taposta szét Németországot.²⁴

23 Magyarul: „Ki a bort, nőt, dalt nem szereti, bolond marad egész életében.”

24 Prohászka 1886/1896/1928, 141.

Március 15-e megünneplése mint a magyar református emlékezetkultúra katalizátora

A református középiskolák 1848-as március 15-i emlékűnnepélyéről az első hivatalos értesítés 1881-ből származik Máramarosszigetről. Itt a gimnázium Magyar Irodalmi Önképző Társasága emlékezett meg a magyar nemzeti újjászületés nagy napjáról. A szervezők az ünnepéllyel azt is kifejezni kívánták, hogy tiszteletben tartják a magyar szabadságharcnak és mártírjainak emlékeztét.²⁵ A Szent István-nap állami ünnepé nyilvánításának gondolata körül először 1884-ban lobbant föl heves katolikus kampány. Ez a törekvés olajat öntött azon addigra már általánosan elharapózott tűzre is, miszerint közegyházilag kellene elrendelni a '48-as emlékűnnepélyek formális megtartását a református gimnáziumokban. Mindkettő ellenében vetette fel Rácz Károly szapárfalvi lelkész, a délvidéki református ébredés jellegzetes alakja *Szabad Egyház* című periodikájának programadó cikkében, hogy az igehirdetés tisztasága érdekében istentisztelet formájában *semmiféle* világi emlékűnnepély ne szerepeljen. Ez azonban a református egyházban marginális törekvésként artikulálódott.²⁶ Már a negyvenéves évforduló előtt, Máramarosszigethez hasonló szellemben és lebonyolítással bevezették hivatalos '48-as iskolai emlékűnnepélyeiket Kolozsvárott, Rimaszombaton, Székelyudvarhelyen és Nagynyeden.²⁷

25 Szilágyi 1883, 46.

26 Bíró–Szilágyi 1949, 393.

27 Hegedűs 1886, 22., 66.; Baksay 1886, 37.; Szakács 1886, 44.; Makkai 1887, 97.

Emlékévek, emlékműállítások, nagy könyvészeti alkotások és alapítványozások

Bár Luther halálának 350. évfordulója az evangélikusok számára volt jelentősebb esemény, Farkas József már 1883-ban az egész protestáns közösséget felszólította a megemlékezéshez méltó előkészületek megtételére.²⁸ Az 1890-es Károli-emlékév az első olyan esemény volt a református emlékezetkultúra történetében, amely a reformátor, bibliafordító egész alakos gönci szobrának fölállításával is összekapcsolódott.²⁹ A Károli-emlékév ráirányította a figyelmet a Bibliára, amelynek Károli-féle szövege ekkorra már igencsak elavultnak számított. A régóta esedékes bibliaszöveg-revíziót a kiadást 1832 óta birtokló Brit és Külföldi Bibliatársulat végeztette el 1908-ra. 1904 márciusától évente nagy sikerrel rendezték meg a református gyülekezetek Biblia-vasárnapjaikat.³⁰ A „kálvinista Rómában” a gályarabokra emlékezve Debrecenben emeltek elsőként protestáns tárgyú köztéri emlékművet. A Nagytemplom mögötti téren 1895-ben felállított kőoszlop nem kapcsolódott évfordulóhoz. A felállítást özv. Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina adománya tette lehetővé. A buzgó református úriasszony addig is számos jelét adta jótekonyságának s közcélokra való bőkezű adakozásának. Az adományozásra a hírek szerint Balogh Ferenc, az avatóünnepély főszónoka beszélt rá. Az emlékmű azoknak a szerencsétlen egyházi és iskolai férfiaknak az emlékezetére emeltetett, akiket a 17. század vallási türelmetlensége hurcolt meg csupán azért, mert üldözőikkel nem egyező hitet vallottak. Az emlékoszlop hivatva volt a későbbi, boldogabb nemzedékek emlékezetében is megtartani, hogy a magyar nemzeti történelem ezen gyászos napjaiban a sokat szenvedett férfiak őket is buzdító hitről, önfeláldozásról és törhetetlen kitartásról tettek tanúbizonyságot. Az emlékoszlop avatását a Tiszántúli Református Egyházkerület lelkeszszenelő közgyűlése utánra

28 Farkas 1883, 1405–1412.

29 Baráth 2012, 24., 93–94.

30 Kovács 2020a, 41–42.

időzítették, 1895. szeptember 21-i déli tizenkét órára. A debreceni közönségre jó benyomást, feltűnő és kellemes hatást tett az éppen felavatott hatvanegy lelkész atyafi palástosan megjelent serege. Az ünnepség a kollégium főiskolai énekkarának szolgálatával kezdődött, majd az avatóbeszédet Balogh Ferenc egyháztörténész mondta. A debreceni teológiai akadémiai tanár még Hegyi Mihálynénak az emlékmű felállítása okán mondott hálátelt szavait is idézte,³¹ szembeállítva a reformáció elleni dühöngés kétszáz évvel azelőtti történéseivel, mely még a finom érzetű női természetet is ki tudta forгатni alapjaiból, és rá tudott venni egy Forgács Mária grófnőt vagy egy Báthori Zsófia fejedelmi özvegyet, hogy birtokaikon tömegével zárják be a protestáns templomokat, úzzék el vagy vessék börtönbe a prédikátorokat, némítsák el az igét és a tudományt. A gyászévtized egyébként nem volt más, mint idegen, a magyar lélektől távol eső politikai import: a 17. század második felében Európa-szerte elterjedt abszolutizmus törekvése az egymással összefonódott alkotmányos és vallásszabadság sírba döntésére. A gályarabok emlékét imába foglalta Kiss Áron, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. Ez a református (és protestáns) emlékezetpolitikai esemény a korábbiaknál nagyobb sajtóvilvánosságot kapott. Képes beszámolót közölt róla a de Ruyter admirális hamvait őrző város, Amsterdam képes *Eigen Haard* című hetilapjának 1895. évi 43. száma, valamint a *Monthly Reporter*, a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társaság világszerte terjesztett havi közlönyének 1895. évi decemberi füzeté és annak az ifjúság számára kiadott melléklapja (utóbbi beszámolók Duka Tivadar tollából). Magyarországon a 19. század második felének egyik legnépszerűbb hetilapja, a *Vasárnapi Ujság* közölt fényképes beszámolót az eseményről.³²

A millennium református emlékűnnepéyleit Juliane Brandt kiválóan feldolgozta. Számomra a legfontosabb üzenet ezekből, hogy a magyar református-ságot sokszerűen érte, hogy létezik egy olyan katolikus hazafiség, református kifejezéssel élve „kuruc katolicizmus”,³³ amelyik a „protestantizmus = alkot-

31 „Kimondhatatlan az én öröömöm, hálával telik el szívem a mindenható jó Isten iránt, ki igaz református hitem e csekély jelének létesítését elérnem engedte. Legyen áldott Istennek szent neve, a Szentlélek, mely bennem működött, midőn az eszme megfogamzott lelkemben.”

32 A bekezdés adataira lásd: Csiky 1895, 475–478.; Balogh 1898, XVII–XVIII.; Baráth 2012, 25., 122–124.; Egy új emlékoszlop Debreczenben. *Vasárnapi Ujság*, 42. (1895) 47. sz. 782.

33 A kifejezésre lásd: Ravasz 1915, 47.

mányos szabadságörzés = magyar hazafiság” narratívájával szembeállítható. A katolikus megnyilatkozásokkal szemben a református megszólalók így kénytelenek voltak azt hangsúlyozni, hogy a latinitás kultúráján alapuló katolicizmussal szemben mégiscsak a protestantizmus, főleg pedig a „magyar vallás” reformátusság tartotta fenn az anyanyelvi kultúra azon reprezentációját, amelyre a „hungarus” állam magyar nemzeti jellegét alapozni lehetett. A „nyelvében élő nemzet” magyar nyelven imádja Istenét, magyar nyelven hozza törvényeit, magyarul tanít alsó úgy, mint felső iskoláiban. Az „államot csak (nyelvében élő) nemzet alkothat” tézis szerint a magyar állam nemzeti jellegéről az 1844. évi II. tc., de legkorábban az 1791. évi XVI. tc. óta beszélni.³⁴

Egy nagyenyedi Bethlen-szobor felállítására a gyűjtés 1897 farsangi szezonjával indult meg.³⁵ A négy nemzeti történelmi alak szobrát a székesfővárosnak adományozó 1897. szeptemberi Ferenc József-i kézirat nyomán kibontakozott munkálatok a történeti egyensúly megteremtésére törekedtek: a két erdélyi, „kuruc” (református) fejedelemmel szembe 1902-ben egy (elkötelezetten katolikus) labanc generális, valamint a (lutheri reformáció felé kacsingató) Szigetvár hősiek védelmét a Habsburg uralkodó hűségén megvalósító dunántúli főkapitány került.³⁶ 1906-ban – a bécsi béke évfordulóján – kiemelt szimbolikus térben kapott helyet a szobra Debrecenben, ezt követte az 1907-es avatás Hajdúböszörményben.³⁷ A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1907-ben a Bocskai-szobor hajdúböszörményi leleplezési-ünnepélyéhez kapcsolta éves vándorgyűlését. A megjelenő 250-300 tag nemcsak az eseménnyel járó templomi istentisztelettel, díszgyűléssel adott életjelt magáról, hanem belmissziói értekezleteken elhangzott lelkes beszédek és felolvasások által is növelte az egyházas érzést és az érdeklődést az új típusú evangelizáló jellegű egyházgondozás, valamint az új típusú népies (értsd: nem tudományos) művek iránt.³⁸

34 Nagy 1896, 82–83.

35 Bethlen Gábor szobra. *Kolozsvár*, 11. (1897. október 16.) 236. [3].

36 László, 2021.

37 A debreceni szoboravatás a modern elvek szerint létrehozott „református negyed” kiépítésének kezdődátumául is szolgált. Lásd: Baráth 2014, 20–22.

38 Forgács 1925, 236–237.

Az *Institúció* mint kálvini mű iránti érdeklődést Szász Domokos a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1898. évi közgyűlésén tett 1000 forintos forgótőkéjű alapítványa indította el. Az erdélyi püspök halála előtt nem sokkal a teológia-tankönyvek és a tudományos teológiai irodalom kiadására szánt fundusa első céljaként az *Institúció* első kiadásának magyar fordítását határozta meg.³⁹ A *Kis-Institúció* magyar kiadását követte a *Nagy-Institúció* újrafordítása az 1909-es Kálvin-emlékévk alkalmából.⁴⁰

A magyar református egyetemes zsinatot a genfi emlékmű-egyesület 1907-es nemzetközi felhívása kereste meg. A kettős elnökséget betöltő Antal Gábor dunántúli püspök és Bánffy Dezső báró, volt miniszterelnök, erdélyi egyházkerületi főgondnok a genfi lapokban is közzétett közös nyilatkozatukban biztosították támogatásukról a vállalkozást. A közvélemény előtt a már sokszor emlegetett Balogh Ferenc és Kováts J. István népszerűsítették a reformáció emlékművének gondolatát. A későbbi budapesti teológiai akadémiai tanár, dunamelléki lelkészi főjegyző azzal buzdított a kontinens legnagyobb református egyháza fillérjeinek összegyűjtésére, hogy az amerikai emlékműbizottság tiszteletbeli elnökségét maga az Egyesült Államok elnöke vállalta el, és hogy Kálvin születésének négyszázados évfordulóján a világprotestantizmus olyan világ-raszoló manifesztációjára kerülhet sor, mely a közös születettség gyökereiben és a közös világosságban való részesülés újra felelevenített élményében ismét összefűzheti a protestáns nemzeteket.⁴¹ A genfi reformáció-emlékmű ügyében megkeresett Konvent így 318/1908. számú június 30-i határozatában az emlékmű alakjai közé először a protestáns vallásszabadság nagy harcosát, Bocskai Istvánt, valamint a Bézával is levelező Szegedi Kis Istvánt javasolta.⁴² A kor szokása természetesen ezen szoboralakok mecénási finanszírozását is elvárta volna a javaslattevőktől. Erre, akárcsak a protestáns népeknek a reformációs jellegben és történeti örökségben való újra egymásra találására, nem kerülhetett sor az 1914-ben kitört világégés szenvedései és pusztító kataklizmája közepette.

39 Nagy 1903, V.

40 Kálvin 1909, 5–6.

41 Kováts 1908, 290.; Hatos 1998, 146.

42 Baksa 1908, 84.

Amikor az idős hódmezővásárhely–ótemplomi lelkész, Szeremlei Sámuel 1917 májusában a reformációs emlékűnnepély méltó megünneplésének érdekében művészi képsorozat készíttetését, az elemek képeslap formájába kicsinyítését, a református híveknek és a fronton szolgáló katonáknak való szétküldését, valamint az így befolyt adományösszegeknek reformációs emlékalapítvány formájában történő összefogását javasolta, a pénzügyi bizottság jelentése szükségtelen és megvalósíthatatlan tervezetként tért napirendre a javaslat fölött.⁴³

Befejezés, összegzés

Összefoglalásképpen elmondhatjuk: mint oly sok nyugatról érkező új eszmeáramlat, a protestáns emlékezet gondolata is csak évtizedekkel annak eredeti feltűnése után, a dualizmus korában jelentkezett nagyobb erővel Magyarországon. A református emlékezetkultúra – a nemzetihez hasonlóan – a 19. század utolsó harmadától kezdve próbálta megtalálni azokat a támpontokat, fogódzókat, melyek segítségül szolgálhattak saját önazonosság-tudatának kifejtésében. Ezeket pedig a különböző emlékekben vélte föltalálni. A gazdasági és társadalmi fejlődés, valamint a nemzeti és az egyházi ébredés megkésettisége azt is eredményezte, hogy a magyar reformátusság önszervező, alapítványgyűjtő erejét nagyobb mértékben foglalták le köz- és az oktatásügyi feladatok, mint a tőlünk nyugatabbi, nálunk szerencsésebb országok kálvinista egyházaiét. Ezeket a relatív gyengeségeket állami segítség tudta mérsékelni, hogy a magyar reformátusság az emlékezetkultúra területén is több évtizedes hátrányok ledolgozásába kezdhesen. Annak az igénynek, hogy a nyugatias emlékkultúrát hozzá kell idomítani a magyar jellemhez, Magyarországon is alapvetően a liberális nacionalizmus jegyében igyekeztek megfelelni. Ezen törekvés során a nemzeti életet alapjaiban befolyásoló kulturális és politikai vívmányok kapták a fő hangsúlyokat, de az a gondolat is kitapinthatóvá vált, hogy az emlékezésnek és a megfelelő emlékezetpolitikai monumentumoknak a kálvini szellemű vallási megújulást is szolgálniuk kell.

43 HRE PJKV 272/1917.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baksa 1908.** Baksa Lajos (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1908. június 30. és július 1. napján tartott üléseinek jegyzőkönyve.* [Magyarországi Református Egyház], Budapest, 1908.
- Baksay 1886.** [Baksay István] (kiad.): *A rimaszombati egyesült protestáns Főgymnasium Értesítője. XXXIII [kötet]. Az 1885/6. évről.* Baksay István, Kolozsvár, 1886.
- Balogh 1871.** Balogh Ferenc: A Kálvin háromszázados emlékére Genfben épített Reformáció Csarnokának ismertetése s felavatási ünnepélye. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 2. (1871) 2. sz. 116–134.
- Baráth 2012.** Baráth Béla Levente: *Hegymegi Kiss Áron. A Tiszántúl millenium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése.* Helikon Kiadó, [Budapest], 2012.
- Baráth 2014.** Baráth Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás ...”. *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920).* Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014.
- Bíró–Szilágyi, 1949.** Bíró Sándor – Szilágyi István (szerk.): *A magyar református egyház története.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1949.
- Farkas 1883.** Farkas József: *Luther. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 26. (1883) 44. sz. 1405–1412.
- Fáy 1842.** Fáy András: *Óra-mutató.* Trattner–Károlyi, Pest, 1842.
- Hatos 1998.** Hatos Pál: Reformáció és történelmi hagyomány. A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei. *Történelmi Szemle*, 40. (1998) 1–2. sz. 127–153.
- Hegedűs 1886.** [Hegedűs István] (kiad.): *A kolozsvári evang.[élium szerint] reform.[ált] Kollégium Értesítője. Az 1885/6. évről.* Hegedűs István, Kolozsvár, 1886.
- Horváth 1901.** Horváth István: *Politika és protestantizmus. Erdélyi Protestáns Lap*, 4. (1901) 28–31. sz. 221–222., 229–230., 239–240., 247–248.
- HRE PJKV.** Hódmezővásárhelyi Református Egyház presbitériumi jegyzőkönyvek. Hódmezővásárhelyi Református Ótemplomi Lelkészi Hivatal.

- Kálvin 1909.** Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere. Institutio religionis christianae, 1559.* [Magyarországi Református Egyház], Pápa, 1909. (Református egyházi könyvtár 5–6.)
- Kelemen 1996.** Kelemen Attila: Molnár Albert (1849–1901). In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai (1895–1948).* Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 1996.
- Komáromy 1877.** Komáromy Lajos: „A short account of the Hungarian Reformed Church” by Lewis Cs. Csiky, licentiate of theology. Edinburgh, 1871. 24. lap [könyvismertetés]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 20. (1877) 27. sz. 841–845.
- Kovács 2016.** Kovács Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2016. 13–32.
- Kovács 2018.** Kovács Kálmán Árpád: Hódmezővásárhely reformátusai és a Nagy Háború. Origó. Református egyházi élet Hódmezővásárhelyen a háború kitörésekor. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 377–390.
- Kovács 2019.** Kovács Kálmán Árpád: A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1932–1936-ban. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2018.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2019. 181–198.
- Kovács 2020a.** Kovács Kálmán Árpád: Külkapcsolati paradigmaváltás? Magyar református korkép Trianon árnyékában. In: Anka László (szerk.): *„Valami fáj, ami nincs”. A trianoni békekötés előzményei és következményei.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2020. 36–77.
- Kovács 2020b.** Kovács Kálmán Árpád: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere. *VERITAS Évkönyv 2019.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2020. 9–25.
- Kovács 1908.** Kovács J. István: Hol késünk? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 51. (1908) 19. sz. 289–290.
- Lengyel [?] 1901.** [Lengyel Albert?] L. A.: A kolozsvári ref. theol. fakultás Ifjúsági Egylete. *Erdélyi Protestáns Lap*, 4. (1901) 12. sz. 95.

- Makkai 1887.** [Makkai Domokos] (kiad.): *A nagyenyedi evang.[élium szerint] reform.[ált] Bethlen-főiskola 1886/7. tanévi Értesítője*. Makkai Domokos, Nagyenyed, 1887.
- Nagy 1896.** Nagy Sándor: A római katholicizmus öléből született-e a magyar állam? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. (1896) 6. sz. 82–83.
- Nagy 1903.** Nagy Károly: Fordítói előszó. In: Kálvin János: *A keresztyén vallás alapvonalai (Institutio religionis christianae)*. Az 1536-iki első latin kiadás után. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903. I–XIII.
- P. Szászfalvi 2016.** P. Szászfalvi Márta: „...A boldog reformáció emlékeztetése...” A reformáció százados évfordulói Magyarországon. In: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*. Prešovská univerzita, Prešov, 2016. 432–454.
- Prohászka 1886/1896/1928.** Prohászka Ottokár: Útívázlatok Németországból. In: *POÖM XVI.* 98–154. (eredeti megjelenés *Új Magyar Sion* 1896-es évfolyam)
- Ravasz 1915.** [Ravasz László] Aleph: Számadás. *Protestáns Szemle*, 26. (1915) 1. sz. 41–51.
- Révész 1864a.** Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly, Pest, 1864.
- Révész 1864b.** Révész Imre: Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 7. (1864) 28. sz. 30–37. sz. 917–921., 947–950., 986–991., 1012–1015., 1049–1051., 1080–1085., 1117–1120., 1155–1158., 1177–1185.
- Szakács 1886.** Szakács Mózes (szerk.): *A székely-udvarhelyi evang.[élium szerint] reform.[ált] Collegium Értesítője*. Az 1885/6. évről. [Székely-udvarhelyi Evang. Reform. Collegium], Székelyudvarhely, 1886.
- Szász 1861.** Szász Károly: *Magyarország története rövid vonásokban*. Protestáns közélettanodák számára. Heckenast, Pest 1861.
- Szeremlei 1874.** Szeremlei Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1874. (Magyarországi Protestáns Egylet Kiadványai III., Protestáns Theológiai Könyvtár I.)
- Szilágyi 1864.** Szilágyi Ferenc: Kálvin-ünnepély Genévában. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 7. (1864) 24. sz. 752–755.

Szilágyi 1883. Szilágyi István (kiad.): *A Máramaros-szigeti Helv. Hitv. Lyceum Értesítője. Az 1881/2. tanévről.* Szilágyi István, Máramarossziget, 1883.

Tisza 1858. Tisza Kálmán: Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1. (1858) 13. sz. 297–303.

HIVATKOZOTT KORABELI SAJTÓ

Erdélyi Protestáns Lap

Kolozsvár

Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

Protestáns Szemle

Vasárnapi Ujság

The Development of the Memory Culture of the Hungarian Reformed Church (1864-1917)

ABSTRACT: The current study is divided into two parts. The first one focuses on material preconditions (economic and social background) that fundamentally influenced the formation of cultural memory in the Reformed Church. The second examines the dynamics of the important anniversaries of the Reformed Church that may lay the foundation for a future analysis of the material content and messages associated with the exemplars of the cultural memory of the Reformed Church. The catalogue of the anniversaries compiled is the following: the Calvin Memorial Year of 1864; the inauguration of the Calvinium on May 27th 1867; the three hundredth anniversary of the death of Péter Méliusz Juhász in 1872; the two hundredth anniversary of the liberation of the galley slaves in 1876; the March 15th commemoration of the 1848 Revolution by Reformed secondary schools, which became a regularly-held celebration during the 1880's; the three hundred fiftieth anniversary of Luther's death in 1886; the long-term effects (lasting nearly two decades) of the 1890 Károli Memorial Year; the establishment of the symbolic memorial sites in the "Reformed Quarter" of Debrecen (the Memorial Column of Galley Slaves in 1895 and the statue of István Bocskai in the context of the 1906 Bocskai Memorial Year); the unveiling of the statue and associated events in Hajdúböszörmény in 1907; the Calvin Memorial Year in 1909; and the jubilee of Reformation in 1917 including the Hungarian preparations in 1907.

The main findings of the study are summarized below. Like so many new ideas from the West, the concept of Protestant memory also took several decades to take root, and in Hungary it only became established during the era of the dual monarchy. From the last third of the 19th century onwards, the cultural memory of the Reformed Church – like that of the nation – sought out bases of support and footholds that could help it to expose its own identity and consciousness. The various memorial years served as a means of discovery.

Compared to the Calvinistic churches of the more fortunate countries to the west of Hungary, the delay in economic and social development and in national and ecclesiastical awakening meant that the self-organizing and

fundraising strength of the Reformed Church was concentrated more on public and educational tasks. In order to enable the Reformed Church in Hungary to begin to overcome the disadvantage it had developed over several decades in cultural memory, these relative weaknesses were mitigated by state assistance. In keeping with the desire to adapt Western cultural memory to the Hungarian character, acquiescence to liberal nationalism was essentially the prevailing custom in Hungary as well. The struggle focused on the cultural and political achievements that had influenced national life at the time of the founding, although there was a sense that the commemorations and monuments that resulted from an adequate policy of memory should also serve the cause of Calvinist spiritual renewal.

KEYWORDS: Reformed Church in Hungary, cultural memory, dualism, John Calvin, István Bocskai, 1848 Revolution

MELLÉKLET

A magyar protestáns gályarabok emlékoszlopa Debrecenben, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 42. (1895) 47. sz. 782., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

BABUCS ZOLTÁN

A '48-AS HONVÉD EMLÉKEZETKULTÚRA ALAKULÁSA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HONVÉDALBUM KÖZREADÁSÁRA

KIVONAT: 1868-ban a Szokoly Viktor által szerkesztett *Honvédalbum* nagyszabású vállalkozás volt, és az elsők között szólt 1848–1849-ről, megalapozva a forradalom és szabadságharc kultuszának ápolását. Olyan neves szerzők írásai, költeményei kerültek be az albumba, mint Jókai Mór, Tompa Mihály, P. Szathmáry Károly, Abonyi Lajos, Szász Károly, Tótvölgyi Titusz. Szokoly Petőfi emlékét idézte meg, amikor újból közölte a *Négy nap dörgött az ágyu...* című költeményét. Szépirodalmi munkák mellett visszaemlékezések, valamint visszaemlékezés-részletek is bekerültek az albumba (pl. Asbóth Lajos ezredes, Illésy György tüzmaster, Mednyánszky Sándor alezredes, báró Podmaniczky Frigyes főszázados, Várady Gábor őrnagy), a fehértemplomi eseményekről Böhm Lénárd, míg Guyon Richard honvédtábornokról a kötet szerkesztője, Szokoly Viktor írt. A *Honvédalbum* értékét illusztrációi is növelik, és a tízoldalnyi képmelléklet mellett szövegközti ábrák színesítik. Olyan művészek képeit közölték, mint Benczúr Gyula (*Temetői csata, A visszatért Lenkey-husár*), Munkácsy Mihály (*Honvéd újoncoszás, Foglyokkal visszatérők*), Szinnyi (Szinnyi Merse) Pál (*Az előrs*), Litzenmayer Sándor (*A honleányok áldozatkészsége*), Wagner Sándor (*Csata után*) és Jankó János (szövegközti ábrák). A jó minőségű, tónusos fametszetek – amelyek Rusz Károly fametsző intézetében készültek – a

szabadságharc egyes pillanatait örökítették meg zsánerszerűen, de helyszínhez köthető csataillusztrációt nem találunk a képek között.

A 48-as nemzeti emlékezet formálását azonban nemcsak a kordokumentumnak számító *Honvédalbum*, hanem az 1849 és 1867 közötti hadtörténetírás és az 1861-ben, majd 1867-ben alapított honvédegyleti mozgalom is nagyban szolgálta.

KULCSZAVAK: szabadságharc, hadtörténeti jegyzők, *Honvédek könyve*, honvédegylet, *Honvédalbum*

Az 1848/1849-es magyar szabadságharc 170. évfordulója alkalmából jelent meg reprint kiadásban a Szokoly Viktor által szerkesztett *Honvédalbum*.¹ E kötet a kiegyezést követően az első nagyszabású vállalkozás volt, amely az elsők között szólt a húsz esztendővel ezelőtti időszakról, megalapozva a forradalom és szabadságharc kultuszának ápolását. A '48-as nemzeti emlékezet formálását azonban nem csupán a kordokumentumnak számító *Honvédalbum*,² hanem az 1849 és 1867 közötti hadtörténetírás és az 1861-ben, majd 1867-ben alapított honvédegyleti mozgalom is szolgálta.

„Hadi történeti szemlések” 1849-ben, hadtörténetírás 1867-ig

Már 1848 késő tavaszán, a délvidéki „kis háború” kitörésének időszakában jelentek meg haditudósítások, tábori életképek a hazai sajtóban, amelyeket a táborba szállt, magasabb iskolázottságú, jó tollú tisztek és közemberek küldtek be a szerkesztőségekbe. 1849 elején azonban a honvédsereg nem dúskált a győ-

1 Szokoly 1868.; Szokoly 2018.

2 A forradalom és a szabadságharc kultuszát növelő kötetek közé sorolható még: Halász, 1873.

zelmekben, ezért egyre nagyobb szükség mutatkozott a harctérről érkezett – és többnyire kozmetikázott –, lelkesítő tudósításokra.³

1849. március 13-án jelent meg az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) alábbi felhívása: „Magyarország szabadságharca annyi magasztos, lelket emelő példáját mutatja fel a katonai képességnek, oroszlányi bajnokságnak, az önmegtagadás- s önfeláldozásnak, miképp ily rövid hadviselésben alig van a történet lapjaiban ennyiről emlékezet. [...] [Ezért] óhajtja e szent harcnak nemcsak nagyobb méretű lenyomatát hagyni az utókorra, hanem lélekemelő s bámulatra ragadó egyes hőstettek emlékét is ajándékuul átadni.

Ezen fontos feladat létesítésére a külön hadosztályokhoz több gyakorlott tollú s egyszersmind tiszta jellemű egyén kívántatik, kik a hadi ügy folyamát, mint egyes tetteket az igazsághoz híven följegyezve, anyagot készítsenek elő egy, a Honvédelmi Bizottmány által később felkérendő historiográf munkájára, ki Magyarország e legdicsebb harcának töredékes vázlataiból egy minden részeiben hű egészet alkothasson.”⁴

Valószínűsíteni lehet, hogy Horváth Mihály csanádi püspököt kérték volna fel történetírónak, míg a hadtörténeti jegyzőség Nyári Pál vagy Jósika Miklós – aki az OHB részéről felügyelte a *Közlönyt*, s abban olvashatta Kővári László tudósításait – ideája lehetett, s az állásra Jósikánál jelentkezhettek. 1849. március 16-án már ki is nevezték az alábbi személyeket:

Hadtest:	Név:	Foglalkozás:
I., III.	Zalár József	költő
II., VII.	Lisznyai Kálmán	költő
IV.	Mészáros Károly	ügyvéd
V.	Dobrossy István	tudósító, országgyűlési gyorsíró
VI.	Kővári László	történész, újságíró
VIII.	Friebeisz István	újságíró

3 A császári-királyi hadseregben a hadi események megfelelő dokumentálására a XVII. századtól vezettek hadműveleti naplókat. Hermann 2014, 15.

4 Közli: Hermann 2014, 13.

A hadtörténeti jegyzők közül csupán Friebeisz István volt a honvédsereg tisztje, aki a komáromi várórség kötelékében szolgált mint a pesti 2. honvédszászlóalj hadnagya,⁵ illetve Kővári László végzett korábban történészi munkát.

A hat jegyzőt a valóságban nem a hadtestek, hanem személyek mellé rendelték ki, így került Zalár Damjanich János, Lisznyai Görgei Artúr, Mészáros Perczel Mór vezérőrnagy és Kővári József Bem altábornagy mellé.

Az elkövetkezendő időszak bővelkedett magyar katonai sikerekben, azonban a „harci pacstírták” megnémultak, vagyis alig tudósítottak ezekről. Ezt tette szóvá Jókai Mór 1849. június 5-én az *Esti Lapok*ban: „Ezek a mi pegazushuszáraink már idestova három hónap óta élnek valahol, és annyit sem tudunk felőlük és énekeikről, mintha kútba estek volna. – Mikor itthon voltak, nem győzte az ember hallgatni, annyit virgináltak, s most, hogy *ex offio* énekelniök kellene, egy szót se szólnak [...] [Egyedül] a bárdok közül Kővári, aki legalább néhány »árva anekdotát« fogott. »Harci pacstírták, megnémultatok-e?«”⁶

Mivel a hadtörténeti jegyzők alárendeltségi viszonyai és tevékenységi körük is rendezetlenek voltak, némelyikük alaposan félreértelmezte feladatát. Zalár és Lisznyai – aki folyton Görgei környezetében tartózkodott – amolyan hadipoétaként verselgetett, Dobrossy pár tudósítása mellett feljelentéseket fabrikált – gróf Vécsey Károly vezérőrnagyról például a következőket írta: „aki még most is schwarzgelb ruhát visel, megérdemli az akasztófát.”⁷ –, Friebeisz pedig a komáromi erődben az általa alapított *Komáromi Lapokat* szerkesztette. Csupán Mészáros és Kővári volt az, aki valóban végzett érdemi adatgyűjtést, s 1849 után felhasználta azokat.

Még 1849 nyarán sem dőlt el, hogy a vallás- és közoktatásügyi vagy a hadügyminisztérium alárendeltségébe tartoznak a hadtörténeti jegyzők. 1849. júli-

5 Friebeisz István (1822–1890) a pesti 2. honvédszászlóalj hadnagyaként, a komáromi várórséggel együtt kapitulált. E helyütt jegyezzük meg, hogy a tanulmányban megemlített személyek közül csupán azok életrajzi adatai szerepelnek lábjegyzetben, akik a honvédsereg kötelékben küzdöttek, kivéve a közismert tábornokokat. Esetükben a szabadságharc végéig elért legmagasabb rendfokozatuk, beosztásuk mellett az is szerepel, hogy hol tették le a fegyvert. A rövid biográfiákhoz felhasználva: Bona 1998–1999.; Bona 2000.; Bona 2008.; Szinnyei 1891–1914.

6 Közli: Hermann 2014, 33.

7 Közli: Hermann 2014, 26.

us 22-én Aulich Lajos hadügyér nem a leghízelgőbb módon fejtette ki véleményét a „hadi történeti szemlésekről”, szerinte azok „kevés, vagy semmi hasznot nem tettek”, így a táborkari hadművelleti naplók sokkal több adatot fognak majd szolgáltatni az események későbbi megírásához, de végül a hadtörténeti jegyzők ügye nem nyert elintézészt a szabadságharc végnapjaiban.

1849-et követően csupán az újságíró Szilágyi Sándor munkái jelentek meg 1848–1849 szereplőiről és eseményeiről,⁸ majd a cenzúra 1851-től egy évtizeden keresztül nem engedte magyar nyelvű munkák megjelentetését e témában. Ebben az esztendőben jelent meg Korányi Viktor főhadnagy⁹ szerkesztésében egy visszaemlékezés-gyűjtemény, ám az „csaknem egészen, rendőrileg lefoglaltatott”. 1861 félalkotmányos időszakában újra megjelent Korányi kötete,¹⁰ Kővári László *Erdély 1848–1849-ben* című, forrásértékű munkája,¹¹ a *Honvédek könyve I–III.*,¹² majd Mészáros kötetei.¹³ Külhonban viszonylag sok munka, visszaemlékezés látott napvilágot idegen nyelven, magyarul azonban csak Horváth Mihály háromkötetes történeti összefoglalója.¹⁴

A kétszer megalakult honvédegyletek (1861, 1867)

A forradalom és szabadságharc eszméjének élő tanúi voltak a '48-as honvédek. A győztes császári ármádia 1849-ben hajtóvadászatot indított ellenük, s a honvédsereg itthon maradt állományából 1200 egykori császári-királyi tisztet ítéltek el a hadbíróságok, legalább 40-50 ezer honvédtisztet és honvédet kény-

8 Szilágyi a magyar forradalomról szóló munkájához Mészáros Károly írásait is felhasználta. Hermann 2014, 39.; Szilágyi 1850.

9 Korányi Viktor (1828–1861) főhadnagy rendfokozatban ténykedett egy fél hatfontos üteg parancsnokaként a Kazinczy-hadtest zsidói fegyverletételéig.

10 Korányi 1861.

11 Kővári 1861.

12 Vahot–Gánóczy 1861, I–III.

13 Mészáros 1862a.; Mészáros 1862b.

14 Horváth 1864, I–III.; Ennél a fejezetnél általánosan felhasználva: Hermann 2014.

szersorozással vittek el külhoni garnizonokba, hogy móresre tanítsák a megátalkodott „Kossuth kutyákat”. Az ex-honvédek döntő többségét azonban rövid időn belül leszerelték, mert forradalmi eszméikkel bomlasztóan hatottak a császári-királyi hadseregre. Amikor 1860 végén viszonylagos enyhülés következett be idehaza, 1861. január 20-án a pesti Vadászkürt fogadóban alakult meg a Pesti Honvédsegélyező Egylet, amelynek célja volt a kéregető álhonvédek kiszűrése, valamint a nehéz körülmények között élő bajtársak támogatása. Ekkoriban történt – és minden bizonnyal nagy feltűnést keltett –, hogy Kecskeméten „f. hó 24-én egy honvédtiszt temetésekor ennek koporsóját 75 bajtársa állta körül, mind honvédtiszt egyenruhában.”¹⁵

Az ország területén még 33 egylet jött létre (de egységes alapszabályzatuk nem volt), ezeket a rendőrhatalóságok árgus szemmel figyelték. Vahot Imre és Gánóczy Flóris százados¹⁶ szerkesztésében jelent meg a *Honvédek könyve I–III.* – amelyet 1867 után még négy füzet követett.¹⁷

Vahot Pesten 1861. május elején írt előszavából kiderül, hogy „F. évi február elején lapjainkban következő felszólítást intéztem volt honvédeinkhez: »Miután hazánk történetírása igaz, hű, és ép oly érdekes mint részletes leírásokat igényel, hazafiui bizalommal szólítom fel volt honvédeinket, miszerint azon táborozást, hadjáratot és csatákat, melyekben részt vettek, saját tapasztalásaik nyomán, s az ellenfél hadi tetteinek igazságos méltánylásával leírni, s hozzáam, ki azt összeállítani s kiadni szándékozom, mielőbb beküldeni szíveskedjenek.«”¹⁸

Erre Sztankó Soma őrnagy¹⁹ reagált a *Pesti Napló* hasábjain, kifejtve véleményét, hogy Vachotnak nincs jogosítványa egy ilyen jellegű munka szerkesztésére és kiadására. Vachot erre a következőket válaszolta: „Miután a honvédek – mely név alatt érteni kell mindazokat, kik a szabadságharcban bár mi

15 Kecskeméten. *Vasárnapi Ujság*, 8. (1861) 5. sz. 58.

16 Gánóczy Flóris (1825–1913) a Dom Miguel portugál infáns nevét viselő debreceni császári-királyi 39. sorgyalogezred IV. zászlóaljának századosa a közép-tiszai hadseregben, a borosjenői fegyverletételig szolgált.

17 Vahot–Gánóczy 1861.

18 Vahot–Gánóczy 1861, I. I.

19 Sztankó Soma (Sámuel) (1814–1896) őrnagy a nagyváradi hadsereggyárban ténykedett a világosi fegyverletételig.

módon és állásban részt vettek, – nyilvánosan felszólítám arra, hogy a hadjáratban szerzett tapasztalásaikat hű leírásokban szíveskedjenek hozzám beküldeni; – nem volt egyéb célom, mint az erre vonatkozó fontos és érdekes adatokat az enyészettől megmenteni, a szétszórt részleteket egy egészbe öszpontosítani, – a begyülemző adatok nagy halmazából a közlendőket kellő tapintattal kiválasztani, s a gyarlóbb irányú (stylü) előadásokat az eredeti adatok hűségének elferdítése nélkül gyakorlott tollal kiigazítani, átalakítani, mi gyakran nem kis fáradságba kerül. – Tévedésben van Sztanko ur, ha azt hiszi, hogy én – bár csak oly jogom volna hozzá mint akárki másnak – e hadjárat- adatokból az 1848/9-ki hadi események pragmatikus történetét akarnám megírni, holott vállalatom nem egyéb, mint különféle tárgyakból, részletekből összeállított történelmi adattár, mely igen haszonvehető forrásul szolgálанд történet-íróinknak. De ha Sz. úr nem fogta is fel vállalatom irányát, felfogták és méltányolták azt a vitéz bajtársak közül számosán, kik már is a legszebb ajánlatokat tették nekem, sőt tekintélyes, vezéri befolyású katonai tehetségektől is vannak már igen érdekes és nagybecsű adataim. S meg vagyok győződve, hogy e tekintetben tovább is gyámolítani fognak, s én a körülményekhez képest az adatok közléséért legillőbben fogom díjazni, mindazon honvéd-írót, ki arra számot tart. Én ellenkezőleg Sztanko úrral most már nagyon is elérkezettnek tartom az időpontot, melyben ez adatgyűjtést bátran megkezdhetjük, s a legnagyobb eréllyel folytathatjuk, s biztosan állíthatom, hogy nemsokára megjön az idő, midőn azokat több más elnyomott irodalmi vállalattal együtt minden tartózkodás nélkül kiadhatjuk, – a helyett hogy a muzeum régiségei közé, vagy pókhálói alá volnánk kénytelenek azokat eltemetni.”²⁰ Vahot ezen megfontolásból is szövetkezett a Pestmegyei Honvédsegélyező Bizottmány jegyzőjével, így lett Gánóczy Flóris szerkesztő társa.

Ebben a munkában visszaemlékezések és költemények²¹ kaptak helyet, Gánóczy Flóris pedig írásában a „Pestmegyei honvédsegélyező bizottmány” megalakulásáról és a honvédegyletek felállításáról, működéséről is értekezett: „Főczélja volt e tanácskozmánynak 1-ör megszüntetni az álhonvédek szemte-

20 Vahot–Gánóczy 1861, I.

21 Mint például Arany János *A koldus honvéd* című verse. Vahot–Gánóczy 1861, II. 129–131.

len koldulásait; 2-or a valódi munkaképtelen honvédeknek, és nyomorgó honvédtiszteknek, addig is, míg azoknak sorsát az országgyűlés 1848/9-iki határozatához híven felkarolandaná, némi rögtöni segínyt nyújtani; – 3-or közbenjárás útján azokat, kiket eddig éppen azért fosztottak meg hivatalaiktól, mert honvédek voltak, némely hivatalos elhelyezésbe újólaj bejuttatni.

Midőn ezen három pontot megállapították, azt hittük sikerrel működendünk; – azonban az 1-ső és 2-ik pontra nézve, – köszönet lelkes honfiaink kegyeletének; – habár csekély részben, de még is céljt értünk; a 3-ra nézve azonban, jobb nem szólnunk, és bevárnunk azon időt, midőn a szenvedő honfiakra némi figyelem leendő; – s nem mindig azok fognak csupán jutalmaztatni még most is, kik eddig éppen azokat üldözték legjobban, kik hazájukat szerették.

Alakulásunk elé azonban áthághallan [sic!] gátként merült föl azon kérdés miként lehessen alakulni, a nélkül, hogy a magyar kormány, mely a honvédek egyesülésében valamely titkos céljt lát, — azt megne gátolhassa. [...]

A céljt szent volt, s az akarat szilárdságát érdem lett eredmény koszorúzta.

Az általunk kezdett eszmét fölkarolta az ország nagyobb része, csak hogy több helyütt, mint értesültem, szigorú egyleti alapszabályokat alkotának valamely köröknél, melyek értelmében szerencsétlen társainkat csak az alaptőke után járandó kamatokból fogják segélyezni 5 – pedig ez annál is inkább céljt-szerűtlen, mert vagy felkarolja a haza szenvedő társaink sorsát jövőben, vagy elhalnak addig az ínség súlya alatt, mig elegendő alaptőke jövend össze, melynek kamataiból állandó segélyezést nyerhetnének.”²²

A szabadságharc újbóli kirobbantására készülődő kossuthi emigrációnak kapóra jött a honvédegyletek szerveződése, meglátása szerint az egyletek tagsága alkothatta az új honvédsereg magvát. A Magyar Nemzeti Igazgatóság megkeresésére Ivánka Imre ezredes²³ állította össze a tervezett honvédhadsereg hadrendjét, amelyhez megpróbálta felhasználni a honvédegyletek névjegyzékét, ám feladata bevégezetlenül maradt.

22 Vahot–Gánóczy 1861, I. 153–155.

23 Ivánka Imre (1818–1896) ezredes, a fel-dunai hadsereg dandárparancsnokaként 1848. október 26-án hadikövetként ment herceg Alfred zu Windisch-Grätz császári-királyi tábornagy táborába, de visszatérésekor letartóztatták és a szabadságharc végéig fogságban tartották.

A névlistáknak 1861. augusztus 21-ig kellett Pestre érkezniük, ám az országgyűléssel együtt végül a honvédegyleteket is feloszlatták. Arra még maradt idő, hogy a névlajstromokat és a tagdíjakat jobb időkre eltegyék.

A Kecskemét városi Honvédegylet 1861. évi megalakulásával kapcsolatban Gömör Frigyes százados²⁴, elnök 1898. szeptember 20-i emlékirata szolgált érdekes adalékokkal: „[...] első helyeni működése céljául azt tűzte ki, hogy az ifjúságot fegyverforgatásban gyakoroltassa s a jelentkezőket katonailag kiképeztesse, ez pedig azon 1848/9. ki honvédtisztek által, a kik tanításra önként vállalkoznak; másodsorban pedig célul azt tűzte ki, hogy alapot szerezzen, melyből a munkaképtelen szegény honvédek, a mennyire lehetségessé váland, időnként segélyeztessenek; vagyis, hogy az egyesület egyszersmind honvédsegélyező egyletté nőhesse ki magát.”²⁵

Később Komáromy György főszázados²⁶ volt az, aki az Ivánka-féle parancsnoki névsorral operált, számításba vette a honvédegyletek tagságát és a hazai, fegyverfogásra bírhatókat, így irreálisan magas létszámról tájékoztatta Kosuthékat, akik abban a hiszemben éltek a kiegyezésig, hogy Magyarországon széles tömegbázisa van egy újonnan kiobbantott szabadságharcnak.

A kiegyezés időszakában – amikor megindult az emigrációban élő honvédtisztek hazatelepülése – főnixként támadt fel a honvédegylet ideája. 1867. március 21-én Mikár Zsigmond főhadnagy²⁷ pesti lakásán gyűltek össze honvédtisztek, s egy emlékiratot szerkesztettek a volt honvédek, özvegyek és árvák támogatása ügyében. Az Andrássy-kabinet a honvédség újbóli felállítását szorgalmazó tárgyalásokba a szerveződő honvédegyletek Deák-párti szárnyát is bevonta, de az egykori honvédek anyagi támogatásának törvénybe iktatását nem vállalta fel.

1867. július 7-én országos honvédgyűlés keretében alakult meg a Honvédegyletek Országos Egyesületének Központi Választmánya, amelynek első elnökévé az emigrációból hazatért Perczel Mór vezérőrnagyot választották.

24 Gömör Frigyes (1813–1901) a 2. Pest megyei önkéntes nemzetőrzászlóaljából szervezett 71. honvédzászlóalj századosa, a komáromi várórság állományában kapitulált.

25 Közli: Triznya 2012, 67.

26 Komáromy György (1817–1872) a 16. Károlyi-huszárezred főszázadosa. Világosnál tette le a fegyvert.

27 Mikár Zsigmond (1826 vagy 1827–1906) a 9. Miklós-huszárezred főhadnagyként tette le a fegyvert Világosnál.

Mintegy 88 megyei, kerületi és városi honvédegylet alakult, amelyek taglétszáma mintegy 50 ezer fő volt. Lapot adtak ki (*Honvéd*), névjegyzék készült a honvédtisztekről (1868, 1890),²⁸ tagságukat igazolták, támogatásukra jött létre 1867 végén az Országos Honvédszegélyező Alap. A kormányzat kezdetben tartott attól, hogy párttá szerveződnek, ám ez végül nem történt meg. A „homentő” Perczel – aki maga is részt vett a honvédség felállításával kapcsolatos egyeztető tárgyalásokon – az ún. Mikár-ügy²⁹ kirobbanásakor politikai tőkét akart kovácsolni elnöki pozíciójából, amelyet arra használt fel, hogy Kossuth személyét becsmételje. Az ügyből országos botrány kerekedett, a Kossuth-párti honvédegyletek pedig elérték, hogy Perczelt pozíciójából elmozdítsák.³⁰

A honvédegyletek tagsága szorgalmazta '48-as emlékművek felállítását (pl. Buda-Pest: budavári ostrom, Rikán belüli: Gábor Áron, Hunyad megyei: piski ütközet). Magyarországon az egyik első honvédemlék felállítására 1868. július 19-én került sor a Vác déli bejáratánál fekvő Hétkápolnánál.³¹ A Gombás-patak legendás kőszentes hídjától alig egy kőhajításnyira, az alsóvárosi temetőben található Christian Götz vezérőrnagy³² végső nyughelyével és a honvéd tömegsír-

28 Mikár 1869.; Mikár 1891.

29 A kormánypárti Mikár Zsigmond országos főjegyző (valószínűleg személyes bosszútól vezérelve vagy politikai megbízásból) Kossuth emberét, Vidats János századost (1823–1873) – a pesti 14. honvédszászlóalj egykori tisztjét – próbálta meg lejáratni. Vidats a központi választmány elé tárta az ügyet, de Perczel nem foglalkozott vele. Amikor Perczel Bécsben tartózkodott, Vidats újabb felszólítására Beniczky Lajos alelnök (1813–1868) – egykori kormánybiztos, majd a Feldunai hadsereg Központi Táborkari Irodájának alezredese – vizsgálatot kezdeményezett Mikár ellen, akit aztán elmozdított tisztségéből. Perczel hazatérve 1868 márciusában kis híján tettelegességgig fajuló jelenetek között megpróbálta Mikárt visszahelyezni, majd a központi választmányt feloszlatta és az országos vezetést át akarta adni a Klapka-féle Buda-pesti Honvédegyletnek. Ekkor mondta el a Kossuthot pocskondiázó, óriási felháborodást keltő beszédét. Farkas 2010.

30 Erre vonatkozóan lásd: Áldor 1868.

31 Az első illegális emlékművet 1851 júniusában vagy 1860-ban emelték a héthársi ütközet (1849. június 20.) színhelyén, az első legális mementót pedig 1867. július 26-án avatták fel Zsolcán, az ottani ütközet (1849. július 25.) emlékezetére. Professzor Dr. Hermann Róbert szíves közlése.

32 Götz, Christian (1783–1849) császári-királyi vezérőrnagy. A Ramberg-hadosztály élén kapott halálos sebet az 1849. április 10-i váci ütközetben. Görgei jelenlétében, katonai tiszteletadással temették el. Sírja ma is megtalálható a Vác-Alsóvárosi temetőben, csakúgy, mint a honvédek tömegsírja.

ral átellenben, a pesti országút Duna felőli oldalán avatták fel azt az obeliszket, amely két összecsapásra, az 1849. április 10-i ütközetre és az 1849. július 15–17-i csatára emlékeztet a mai napig. Az ünnepélyes eseményen Klapka György vezérőrnagy is megjelent.³³ Hagyománnyá nemesedett, hogy a honvédegyletek tagjai jelen voltak a március 15-i rendezvényeken, bajtársi temetéseken, jótékonyági eseményeken, s az idő előrehaladtával fogyatkozó volt honvédtiszteket és honvédek egyre nagyobb társadalmi megbecsültség övezte. A honvédek segítése adományok révén valósult meg, s Deák Ferenc javaslatára Ferenc József e célra a magyar nemzet 100 000 forint koronázási ajándékát ajánlotta fel.

Idővel szimbolikus jelentőségűvé vált az 1872. szeptember 29-én átadott pesti Honvédmenház, ahol az öreg hadastyánok éltek. Lakói közül az utolsó honvédtiszt 1927-ben, az utolsó honvéd pedig egy esztendővel később halt meg.

A honvédegyletek anyagi támogatásának feltétele a kormányzattal történő együttműködés volt, amely 1883-ban, Tisza László alszázados³⁴ – aki a belügyminiszter, gróf Tisza Kálmán bátyja volt – elnöksége kezdetén valósult meg. Innentől kezdve az Országos Honvédsegélyező Egylet helyzete rendeződött, s az állam akkor ismerte el az agg honvédekről való gondoskodás nemzeti kötelességét, amikor 1895-ben államosította az egyletet, amely központi költségvetésből nyert támogatást.³⁵

Egy nagyszerű vállalkozás 1868-ból

Nagy jelentőséggel bírt, hogy megindulhatott a szabadságharc történetének feldolgozása, de a hazai közönség leginkább a heroizáló munkákra szomjúhozott – így jelentek meg Vargyas Endre, Tóvölgyi Titusz, majd később Gracza György munkái.³⁶ Ebbe a kategóriába illeszthető be az 1898-ban megjelent, Jókai Mór, Rákosi Viktor és Bródy Sándor által szerkesztett *Ezernyolczszáz negyvennyolcz*

33 Tragor 1908, 311–318.

34 Tisza László, gróf (1829–1902) a 9. Miklós-huszárezred alszázadosaként volt fogalmazó a Hadügyminisztériumban.

35 A fejezethez általánosan felhasználva: Farkas 2017.; Farkas 2010.

36 Vargyas 1867.; Tóvölgyi 1871.; Gracza 1894–1898.

[sic!]. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz története képekben című impozáns album.³⁷ Emlékiratból alig pár jelent meg, de magyar fordításban kiadták Czetz János vezérőrnagy emlékiratait.³⁸ A kortársak emlékezéseit tartalmazó hosszabb-rövidebb írások hírlapokban, folyóiratokban, antológiákban láttak napvilágot, mint például az Egervári Potemkin Ödön hadnagy³⁹ és Illésy György tűzmester⁴⁰ által szerkesztett kétkötetes *Honvédvilágban*.⁴¹ Hasonló jellegűnek tekinthető a Tóth Kálmán⁴² szerkesztésében 1870-ben megjelent *A Honvédmenház könyve*, amelyben visszaemlékezések és 1848/49-es történetek olvashatók.⁴³

A korszak egyik legismertebb munkája a Szokoly Viktor Bonaventura szerkesztette *Honvédalbum*. A szerkesztő szenvedélyesen kötődött 1848-hoz, hiszen 15 esztendősen maga is jelentkezett honvédnak, ám gyenge testalkata miatt elküldték. Apja a Hunyadi-huszároknál volt orvos, és 1849 tavaszán halt meg. A Petőfi-kultusz egyik élharcosa volt, s ő rendezte sajtó alá Mézsaáros Lázár altábornagy emlékiratait, de abból kihagyta a császári oldalt, valamint a magyar politikai és katonai vezetést bíráló részeket, a többit pedig jelentősen átírta.⁴⁴ Hozzá kerültek Perczel Mór emlékiratai is, ám annak kiadására mégsem vállalkozott, mert az egész tele volt öntömjénezéssel és vádaskodásokkal. Levelezése szerint Guyon Richard vezérőrnagy három nyelven írt memoárjainak magyarra fordításán dolgozott, ám az sem jelent meg nyomtatásban.

A *Honvédalbum* azzal a céllal jelent meg, hogy „[...] minden tizedik előfizetőjének [...] teljes [...] előfizetése, első pénzalapul Pest városa letéti pénztárába

37 Jókai–Bródy–Rákosi 1898.

38 Czetz 1868.

39 Potemkin (Egervári) Ödön (1823–1895) a jászkunsági 14. Lehel-huszárezred hadnagyként szolgált a borosjenői fegyverletételig.

40 Illésy György (1832–1871) a 4. hatfontos gyalogüteg állományában szolgált tűzmesteri (őrmesteri) rendfokozatban Világosig.

41 Illésy–Egervári 1868.

42 Tóth Kálmán (1831–1881) főhadnagyi rendfokozatban szolgált, mint dandársegédtsízt, a délvidéki magyar főerőknél.

43 Tóth 1870.

44 Szokoly 1867.

fog helyezettetni egy, a szabadságharc emlékére az ország fővárosában, Pesten állítandó emlék javára.”⁴⁵

Olyan neves szerzők írásai, költeményei kerültek be az albumba, mint Jókai Mór, Tompa Mihály,⁴⁶ P. Szathmáry Károly,⁴⁷ Abonyi Lajos,⁴⁸ Szász Károly,⁴⁹ Tóvölgyi Titusz. Szokoly Petőfi emlékét idézte meg, amikor újból közölte a *Négy nap dörgött az ágyu...* című költeményét. Jókai két '48-as történetet írt. Két törzstiszt, Sebő Alajos alezredes⁵⁰ (1. Császár-huszárezred) és báró Hermann Riedesel őrnagy⁵¹ (báni huszárezred) nevezetes párbaját örökítette meg, amely az 1849. április 4-i tápióbicskei ütközet egyik emlékezetes pillanata volt, és Than Mór is megfestette. Jókai ezt az esetet is beépítette *A kőszívű ember fiai* című, 1869-ben megjelent regényébe, Baradlay Richárd huszárkapitány és Palvicz Ottó vértess őrnagy végső összecsapásaként. (Sebő ezen haditettéért érdemelte ki a magyar katonai érdemjel 3. osztályát.)⁵² A másik haditettleírás főszereplője egyik pápai iskolatársa, Gózon Lajos alezredes⁵³ volt, aki az 1. Pest megyei nemzetőrszászlóaljából szervezett 66. honvédszászlóalj parancsnokaként az 1849. július 25-i alsózsolcai ütközetben fél századával – mintegy ötven emberrel – átgázolt a Sajón, és megfutamította a cári tüzér-

45 Közli: Hermann 2018, számozás nélküli oldal. A *Honvédalbum* megjelenésekor ötezer előfizetője volt, s természetesen gyűlt a pénz a pesti honvédemlékre, amelynek felállítását évtizedeken keresztül akadályozták, majd a századfordulón végleg „füstbement” tervvé vált.

46 Tompa Mihály (1817–1868) a gömöri önkéntes nemzetőrök református tábori lelkészeként az 1848. október 30-i schwecháti csatáig vett részt az önvédelmi háborúban.

47 P. Szathmáry Károly (1831–1891) a dési utászsászlóalj főhadnagyaként Dévánál tette le a fegyvert.

48 Abonyi Lajos (1833–1898) kecskeméti nemzetőrként vett részt a szabadságharcban.

49 Szász Károly (1829–1905) a bajai 4. utászsászlóalj hadnagyaként tette le a fegyvert Borosjenőnél.

50 Sebő Alajos (1811–1882) alezredesként az 1. Császár-huszárezred parancsnoka volt. Világosnál tette le a fegyvert.

51 Báró Hermann Riedesel zu Eisenbach őrnagy (1808–1849) a császári-királyi hadsereg kötelékében horvát határőrökből megszervezett 1. báni huszárezred osztályparancsnokaként halt meg Tápióbicskénél 1849. április 4-én a Sebő Alajos alezreddessel vívott párbajban. Ezredét silány lóanyaga, személyi állományának gyenge harci morálja és avitt egyenruházata miatt a honvédek „Jézus Mária-huszároknak” csúfolták.

52 Makai 2001, 143.

53 Gózon Lajos (1820–1874) alezredes a 66. honvédszászlóalj parancsnokaként Világos mellett tette le a fegyvert.

séget. Görgei soron kívül ezredessé léptette elő, és megkapta a magyar katonai érdemjel 2. osztályát.

Zeyk Domokos százados⁵⁴ hősi haláláról Ábrai Károly⁵⁵ és P. Szathmáry Károly is megemlékezett. Zeyk százados József Bem altábornagy parancsőrtisztjeként szolgált, s a katasztrofális vereséggel végződött 1849. július 31-i segesvári ütközet végén – amelynek során Petőfi Sándor őrnagy is életét vesztette – hősies önfeláldozásával segítette elő Bem menekülését.

Szépirodalmi munkák mellett visszaemlékezések, valamint visszaemlékezés-részletek is bekerültek az albumba. Asbóth Lajos ezredes⁵⁶ 1862-ben megjelent visszaemlékezéséből az 1849. június 20–21-i peredi csata első napjáról és a II. hadtest küzdelmeiről szóló részt közölték.⁵⁷ A 16. Károlyi-huszárezred megalakulásáról báró Podmaniczky Frigyes főszázados⁵⁸, a győri portyázó csapat 1848 végén és 1849 elején folytatott küzdelmeiről pedig egykori parancsnokuk, Mednyánszky Sándor alezredes⁵⁹ írt. Illésy György tüzmaster (Kunsági álnév alatt) a pesti honvédtoborzásról, Várady Gábor őrnagy⁶⁰ Bem apóról és egy magyarbarát oláh bíróról, a fehértemplomi születésű Böhm Lénárd pedig a kassai 9. vörössipkás honvédszászlóalj első hősi halottairól emlékezett meg. Guyon Richard tábornokról, három nemzet hősről a kötet szerkesztője, Szokolay Viktor írt.

54 Zeyk Domokos (1816–1849) Bem parancsőrtisztjeként századosi rendfokozatban halt meg az 1849. július 31-i segesvári ütközetben.

55 Ábrai Károly (1830–1912) a balmazújvárosi 89. honvédszászlóalj honvédeként tette le a fegyvert Borosjenőnél.

56 Asbóth Lajos (1803–1882) ezredes a Szegeden szerveződött tartalékhadtest egyik hadosztályának parancsnokaként Világos mellett tette le a fegyvert.

57 Asbóth Lajos ezredes a II. hadtest parancsnokaként vett részt a kétnapos peredi csatában, ám az első csatanap végén Görgei elmozdította hadtestparancsnoki beosztásából.

58 Báró Podmaniczky Frigyes (1824–1907) a 16. Károlyi-huszárezred állományában volt főszázados. Világos mellett tette le a fegyvert.

59 Mednyánszky Sándor (1816–1875) alezredesként a II. hadtest karségéde volt. A komáromi várórséggel kapitulált.

60 Várady Gábor (1820–1906) a máramarosi 105. honvédszászlóalj parancsnoka volt őrnagyi rangban. A zsibói fegyverletételt követően alakulata Nagybányán oszlott fel.

A 79 oldal terjedelmű *Honvédalbum*⁶¹ értékét illusztrációi is növelik, és a tízoldalnyi képmelléklet mellett szövegek közötti ábrák színesítik. Olyan művészek képei kerültek be, mint Benczúr Gyula (*Temetői csata, A visszatért Lenkey-husár*), Munkácsy Mihály (*Honvéd újoncozás, Foglyokkal visszatérők*), Szinnyei (Szinnyi Merse) Pál (*Az előőrs*), Litzenmayer Sándor (*A honleányok áldozatkészsége*), Wagner Sándor (*Csata után*) és Jankó János (szövegek közötti ábrák).⁶² A jó minőségű, tónusos fametszetek – amelyek Rusz Károly fametsző intézetében készültek – a szabadságharc egyes pillanatait örökítették meg zsánerszerűen, így helyszínhez köthető csataillusztrációt nem találunk a képek között. Az életképek mindegyike nagyszerű alkotás, mint például a honvédtoborzás vagy a hazaszökött és a tábornok mellett adomázó Lenkey-husár,⁶³ az egyetlen összecsapáshoz sem köthető temetői ütközet vagy az őrt álló honvéd képe. Három, a szabadságharc katonai vezetőit ábrázoló – szignó nélküli – tabló is helyet kapott,⁶⁴ köztük nemcsak tábornokok, hanem ezredek is, mint Lázár Vilmos,

61 A *Honvédalbum* terjedelme a 10, egészoldalas képmelléklettel együtt 79 oldal. A kötet végén található egy kilencoldalas melléklet (I–IX.), amely tartalmazza az 1868. június 22-ig jelentkezett 3729 előfizető névsorát, a befolyt összeget, valamint azok listáját, akik közvetlenül „A szabadságharc emléke első pénzalapja” részére adakoztak. A *Honvédalbum* révén a „Szabadságharc szobrára” 2120 forint 40 krajcár gyűlt össze, ezt Pest városa letéti pénztárába helyezték. A melléklet nem szerepel a 2018-ban megjelent reprint kiadásban.

62 Nevezett művészek mindegyike még gyermek – vagy Jankó János esetében tizenéves ifjú – volt a szabadságharc idején.

63 1848 nyarán nagy port kavart Lenkey János főszázados – a későbbi tragikus sorsú honvéd tábornok – esete, aki 1848. május 28-án felsőbb parancs nélkül Galíciából szökött haza a császári-királyi 6. Württemberg-huszárezred ezredesi osztálya 2. századának husárjaival. Az ügyből vizsgálat lett, és a husárokat „büntetésből” oda vezényelték, amiért valójában hazaszöktek: a délvidéki hadszíntérre. A hazaszeretet erősebbnek bizonyult a császárra tett eskünél és a fekete-sárga zsinóratnál, ezzel egyetértett a közvélemény, és Petőfi Sándor ezért is írta meg a *Lenkei százada* című költeményét.

64 Honvédtábornokok I.: Aulich Lajos vezérőrnagy, Asbóth Lajos ezredes, Bátorfi Sulcz Bódog ezredes, József Bem altábornagy, Czetz János vezérőrnagy, Damjanich János vezérőrnagy, gróf Henryk Dembiński altábornagy, Dessewffy Arisztid vezérőrnagy, Guyon Richard vezérőrnagy. Honvédtábornokok II.: Kiss Ernő altábornagy, Gál László ezredes, Kiss Pál vezérőrnagy, Klapka György vezérőrnagy, Kmety György vezérőrnagy, Knezić Károly vezérőrnagy, Lahner György (tévesen János keresztnévvel) vezérőrnagy, Lázár Vilmos ezredes, gróf Leiningen-Westerburg Károly vezérőrnagy. Honvédtábornokok III.: Mészáros Lázár altábornagy, Lenkey János vezérőrnagy, Nagy Sándor József vezérőrnagy, Poeltenberg Ernő vezérőrnagy, Perczel Mór vezérőrnagy, Schweidel József vezérőrnagy, Török Ignác vezérőrnagy, gróf Vécsey Károly vezérőrnagy, Vetter Antal altábornagy.

Asbóth Lajos, Bátori Sulcz Bódog vagy a sebesülésébe 1850-ben belehalt Gál László.⁶⁵ Szembetűnő viszont, hogy a 27 katonai vezető portréja között Görgei nem található.

Megállapítható, hogy a szabadságharc hadtörténetéről szóló, 1849 és 1867 között megjelent írások, az 1861-ben rövid ideig létező és a kiegyezéskor újból felállított honvédegyletek, valamint a Szokoly Viktor szerkesztésében megjelent *Honvédalbum* is nagyban meghatározta a magyarság 1848/1849-ről kialakított képét, gazdagítva a '48-as legendaképzést és legendaképződést.

65 Bátori Sulcz Bódog (1804–1885) ezredesként a komáromi vár- és seregparancsnok helyetteseként ténykedett a komáromi kapitulációig. Gál László (1810–1850) ezredes a X. hadtest parancsnokaként vett részt a temesvári csatában, ahol súlyosan megsebesült.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Áldor 1868.** Áldor Imre: *Kossuth és Perczel*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1868.
- Bona 1998–1999.** Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Heraldika Kiadó, Budapest, 1998–1999.
- Bona 2000.** Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Harmadik, átdolgozott, javított kiadás. Heraldika Kiadó, Budapest, 2000.
- Bona 2008.** Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–II. Heraldika Kiadó, Budapest, 2008.
- Czetz 1868.** Czetz János: *Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben*. Fordította: Komáromi Iván. Gyurián és Deutsch Mór, Pest, 1868.
- Farkas 2010.** Farkas Katalin: Perczel Mór és a honvédegyleti mozgalom kibontakozása (1867–1868). *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 3. sz. 522–559.
- Farkas 2017.** Farkas Katalin: Régi honvédek a „kiegyezési rendszerben”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. (2017) 4. sz. 1017–1053.
- Gracza 1894–1898.** Gracza György: *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története*. I–V. Lampel Róbert (Wodiáner F. és Fiai), Budapest, 1894–1898.
- Halász 1873.** *Az 1848- és 1849-diki magyar szabadságharc vértanúinak emlékönyve*. Bevezette a képeket nyomtatta és kiadta Halász István, Pest, 1873.
- Hermann 2014.** Hermann Róbert: Kővári László és a szabadságharc hadtörténeteszei. In: Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben*. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 2014. 13–44.
- Hermann 2018.** Hermann Róbert: Szokoly Viktor és a Honvédalbum. In: Szokoly Viktor (szerk.): *Honvédalbum*. Reprint kiadás. Kossuth Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2018. Melléklet.
- Horváth 1865.** Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. I–III. Puky Miklós, Genf, 1865.
- Illésy-Egervári 1868.** [Illésy György] Kunsági – [Egervári Ödön] Potemkin (szerk.): *Honvédvilág*. I–II. Heckenast Gusztáv, Pest, 1868.
- Jókai-Bródy-Rákosi 1898.** Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor (szerk.): *Ezernyolczszáz negyvennyolcz [sic!]. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc*

- története képekben.* Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1898.
- Korányi 1861.** Korányi Viktor (szerk.): *Honvédek naplójegyzetei.* Második, javított kiadás. Emich Gusztáv, Pest, 1861.
- Kővári 1861.** Kővári László: *Erdély 1848–1849-ben.* Emich Gusztáv, Pest, 1861.
- Makai 2001.** Makai Ágnes: „Hű vitézségért...” Az 1848–1849-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Mészáros 1862a.** Mészáros Károly (szerk.): *A magyar szabadságharcz előjátéka 1848-ik évben.* Jäger Károly, Ungvár, 1862.
- Mészáros 1862b.** Mészáros Károly (szerk.): *Kossuth levelezése a magyar szabadságharcz karvezéreivel 1848–1849-ben.* Jäger Károly, Ungvár, 1862.
- Mikár 1891.** Mikár Zsigmond (szerk.): *Honvéd-névkönyv az 1848/49-diki honvédseregnek 1890-ben még életben volt tagjairól.* Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest, 1891.
- Mikár 1869.** Mikár Zsigmond (szerk.): *Honvéd schematismus, vagy is: az 1848/49-ki honvédseregből 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve.* Bakó Farkas, Pest, 1869.
- Szilágyi 1850.** Szilágyi Sándor: *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1850.
- Szinnyei 1891–1914.** Sinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1891–1914.
- Szokoly 1867.** Szokoly Viktor (szerk.): *Mészáros Lázár emlékiratai.* I–II. Ráth Mór, Pest, 1867.
- Szokoly 1868.** Szokoly Viktor (szerk.): *Honvédalbum.* Emich Gusztáv, Pest, 1868.
- Szokoly 2018.** Szokoly Viktor (szerk.): *Honvédalbum.* Reprint kiadás. Kossuth Kiadó, Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, 2018.
- Tóth 1870.** Tóth Kálmán: *A Honvédmenház könyve.* Athenaeum, Pest, 1870.
- Tóvölgyi 1871.** Tóvölgyi Titusz: *A magyar forradalom és önvédelmi harc története 1848 1849-ben. Regényes leírásokkal a népnek.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1871.
- Tragor 1908.** Tragor Ignác: *Vác története 1848–49-ben.* Váci Múzeum-egyesület, Vác, 1908.

Triznya 2012. Triznya Arnold: A Kecskemét városi honvédegylet 1861-i megalakulásának és betiltásának körülményei. In: Ferwagner Péter Ákos – Vukman Péter (szerk.): *Tehetségek a történettudomány szolgálatában. Történelem szakos hallgatók diákköri dolgozatai.* Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2012. 59–70.

Vahot–Gánóczy 1861. Vahot Imre – Gánóczy Flóris (szerk.): *Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból.* I–III. Emich Gusztáv, Pest, 1861.

Vargyas 1867. Vargyas Endre: *A magyar szabadságharcz története 1848–1849.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1867.

HIVATKOZOTT KORABELI SAJTÓ

Vasárnapi Ujság

The Development of the Memory Culture of the Hungarian Defence Forces in 1848, with Special Regard to the Publication of the Honvédalbum

ABSTRACT: In 1868, the Honvédalbum (Military Album) edited by Viktor Szokoly was a major undertaking, and was one of the first publications dedicated to 1848–1849, laying the foundations for the cult of the revolution and the war of independence. The album included writings and poems by such renowned authors as Mór Jókai, Mihály Tompa, Károly P. Szathmáry, Lajos Abonyi, Károly Szász, Titusz Tóvölgyi. Szokoly evoked the memory of Petőfi when he republished his poem, *Four days the cannon thundered...* In addition to works of fiction, the album also includes memoirs and reminiscences (e.g. Colonel Lajos Asbóth, Fire Master György Illésy, Lieutenant Colonel Sándor Mednyánszky, Captain Frigyes Podmaniczky, Major Gábor Várady), while Lénárd Böhm gave an account of the events in *Fehértemplom*, and the editor of the volume, Viktor Szokoly, wrote about the military general Richard Guyon. The value of the Honvédalbum is enhanced by its illustrations, and the ten pages of pictorial supplements are complemented by illustrations between the texts. They include pictures by artists such as Gyula Benczúr (*Battle of the Cemetery*, *The Return of the Lenkey Hussar*), Mihály Munkácsy (*Honvéd recruitment*, *Returning with prisoners*), Pál Szinnyei (*Szinnyi Merse*) (*The Outpost*), Sándor Litzemayer (*The Sacrifice of the Patriotic Girls*), Sándor Wagner (*After the Battle*) and János Jankó (illustrations between the text). The high-quality, toned woodcuts – made in the woodcutting studio of Károly Ruzs – depict certain moments of the war of independence in a genre-like manner, but there are no site-specific battle illustrations among the pictures.

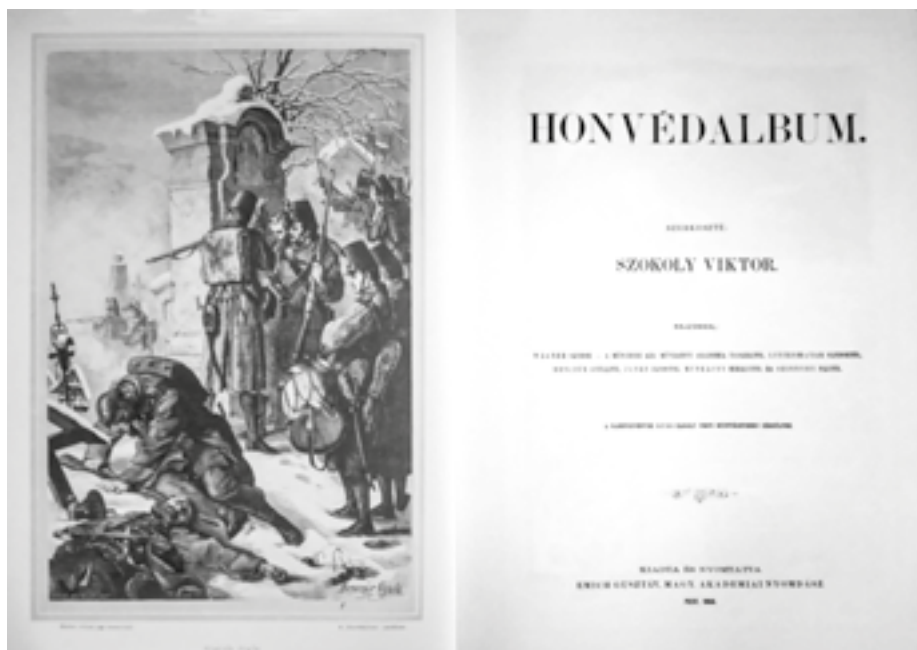
However, the formation of the national memory of the 1848 Revolution was shaped not only by the Honvédalbum, which is a historical document of the period, but also by the military historiography between 1849 and 1867 and the national defence movement of the military (honvéd) societies founded in 1861 and 1867.

KEYWORDS: war of independence, military historians, Honvédek könyve (Book of Soldiers), soldier society, Honvédalbum (Military Album)

MELLÉKLET

A Torontái Honvédegylet igazolása Kümmel Erzsébet részére, akinek férje, Huber Ferenc a debreceni 39/I. sorgyalog zászlóalj főhadnagyaként 1849. június 20-án Perednél súlyosan megsebesült és 1849. június 23-án halt meg Érsekújvárott (A szerző gyűjteményéből)

Benczúr Gyula: Temetői csata és a Honvédalbum belső címlapja
(A szerző gyűjteményéből)

III. Honvéd-tábornokok (A szerző gyűjteményéből)

Benczúr Gyula: A visszatért Lenkey-huszár (A szerző gyűjteményéből)

Wagner Sándor: Csata után (A szerző gyűjteményéből)

LIGETI DÁVID

A MAGYAR TÖRTÉNETI EMLÉKEZET AZ ANDRÁSSY- LOVASSZOBOR 1906. ÉVI AVATÁSÁNAK TÜKRÉBEN

KIVONAT: Tanulmányomban gróf Andrássy Gyula lovasszobrának létrehozásán keresztül mutatom be a dualista Magyarország történeti emlékezetének főbb aspektusait. Az emlékmű tervezésétől (1890) az avatásig tizenhat év telt el. A szobor 1906. évi átadása ezen esztendő kiemelkedő kulturális eseménye volt, jöllehet ebben az évben került sor Rákóczi hamvainak kassai újratemetésére, valamint a budai Várban Szent István lovasszobrának felavatására is. E három esemény a második Wekerle-kormány legjelentősebb kulturális eseményeit jelentette, egyben a koalíciós kabinet számára is meghatározó fontossággal bírt, mivel az 1905. évi belpolitikai válság végét jól lehetett e módon demonstrálni. Andrássy szobrának avatását maga az uralkodó, Ferenc József végezte. Az emlékműről szóló viták jó alkalmat kínálnak arra, hogy Andrássy korabeli megítélését, szerepét árnyalhassuk és a dualizmus egyik legjelentősebb magyar politikusának helyét és jelentőségét meghatározzuk. A tanulmányban korabeli cikkek, visszaemlékezések révén mutatom be a magyar történeti emlékezet alakulását.

KULCSSZAVAK: Andrássy Gyula, Osztrák–Magyar Monarchia, lovasszobor, I. Ferenc József, Wekerle Sándor, Mikszáth Kálmán, történeti emlékezet

Bevezetés

1906. december 2-án Budapesten az Országház (ma Kossuth) téren ünnepélyes külsőségek közepette felavatták Andrássy Gyula gróf, miniszterelnök lovasszobrát. A ceremónia az esztendő kiemelkedő kulturális eseménye volt, amelynek rangját hűen jelezte, hogy a király, I. Ferenc József leplezte le a szobrot. A budai várbeli Szent István-szobor májusi felavatása, valamint Rákóczi Ferenc és társai hamvainak kassai októberi újratemetése¹ révén ez az év a dualizmus kultúrpolitikájának egyik legfontosabb időszaka volt, amely a magyar történeti emlékezet hű lenyomatát is képezte.² A történeti emlékezet legfontosabb manifesztációja ebben az időszakban az országos – tömeges – szoboravatás volt. E folyamat egyik legmeghatározóbb eleme volt a dualista időszak kiemelkedő, egyben első kormányfője szobrának felavatása.

A II. Wekerle-kormány (1906–1910) – amely a dualista időszak egyetlen koalíciós kormánya volt – fontos belpolitikai sikert ért el a ceremóniával: az ország politikai vezetői félretették a szokásos torzsalkodásokat, és a '48-as és '67-es nézetek egy pillanat erejéig nem egymást kioltó, hanem komplementer erőkké változtak. Míg Rákóczi hamvainak hazahozatala elsődlegesen a '48-as tábor számára jelentett különösen nagy eredményt, addig Andrássy szobrának felavatása a '67-esek számára volt kedvesebb; azonban mivel mindkét történelmi személyiség integrálni tudta a magyar közvéleményt, mindkét ceremónia meghatározó szerepet töltött be a kor emlékezetpolitikájában.

Mikszáth Kálmán gondolatait idézve, „együtt volt megint az egész nemzet: mint egy arany abróncs a széteső dongákat, ez a név [ti. Andrássy] összerántotta az összes pártokat, főművének, a kiegyezésnek ostromlóit és támogatóit”.³ Az emlékmű átadásával Budapest harmadik lovasszobra készült el, jóllehet

1 Ez az esemény méltán nevezhető Wekerle „1906. április 8-i kormányalakítása után a miniszterelnök és kormánya „első látványos lépéseinek egyikének”. Kincses 2003, 57.

2 Ferenc József a szobor avatása mellett ezekben a napokban adta át a Szépművészeti Múzeumot, a Ráth Múzeumot, valamint a Szent István-bazilika zárókövét is. Lásd: A hét eseményeiből. *Tolnai Világlapja*, 6. (1906) 49. sz. 390.

3 [Mikszáth Kálmán] M. K.: Andrássy szobra. *Vasárnapi Ujság*, 53. (1906) 49. sz. 793.

Andrássy szobra eredetileg a főváros első effajta emlékműve lett volna,⁴ azonban a tizenhat évig húzódó megvalósítás révén Savoyai Jenő és Szent István várbeli emlékművei megelőzték azt.

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a magyar történeti emlékezet főbb jellemzőit bemutassam az Andrássy-szobor felállításának tükrében.

Andrássy Gyula gróf alakja

A dualizmus korszakának első miniszterelnöke minden bizonnyal alaposan ismert a Tisztelt Olvasó számára, ezért csak néhány olyan szempontra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek történeti emlékezetét meghatározták.

A gróf 1823-ban született és ifjú arisztokrataként vett részt a nemzeti identitásunk alapját képező 1848/49. évi forradalom és szabadságharcban. Jóllehet szerepe nem volt jelentősnek mondható,⁵ tény, hogy távollétében *in effigie* (jelképes) módon – nevét egy bitófára tűzve – felakasztották. A következő években a magyar emigráció egyik legjelentősebb személyévé vált. Az 1860-as évek elején politikai súlya jelentősen megnőtt és minden túlzás nélkül állítható módon a kiegyezés egyik atyjává lett. Ebben meghatározó szerepet játszott a hazánkkal szimpatizáló Erzsébet királynéval való kiváló kapcsolata. Miután Deák Ferenc nem kívánt közhatalmi funkciót betölteni, Andrássy vált közjogi értelemben a kiegyezés utáni Magyarország vezetőjévé, annak első miniszterelnökévé. A kormányfő a nádort helyettesítő funkcióban⁶ tette Ferenc József fejére a Szent Koronát, ezzel pedig szimbolikus értelemben is legitimálta az uralkodó hatalmát.

Andrássy nemzetközi szempontból viszont már a Monarchia külügyminisztereként játszott a legfontosabb szerepet, amikor a berlini kongresszuson erélyesen képviselte a dualista állam érdekeit, megteremtve Bosznia–Hercegovina okkupációjának jogi hátterét. Ezért nem véletlen, hogy a koronázás mellett

4 A berlini kongresszus. *Vasárnapi Ujság*, 51. (1904) 49. sz. 832.

5 Bár a kortársak is rögzítették, hogy Andrássy igen fiatalon, 25 évesen – 1848 áprilisában – lett Zemplén vármegye főispánja. Kozári 2018, 34.

6 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Deák nem a miniszterelnöki tisztséggel akarta összekötni, hanem egyénileg kívánta Andrássyra ruházni ezt a funkciót. Kozári 2018, 84.

ezt az eseményt örökítették meg Andrassy pályájából. E tisztségében I. Ferenc József közeli bizalmasa, egyik legfontosabb beosztottja lett. Mindezt az is bizonyította, hogy a volt miniszterelnök és közös külügyminiszter temetésén maga az uralkodó is részt vett.⁷

Andrássy fontos szerepet vállalt a magyar királyi honvédség 1868. évi újbóli felállításában, valamint mindvégig meggyőződéssel vallotta a közös császári és királyi haderő erősítésének szükségességét is.⁸

Az emlékmű előkészítése

Ahhoz, hogy az Andrassy-szobor avatásának magyar történeti emlékezetre való hatását bemutassuk, célszerű összegezni a lovasszobor felállításának történetét.⁹

Az emlékmű története egészen 1890-ig nyúlik vissza, amikor az Országgyűlés – közvetlen Andrássy halálát követően – elfogadta a lakonikus 1890. évi III. törvénycikket. A *gróf Andrássy Gyulának állítandó emlékről* című jogszabály mindössze két paragrafusból állt, amelyek kimondták, hogy 1. § Gróf Andrássy Gyulának a trón és a haza iránt szerzett érdemei elismerésül Budapesten államköltségen emlék állítandó, valamint 2. § Ezen törvény végrehajtásával a ministerium [vagyis a kormány – L. D.] bízatik meg.¹⁰ A törvény elfogadása világossá tette, hogy a dualizmus zenitjén a magyar politikai elit számára mit is jelentett Andrássy. A „szép akasztott”¹¹ arisztokráciában nem pusztán a magyar nemzet kiemelkedő politikusát tisztelték, hanem az európai jelentőségű államférfit is – különösen az 1878. évi berlini kongresszuson betöltött szerepe miatt.¹²

7 Kozári 2018, 217.

8 Angyal 1941, 37–38.

9 A szobor felállításához lásd: Borovi 2017.; Szatmári 2014.

10 <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89000003.TV&targetdate=&printTitle=1890.%20%C3%A9vi%20III.%20t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&dbnum=77&referer=1000ev;>
a letöltés időpontja: 2021. május 18.

11 Kozári 2018, 41.

12 A kongresszuson Andrassy a Monarchia külügyminisztereként valóban fontos közvetítő szerepet töltött be az 1877–78. évi orosz–török háborút követő zűrzavaros balkáni helyzet

A jogszabály egyszersmind az Andrássy-kultusz keresztlevelét is kiállította, hiszen a volt miniszterelnök emlékezetét állami szintre emelte.

Már 1890-ben heves vitákat generált, hogy milyen formában örökötsék meg Andrássyt. Egy korabeli szellemes meglátás szerint míg Deák budapesti emlékművénél az volt a kérdés, hogy „a haza bölcsét” állva vagy ülve ábrázolják,¹³ addig a volt miniszterelnök esetében a lovon vagy gyalog kérdése volt a meghatározó.¹⁴ Tekintettel arra, hogy Budapesten ekkor még nem állt lovasszobor, jelentős érvek estek a latba e forma, amelyet kezdettől fogva felkarolt és támogatott az Andrássy-család.¹⁵ A folyamatot gyorsította, hogy II. Vilmos német császár 1897. évi budapesti látogatása során hiányolta a szobrokat a magyar fővárosból, ennek hatására Ferenc József tíz szobrot adományozott a székesfővárosnak.¹⁶

E döntés később nagy vitákat váltott ki, leginkább abban a tekintetben, hogy mivel Andrássy diplomataként érte el döntő sikereit, mennyire van értelme egy diplomatát lóra ültetni. Több ellenző is akadt: Lyka Károly művészettörténész pl. így értékelt: „Nem tudjuk, miért kell a bronz Andrássynak éppen lóháton ülnie, holott mindazt, amiért hírneves lett, nem lóháton végezte.”¹⁷ Lyka azonban megelégedett arról, hogy Andrássy az 1848–49-es szabadságharc során

rendezésében, és az európai erőegyensúlyt végzetes módon fenyegető orosz expanzió megfékezésében, még ha a magyar közvélekedés fel is nagyította ezt a szerepet. Pl. „Nem annyi erőszakkal, mint Bismarck, Gorcsakov ravaszsága nélkül és nem használva Salisbury angol göggel adott tanácsait, egészen a maga gondolkodása szerint irányította a berlini kongresszust is, hogy a kiegyezés, a hármasszövetség mellé megalkossa a Monarchia harmadik nagy védőfalát, a háborgó Balkán egyensúlyát.” Andrássy Gyula. *A Hét*, 17. (1906) 48. sz. 789. – Itt jegyzem meg, hogy a berlini kongresszust követően magyar politikus világpolitikai jelentőségű szerepet csak egyszer, 1914-ben játszott. (Gróf Tisza István az ún. júliusi válság során.)

13 Erre a problematikára legújabban lásd: Cieger 2017, 1257–1260.

14 Borovi 2017, 65.

15 Ennek ellenére a lovasszobor formát igen sokan kritizálták már a kortársak közül is. Sík Sándor piarista költő például úgy vélte, hogy „Fadrusz kolozsvári Mátyás-szobrához nagszerűen illik a lóháton ülő, győzelmes hadvezér alakja; de már a pesti Andrássy-szobor láttára önkéntelenül is azt kérdezi az ember: miért kellett ezt a diplomatát lóra ültetni?” Farkas 1989, 58.

16 Liber 1934, 210.

17 Lyka Károly: Zala Andrássyja. *Új Idők*, 12. (1906) 50. sz. 578.

huszár-törzstisztként többször tett tanúbizonyságot bátorságáról.¹⁸ Ráadásul az az igény is megfogalmazódott, hogy Andrassy alakját az 1867. évi királykoronázásra érkező – a nép között lovagló! – államférfiként örökítsék meg. Sokan értettek egyet Mikszáth 1906. évi gondolataival, miszerint „Európa más nagy városaiban ezek [a lovas szobrok] a legérdekesebb látványosságok. Nem csoda, ha a mi közönségünk szintén lovas szobrokra vágynak. S hogy e tekintetben kielégíttessék, egy a parlamentben, az íróasztalnál és a diplomácia parkettjén imponáló pályának fényes, sőt varázslatos ragyogású alakját kellett úgyszólván ráerőszakolni a lóra”.¹⁹

Az ellenvéleményeket talán a *Fővárosi Lapok* 1890-es számában összegezték a legjobban: „Nem mint katona, paripa hátán, ágyútűzben szerezte meg halhatatlan érdemeit, hanem a szószéken, a dolgozó szobában segíté elő a ki egyezést, a monarchia tekintélyét, nemzete dicsőségét és a békét biztosító nagy szövetséget. Érdemei nagy láncolatának e csúcspontjai tollhoz, szóhoz, papírhoz vannak kötve. Katonai alkotása csak egy van feledhetetlen és örök hálára méltó: az új honvédség megalkotása, a nemzeti eszme e fegyveres kifejezése. Lesznek, akik ez alkotást fogják főleg szem előtt tartani, midőn azt hangoztatják, hogy lovas szobrot neki! Hogy szebb, impozánsabb lenne az bizonyos; de hogy az egész közpálya jellemzésére szolgálna-e, az már kérdéses.”²⁰ A szobor elkészültének elhúzódnása azt eredményezte, hogy a Wenckheim Béla báró, volt miniszterelnökről készített lovasszobor „megelőzte” Andrassyét, igaz, előbbit Kisbéren állították fel.²¹

Az az igény is hamar megfogalmazódott, hogy az emlékművön megjelenjék a király koronázásakor és a berlini kongresszuson tevékenykedő politikus alakja, ezért két oldalsó dombormű terve is felmerült. A szobor elkészítésére a kormány bizottságot hozott létre, Gróf Andrassy Gyula Emlékbizottság néven,

18 Az egyik legismertebb anekdota szerint az isaszegi csatában Andrassy ordonáncként a legnagyobb veszedelem közepette vitte Damjanich parancsát az egyik huszárezredhez. Botond: Apróságok gróf Andrassyról. *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 36.

19 [Mikszáth Kálmán] M. K.: Andrassy szobra. *Vasárnapi Ujság*, 53. (1906) 49. sz. 793.

20 D.: Lovon vagy gyalog? *Fővárosi Lapok*, 1890. március 27. 2.

21 Borovi 2017, 65.

amely az emlékmű felállításának előkészületeit koordinálta.²² A grémium tagja volt a magyar politikai elit krémje (pl. Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Csáky Albin, Szapáry Gyula), de csak egyetlen művész, Ybl Miklós foglalhatott benne helyet. Mindez jól mutatta, hogy a kormány elsősorban a politikai, társadalmi szempontokat tartotta fontosnak az emlékmű megvalósítása során, míg a szűkebb értelemben vett művészeti kérdések ezeknek rendelődtek alá.²³

Szapáry Gyula miniszterelnök 1890. július 17-én levelet intézett Budapest vezetéséhez, amelyben arra tett javaslatot, hogy „a szóban levő emlékszobor azon az úton [vagyis a mai Andrássy úton] állíttassék fel, mely éppen az elhunyt nagy államférfiú kezdeményezésnek köszöni létrejöttét, s egyik maradandó emlékét képezi sokoldalú, sikerdús működésének”.²⁴ Szapáry levelét azzal zárta, hogy biztos „a főváros közönségének együttműködésében”. A főváros mérnökei még ez évben véleményezték a terveket, és összegző jelentésük 1890. november 10-én nem javasolta a városligeti helyszínt, mivel „a kiszemelt pont egyszerű szobormű felállítására nem alkalmas”. Ehhez járult még az ún. Képzőművészeti Bizottság ellenvéleménye is, amely aláhúzta, hogy a szobor egyedül állva nem érvényesülhetne – a mai Hősök tere – helyszínén, „más építménnyel összekötni pedig a pénzügyi nehézségeken túl már azért sem volna ajánlatos, mert ez esetre az Deák Ferencnek szobrát nagymérvben felülmúlná, mit pedig alig óhajthat valaki”.²⁵ Fontos elemként jelent meg tehát az Andrássy-szobor viszonya „a haza bölcséhez”. A bizottság 1891. november 8-án rögzítette: „Csak lovas szobor kívánandó”.²⁶

22 Liber 1934, 265.

23 Ez a jelenség szinte általános volt a korszakban, ezért is hívták Budapestet „a rossz szobrok fővárosának”, ahol „nem a legjobb mű lett a nyertes, hanem egy konvencionális szoborminta, amely megnyerte a konvencionális ízlésű bizottság tetszését”. Lyka 1983, 14–15.

24 BFL IV. 1407. b. III/2493/90. ME 2263/1890.

25 BFL IV. 1407. b. III/2493/90.

26 Borovi 2017, 67.

A szobor tervezése

A szobor megvalósítására 1892. július 18-án nemzetközi tervpályázatot írtak ki, melyre összesen tíz művész kandidált, köztük négy külföldi. Jóllehet megfogalmazódott az az igény, hogy a bíráló bizottság az „általános közszemlét követően”, valamint „a sajtó, és az illetékes szakférfiak nyilatkozása után hozzon ítéletet”, vagyis a közvéleményt figyelembe véve döntsenek a győztes pályázatról, a grémium végül maga döntött a kérdésben. Zala György lett a nyertes.²⁷

A szobrász eredeti terve még grandiózusabb lett annál, mint amely végül megvalósult. Andrassy szobrát ugyanis egy oszlopcsarnok övezte volna; ezeket a terveket végül a millenniumi emlékmű megépítése során felhasználták. A pályázaton második helyezést ért el Gustav Eberlein német szobrász, akivel szemben a legfőbb kifogás az volt, hogy terve túlságosan emlékeztetett I. Vilmos berlini szobrára. Még érdekesebb számunkra a harmadik helyezett pályamű, amelyet Stróbl Alajos nyújtott be: a művész ugyanis az épülő Országház déli oldalához – lényegében a mai helyére – álmodta meg a szobrot. Stróbl abban a pillanatban örökítette volna meg Andrassyt, amikor az kucsmáját felemelve a királykoronázáskor, elkialtotta magát: éljen a király!²⁸ A bíráló bizottság optimistán tekintett a jövőbe, és kijelentette: „általában az egész pályázat arról győzött meg bennünket, hogy a magyar szobrászat folytonos fejlődésben van és erős a hitünk, hogy ezen a téren is megálljuk a versenyt a külfölddel, amire biztató zálog Zala György diadala”.²⁹

Miután a szobor jellegét eldöntötték, fontos problémát jelentett a helyszín kiválasztása. Az eredeti elképzelés a szobrot a mai Hősök tere közelébe helyezte volna, ez ellen azonban több művészforum tiltakozott, mivel attól tartottak, hogy Andrassy szobra így csak jó időben lesz a főváros egyik forgalmas pontján, vagyis az emlékmű „nyári” lesz.³⁰ Jóllehet 1894-ben szerződésben rögzí-

27 Dr. Kovács Dénes: Gróf Andrassy Gyula szobra. *Vasárnapi Ujság*, 40. (1893) 43. sz. 717.

28 Uo. 718.

29 Ua.

30 Liber 1934, 267.

tették, hogy „a szobor az Andrássy út városligeti végződésében állítandó fel”, és már a részleteket is jelentős mértékben kidolgozták,³¹ hamarosan felmerült, hogy a szobrot az épülő Országház mellett kell felállítani, még pontosabban annak déli homlokzatánál fogják elhelyezni. Az erről szóló döntést 1895. május 7-én hozták meg.³² Érdekes, hogy maga Zala ellenezte ezt a tervet, mivel „Duna-partunk annyira el van halmozva szobrokkal, hogy úgy tűnik fel, mint egy valóságos szobor-kirakat, lévén csaknem valamennyi fővárosi szobor a Duna-parton van felállítva, ami talán mégsem a legszerencsésebb idea”.³³

Zala minden követ megmozgatott, hogy ne az Országház melletti tér legyen a szobor helye. 1897. április 18-án ezért levelet intézett Bánffy Dezső miniszterelnökhöz, amely a következőket tartalmazta: a tervezett helyszín teljesen alkalmatlan a szobor felállítására „annak nagysága és nagy aránya” miatt, valamint az teljesen ignorálná „az érdemdús nagy államférfi emlékét is”. Zala kijelentette, hogy bár „Deák Ferenc és Széchenyi István szobrai ugyan szintén a Duna-parton állanak ugyan, de egy központi téren”, egyben sértődötten azt is megjegyezte, hogy „legkevesbé hittem azonban, hogy e nagy fontosságú kérdés megoldásánál szerény csekélységem, mint a szobrot megalkotó művész teljesen mellőztessék!” Végso érvként pedig azt is közölte, hogy a szerencsétlen helyszínválasztás nemcsak a szobor minőségét rombolja, hanem a művész reneoméját is károsítja.³⁴

Miután egyértelművé vált, hogy a politikai vezetés ragaszkodik az Országház-közi helyszínhez, Zala annak keleti oldalához (nagyjából a Horthy-kor-

31 BFL IV. 1407. b. VII. 12595/1894. Komoly tervek készültek például a szobor ideiglenes terrasszal való körülvételére, hogy a mai Múcsarnok helyén álló artézi kutakhoz biztosítsák a bejutást.

32 MNL OL Miniszterelnökség K 26 667. doboz XXX. tétel 187. Az Andrássy út mellett a Vár is felmerült mint lehetséges helyszín, mégpedig a Hentzi-szobor helyén. Borbás 1999, 37.

33 MNL OL Miniszterelnökség K 26 667. doboz XXX. tétel 190. Az elhelyezéssel kapcsolatban – mint minden lovas szobor esetében – Andrássy emlékműve esetében is felmerült az a kérdés, hogy merre fog nézni a ló fara. Mivel az pont az Országház felé esett, ez sok kellemtelenkedő polémiára adott alkalmat. Pl. „Csodálatos, hogy a ló, az Andrássy lova, éppen azzal a részével fordul a magyar parlament felé, mely része – magunk közt legyen mondván – éppen nem parlamentáris része.” A meglovasított diplomata. *Népszava*, 1906. december 4. 7.

34 Szatmári 2014, 142.

szak alatt felállított Rákóczi-lovasszobor helyszínére) kívánta elhelyezni az emlékművet. A helyszín körüli mizériák azonban csak az egyik gondot jelentették: a művész már a szobor modelljének készítése során időzavarba került, és nem tudta tartani az eredetileg rögzített három éves határidőt.

A viták és késések ellenére a szobrász megbízása egyszer sem forgott komolyabb veszélyben, amelyben a szobrász kiváló reputációja mellett az is szerepet játszott, hogy szinte egy időben kezdődtek meg Szent István (Stróbl Alajos), valamint Mátyás király (Fadrusz János) lovasszobrának munkálatai,³⁵ így nehezen lehetett volna – különösen hazai művésszel – Zalát pótolni.

1901 tavaszán a Műcsarnok évszakos tárlatán már maga Ferenc József faggatta Zalát a szobor készülségi állapotát illetően, valamint megkérdezte a művészt, hogy megfelelő hely lesz-e annak a Parlament előtti tér. Zala korábbi véleményét megváltoztatva, egyértelmű igennel válaszolt.³⁶ Ekkor az volt a terv, hogy a szobrot az Országházzal egy időben avatják fel.³⁷

Zala 1902. március 2-án levelet intézett Széllhez, amelyben közölte, hogy „az Andrássy-szobor végleges nagy fősz [gipsz] mintája a befejezés stádiumában van. Sőt már a múlt hónapban befejezhettem és átadhattam volna azt [...] ha túl szigorú művészi ambícióból kifolyólag nem alkalmaznék önmagammal szemben oly szigorú kritikát, hogy a laikus, de még a szakértő műbíráló figyelmét is első megtekintésre könnyen kikerülő kisebb eltéréseket nem akarnék mind jobban és jobban tökéletesíteni”.³⁸ Zala a lehető legnagyobb hitelességre törekedett, a ló modelljére rátetette a 17. századi díszes – koronázásoknál használatos – lószerszámokat.

35 Borbás 1999, 37.

36 Uo. 41.

37 Andrássy Gyula szobra. *Vasárnapi Ujság*, 48. (1901) 37. sz. 601.

38 Szatmári 2014, 147.

A szobor elkészül

A végrehajtó bizottság új elnöke, Gromon Dezső báró 1906. szeptember 2-án elégedetten jelenthette, hogy a szobor lényegében elkészült.³⁹ A munkálatok előkészítése során a berlini kongresszust ábrázoló dombormű váltotta ki a legpozitívabb reakciókat. Az értékelő bizottság még 1904 januárjában kiemelte a „művészi koncepció azon helyes megoldását, hogy úgy sikerült a művésznek gróf Andrásynak a 20 főből álló csoport főalakjává kiképezni, hogy emellett a többi alak perspektívájának hatása sem szenved”⁴⁰ Szintén pozitív visszhangot váltott ki Andrassy lovas alakjának megformálása, valamint arcának élethű ábrázolása: a miniszterelnök özvegye kijelentette, hogy ez az általa ismert legpontosabb Andrassy-képmás.⁴¹ A volt miniszterelnök-diplomata attribútumát azzal kívánták hangsúlyozni, hogy Andrassyt fedetlen fővel ábrázolták.⁴²

Zala a szobor talpazatának két domborművével is mesterművet alkotott. Az egykorú beszámolók aláhúzták, hogy mindkét jelenetet sikerült úgy megkomponálni, hogy Andrassy központi szerepet játszik, és mégsem sérül a történelmi hűség: a berlini kongresszuson a központi alak Bismarck, akinek Andrassy mond valamit, és erre figyelnek az európai diplomaták.⁴³ Egyszersmind ezzel azt is ki lehetett emelni, hogy a kiegyezés megkötése idején a magyar politika kifejezetten poroszellenesnek volt tekinthető.⁴⁴ Ferenc József megkoronázásánál pedig azt a pillanatot örökítette meg a művész, amikor Simor János her-

39 A 2015–16-ös rekonstrukcióhoz hasonlóan maga a lovasszobor már korábban elkészült, és a két bronz domborművet fejezték be ekkor – a dualista korszakban azonban mindaddig deszkapalánkkal vették körül az emlékművet, amíg utóbbiak el nem készültek.

40 MNL OL Miniszterelnökség K 26 666. doboz XXX. tétel 234.

41 Borbás 1999, 40. Más művészettörténeti vélemények is Andrassy alakjának reális ábrázolását emelték ki. Lyka Károly például így fogalmazott: „Afféle anyagszerű plasztikai látlelet támad így, amely olyan hiteles, mint egy hivatalos inventárium. A szobrász Andrassyt huszártábornoki egyenruhában ültette lóra, az egész előírással fölszerelés [...] Csak más fejet kellene ráforrasztani, s akármilyen más honvédtábornoknak lehetne szobra.” Lyka 1983, 42.

42 A berlini kongresszus. Zala György domborműve gróf Andrassy Gyula szobrán. *Vasárnapi Ujság*, 51. (1904) 49. sz. 832.

43 A dombormű készítése során Anton von Werner közismert festménye szolgált például.

44 Mindehhez lásd: Orosz 2019, 453–454.

cegprímás és a nádori jogkört betöltő Andrássy az uralkodó fejére helyezik a Szent Koronát.⁴⁵ A dombormű centrumában térdelő királyt ugyanakkor elrejti az érsek és Andrássy – mivel éppen a koronát helyezik a király fejére. Sokkal hangsúlyosabb Erzsébet királyné alakja, valamint Deáké – miközben a „haza bölcse” valójában részt sem vett a szertartáson.

Fentiek tükrében nem meglepő, hogy a Wekerle-kormány 1906. szeptember 26-án Ferenc József királyt is meghívta az avatási ünnepségre.⁴⁶ Az elvégzett munka utáni lelkesedés során Gromon Zala Györgyöt a Tudomány és Művészet Díszjelvényének kitüntetésére terjesztette fel. Érvelése szerint: „A köszönetet, melyet az emlék felavatása fel fog idézni, táplálni fogja bizonyára nemcsak az a tudat, hogy a haza nagy fiának emlékét, s azokat a hervadhatatlan érdemeket, melyeket királya és hazája irányában szerzett az utókor előtt, az enyészettel beláthatatlan időig dacoló szobormű is fogja nemzeti históriánkkal párhuzamosan hirdetni”.⁴⁷ Gromon ekkor még nem sejthette, hogy „az enyészettel beláthatatlan időig való” dacolás alig egy emberöltőig fog tartani...

A volt miniszterelnök történeti emlékezete a magyar állam prosperálásával kapcsolódott össze. Jól illusztrálja mindezt Zala György személete, aki a szobor készítésének idején, 1905-ben így foglalta össze ars poeticáját Fülep Lajos művészettörténésznek: „Szeretem mindazt, ami klasszikus. A reneszánszhoz érzem magam közelebb [...] én a klasszikus művészet híve modernnek érzem magam [...] a klasszikus formákat megtartom [...] A derűt szeretem, ez legyen a művészet feladata ne a nyomor [...]. „A művészet adjon derűt, a nyomort hagyja meg másnak, a szocialistáknak!”⁴⁸ Úgy vélem, e mentalitás maximálisan érvényesült Zala egyik fő műve, az Andrássy-szobor elkészítése során.

1906-ban a dualizmus korának első magyar miniszterelnöke – parafrázissal élve – „újjászülető nemzeti közléptünk mementóját” testesítette meg. Az Andrássyt övező tiszteletet Mikszáth találóan így fogalmazta meg: „Andrássy Gyula gróf csúcsa volt a magyar úri nobilitásnak és a magyar szellemnek. Ha Deák

45 A berlini kongresszus. Zala György domborműve gróf Andrássy Gyula szobrán. *Vasárnapi Ujság*, 51. (1904) 49. sz. 832–833.

46 MNL OL Miniszterelnökség K 26 666. doboz XXX. tétel 57–58.

47 Uo. 68.

48 Szatmári 2014, 109.

Ferenc a magyar paraszt inkarnációja, azoknak összes bölcsessége egy fejben, Andrássy a magyar úr finomsága, charme-ja és szeretetreméltósága desztillált alakban. Nagy úr tudott lenni, anélkül, hogy gőgös legyen, mindenkit megnyert, sőt megigézett, anélkül, hogy leereszkedőnek látszanék”.⁴⁹

Az avatás

A magyar közvélemény nagy várakozással, egyben meglegedettséggel fogadta a szobor elkészültét, ennek megfelelően a ceremóniára nagy erőkkkel készült mind az ország, mind Budapest: Bárczy István polgármester a rendezői teendők ellátására 23 tisztviselőt jelölt ki, akiktől azt kérte, hogy feladataikat „különös lelkiismeretességgel és pontossággal lássák el, tekintettel Őfelségének az ünnepélyen való megjelenésére”.⁵⁰

A december 2-ai ünnepségen,⁵¹ amely vasárnapra esett, az uralkodó dinasztia részéről a király mellett megjelent Frigyes főherceg (a későbbi cs. és kir. főparancsnok) és felesége, Izabella főhercegné, valamint József Ágost főherceg és neje, Augusztia főhercegné is. Nem meglepő módon viszont nem vett részt a ceremónián a trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg. Az eseményen jelen volt a teljes magyar kormány, a horvát bán, a fiumei kormányzó, valamint a törvényhozás mindkét háza és a horvát szabor küldöttsége is.⁵² A kormánynak külön kérelmeznie kellett, hogy az Ottó főherceg⁵³ halála miatt elrendelt udvari gyászt függeszék fel, annak érdekében, hogy a résztvevők díszmagyart ölthessenek.⁵⁴

A ceremóniára természetesen az Andrássy-család tagjait is meghívták, sőt, a helyzet pikantériájaként a második Wekerle-kormány belügyminisztere, ifj. Andrássy Gyula, a kabinet tagjaként vehetett részt az ünnepségen.

49 [Mikszáth Kálmán] M. K.: Andrássy szobra. *Vasárnapi Ujság*, 53. (1906) 49. sz. 794.

50 BFL IV. 1409. b/1217. doboz Eln. 3514/1906

51 Sajnos a szakirodalomban a december 6-i dátum is előfordul, mint pl. a fiatal művészettörténész Borovi Dánielnél. Borovi 2017, 89.

52 Liber 1934, 269.

53 A későbbi IV. Károly édesapja.

54 Az Andrássy-szobor leleplezése. *Városok Lapja*, 1906. december 1. 13.

Az ünnepség programja – a korszakban jellemző ütemtervet követve – az alábbi volt:⁵⁵

1. A királyt a miniszterek fogadják, s a részére fenntartott dízsátorba kísérik.
2. A szoborbizottság nevében Széll Kálmán avatóbeszédet mond, és a király engedelmét kéri a szobor leleplezésére.
3. A székesfőváros polgármestere átveszi a szoborművet.
4. A képviselőház és a főrendiház elnöke koszorút helyeznek el a szobor talpazatára.
5. A király távozik a dízsátorból, és a szoborművet körüljárja.

A ceremónia idején enyhe téli időjárás uralkodott,⁵⁶ amely elősegítette, hogy viszonylag nagy, többzres tömeg gyűlt össze az ünnepségre. A *Vasárnapi Ujság* 1906. december 9-i vezércikkében Mikszáth így fogalmazott: „bizonytalán különös, hogy a leglovasabb nemzetnek, akitől a huszárt utánozzák a világ hadseregei, gyalog álljanak majdnem összes ércbe öntött újabb nagyjai, sablonos irattekercseivel. [...] Akár lóháton, akár gyalog van megörökítve gróf Andrássy Gyula, mindenképp alkalmas arra, hogy a magyar ember szíve kevély érzésekben mártódjék meg láttára”.⁵⁷

Az avatási ceremónia rangját természetesen Ferenc József részvétele mutatta a leghívebben: a sors különös játékaként az ünnepségre uralkodásának – vagyis császári trónra lépésének! – 58. évfordulóján került sor.⁵⁸ Mindez jól jelezte, hogy a „szép akasztott” emlékművének felavatása sem múlhatott el a dualista Monarchiát oly annyira jellemző antagonistikus folyamatoktól.

55 Az Andrássy-szobor leleplezése. *Budapesti Hírlap*, 1906. december 2. 10.

56 Az Andrássy-szobor leleplezése. *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 3.

57 [Mikszáth Kálmán] M. K.: Andrássy szobra. *Vasárnapi Ujság*, 53. (1906) 49. sz. 793.

58 A korabeli dokumentumokban nem találtam nyomát annak, hogy volt-e szándékosság ebben az időzítésben. Mindazonáltal a sajtó és a hivatalos közlemények nem hangoztatták ezt a tényt.

Széll Kálmán ünnepi szónoklata

Széll Kálmán volt miniszterelnök orációja foglalja össze legjobban a korszak történeti emlékezetét, így azt érdemes teljes terjedelmében közölnünk:⁵⁹

„Császári és apostoli királyi Felség! Legkegyelmesebb urunk, királyunk! Az 1890. évi III törvénycikk elrendelte, hogy gróf Andrássy Gyulának a trón és a haza körül szerzett érdemei elismerésül Budapesten államköltségen emlék állíttassék. Ezt az emléket avatjuk ma. Felséged minden időkre nevezetessé teszi a mai napot azzal, hogy kegyeletét a nemzet kegyeletével egyesíti. Fogadja Felséged ezért hódolatteljes, mély köszönetünket. A hálás nemzet állítja e szobrot, hogy késő nemzedékek előtt is nagyságát hirdesse annak a férfiúnak, akinek tüneményes alakja Magyarország történelmének egyik legfényesebb lapját fogja mindenkoron értékesíteni. Gróf Andrássy Gyula híven szolgálta királyát és nemzetét. Királyának és hazájának nagyságáért élt. Korszakot alkotó munkásságával dicsőséget szerzett nemzetének és önmagának. Azon kiválasztott férfiak közül való volt, akiket a Gondviselés óvó keze, mely a nemzetek felett is örökös, különös kegyből, nagy időben ad a nemzetnek. Kora ifjúságától fogva összeforrt a nemzet érzéseivel és törekvéseivel. Széchenyi a huszonkét éves ifjúról monda: »Hazánknak egy ragyogó fénnel kelő új csillagát ismertem meg.«⁶⁰ Deák Ferenc 1846-ban örömmel üdvözölte első fellépése után, mint a jövő reményét. Midőn sötét, hosszú éjszaka után, amely a magyar közéletre borult, az alkotmányos szabadság napja derengeni kezdett és az országgyűlés termei megnyíltak, Deák Ferenc lobogója alá sorakozott. »Mit akarunk?« – kérde 1861. május 23-án. »Szenteltet törvényes jogainkat; se többet, se kevesebbet. Többet nem kívánhatunk, kevesebbet el nem fogadhatunk«.

59 Széll hagyatékában nem maradt fenn a beszéd szövege, viszont a korabeli sajtó szerencsére leközölte azt. Schwarczwölder 2019, 603–605.

60 Széll ezen a ponton némileg túlzott, mivel az idézett sorok „A Tisza szabályozására Tokajtól Tiszafüredig Társulat” jegyzőkönyvében maradtak fenn. Széchenyi ugyanakkor valóban részt vett a társulat ülésén, és Andrássyval is találkozott. Széchenyi és Andrássy. *Budapesti Hírlap*, 1890. február 20. 6.

1865-ben Deák Ferenc húsvéti szózatában⁶¹ a királyhoz és a nemzethez fordult. A nemzetben az az öntudat kezdett ébredni, hogy a jogfolytonosságnak s az alkotmánynak helyreállítása után az ellentéteket ki kell egyenlíteni és Magyarország önállóságával összhangban rendezni kell a köztünk és az ő felsége közös uralkodása alatt velünk válhatlanul együtt élő országok között fennforgó viszonyokat, hogy helyre kell állítani a király és a nemzet közti bizalmat. Ebben a törekvésben együtt találjuk Andrássyt Deák Ferencsel. Ez a két nagy elme ellenállhatatlanul vonzotta egymást. Mintha érezték volna, hogy mind a kettőre szüksége van királynak és nemzetnek egyaránt. A kiegyezés előkészítése Deák Ferenc nagy koncepciója alapján összeforrasztotta ezt a két nagy embert közös, együttes munkában. Felséged szíve fölkereste a nemzet szívét. Király és nemzet megértették egymást. A kiegyenlítés létrejött. Deák Ferenc indítványára az országgyűlés egyhangú lelkesedéssel Andrássy Gyulát választotta meg, hogy az ország nevében tegye fel a király felkent fejére Szent István koronáját. És mily dicsfénnnyel övezte körül Andrássy Gyulát a nemzet és a király bizalmának lélekemelő egyesülése, midőn felséged kijelenteni méltóztatott, hogy: »Andrássy Gyulánál, tulajdonságainál fogva, alkalmasabbat és bizalomra érdemesebbet nem választhattak volna.«

Az ország lelkesedése, örömmámora közepette zajlott le a koronázás ünnepe. Következett a kiegyezés végrehajtásának és a magyar állam újjáalakításának nagy munkája. Deák Ferenc a visszaállított alkotmányban a magyar állam életének megadta a kereteit. E kereteket be kellett tölteni. Romokból, erejében megfogyott, gyenge szervezettel, fejletlen erőforrásokkal kellett a magyar államnak újjászületnie. Deák Ferenc providenciális [előrelátó] férfiúnak nevezte gróf Andrássy Gyulát. Felséged bizalma őt állította a kormányzat élére, őt, akinél a reá váró nagy feladatra hivatottabb nem volt. Az ő államférfi nagy tulajdonságai, az ő széles látóköre, az ellentétek kiegyenlítésének nagy művészete, az ő lángelméje, éles látása és alkotó ereje vezette sikerre ezt az óriási munkát.

Felséged bizalma nemsokára a külügyek vezetésére szólítá. Itt, ebben a széles körben fejtette ki csodás ereje, nagy és fényes államférfi tehetsége legjavát.

61 Deák Ferenc *Pesti Napló*-ban 1865. április 16-án megjelent húsvéti cikkéről van szó, amely a kiegyezés alapjául szolgált.

Mintha soha más légkörben nem mozgott volna, Andrássy Gyula született diplomatának és Európa legnagyobb államférfiaival egyenrangúnak bizonyult. Új alapokra fektette az egész külügyi politikát.⁶² Új irányzatokat jelölt ki Nyugat és Kelet felé való nemzetközi viszonyainkban. Az ő nagy politikai gondolata volt: benső viszony a Nyugat szomszédos nagy államával és Kelet felé a keleti népek önállósága és minden beavatkozástól mentes szabad fejlődése. Helyreállította a két államból álló Osztrák–Magyar Monarchiának azt a tekintélyét és állását, amely múltjánál és súlyánál fogva megillette.

Politikájának alapvető elvei ma is irányadók. És, amidőn a nemzetek areopágjában [fórumán] Európa többi államférfiaival a Kelet ügyeinek rendezésén dolgozott, hazahozta az Osztrák–Magyar Monarchia állásának megerősítését, hazahozta a békét és az a dicsőség-, amely érte koszorúzta, a magyar névre is becsületet hozott. Politikája betetőzéséül létesítette a politikai érdekek azonossági alapján és a kölcsönös biztonság céljából a nagy szomszéd német birodalommal azt a szövetséget, amely közel harminc év óta, kibővítvé három-szövetséggé, Európa békéjének és a közép-európai nemzetközi viszonyok rendjének biztosítója.

Eszményi, tüneményes alakja volt ő közéletünknek. Nagy szelleme a zsenialitás isteni lángjával egyesítette a mély ítélőtehetséget, a nagy államférfiaknak ezt a nagy adományát és igazi ismervét. Lángelméje az eszmék káprázatosán ragyogó fénysugarait szórta; ítélőtehetségét még sem vesztegette meg saját eszméinek gazdagsága és vakító fénye sem. Az életet mindig a maga valóságában, az igazságot a maga tisztaságában látta. Gyakorlati érzékét, amely a lehetőséggel és a fennálló viszonyokkal mindig eleve számolt, sohasem vesztette el. Abból az erős agyból, amelynek fegyelmezettsége szinte az óramű pontosságára emlékeztetett, gondolatai oly tisztán folytak, amint a forrás vizének csörgedezik kristálytisztá gyöngye. A legszövevényesebb kérdésekhez is meg tudta találni a kulcsot, mint senki más. Megállapodni csak alapos, érett, néha hosszas megfontolás után állapodott meg, de ha határozott, nem ismert sem akadályt, sem ne-

62 Ezzel Széll a berlini kongresszus idején tapasztalható németbarát közeledésre is utalt. Andrássyt e tekintetben alapvetően a cári birodalommal megromlott viszony vezette. Orosz 2019, 454.

hézsséget; tántoríthatatlanul haladt a kitűzött cél felé, amelyet éles szeme messze távolban is tisztán látott.

A biztosság érzetével töltötte el egész környezetét. Lényének csodálatos varázsa a habozóban elhatározottságot keltett, a hideg gondolkodóba lelkesedést, a csüggedőbe hitet öntött. Amely ügyet az ő kezében láttuk letéve, arról tudtuk, hogy megoldása biztosítva van. Az ő környezetében mindenki érezte, hogy van egy erős ember, aki nemcsak vezet, de véd és oltalmaz. Jelleme tiszta, mint a színarany és erős, mint a sziklafal. Egész lénye csupa nemesség. Lelke csupa tartalom, eszméi mind egy-egy nagy koncepció. Ragyogó elméje fényt is, meleget is árasztott egyszerre, mint a napnak sugara: elméje fényévei mindig nagy, messze tekintő szempontokból megvilágította a kérdést, úgy, hogy tisztán látta mindenki, mélységes érvelése meggyőződést értelt és akit meggyőzött, fel is melegítette, el is bővölte egyszersmind. Politikája egyenes és igaz, nyílt és becsületes volt, mint egész lénye. Adott szava akár az írott szerződés. S aki a legnagyobb európai nemzetek legnagyobb államférfiaival együtt működött a világot érdeklő nagy kérdésekben: agyának minden gondolatában, szívének minden dobbanásában magyar volt és magyar maradt, aki hazáját szerette mindenek felett. Bizalom és elismerés kísérte őt a haza határain túl is. Bámulták őt és irigyelték tőlünk. Elismerés és meleg rokonszenv vette körül Ausztriában is. Az európai közvélemény a század egyik legeszményibb, legszebb alakjának, egyik legzseniálisabb, legtöbb sikert aratott államférfinak tartotta.

És elvette tőlünk őt is a sors kegyetlen végzete. Őt, a nemzetnek büszkeségét. Időnek előtte követte ő is időnek előtte eltávozott mesterét. Mint, ragyogó meteor tűnt le, de nem nyomtalanul, mint a meteor. Mély és maradandó nyomokat hagyott maga után a nemzet életében. Megérte munkája sikerét. Mindvégig a király és a nemzet bizalma kísérte őt. Ezt a nagy kincset arra használta, hogy királya és nemzete között a bizalmat erősítse. E bizalomnak arany fonala nem szakadt meg akkor sem, amidőn a hatalom polcáról lelépett. Alkotásai messze túléltek. Mi ércbe véstük emlékezetét; de ő maga önmagának »monumentum exegit aere perennius« [ércnél maradandóbb művet állított magának].⁶³ Meg-

63 Széll Horatius híres szentenciáját – némileg módosított formában – alkalmazta. Horatius, *Carmina* III. 30.

adatott neki, hogy bepillantatható a halhatatlanságba; mert nem hal meg az, akinek áldott emléke nemzete szívében él. Idehelyeztük e szobrot, a szőke Duna ringó habjai mellé, e gyönyörű helyére annak a fővárosnak, melyet ő annyira szeretett szépnek és nagyknak látni.

Itt helyeztük el ezt a szobrot, azon háznak közelében, amelyet az ő kezdeményezésére az ezeréves Magyarország alkotmányának dicsőségére emelt. Itt helyeztük el, szemben azzal a királyi lakkal, amelyet az ő javaslatára Felséged emelt. Elhelyeztük szimbólumául annak, hogy királyhűség és hazaszeretet elválaszthatatlan fogalmak minden igaz magyar szívében, jelképül annak, amit az ország házának márványfalaiba is bevéstünk, hogy a nemzet és király között való egyetértésben rejlik a trónnak biztonsága, a nemzetnek ereje, jövő nemzedékeknek boldogulása. Éljen hát örökkön örökké Andrássy Gyula szelleme minden magyar ember szívében, amint áldott emléke ki nem vész, amíg a négyes folyam és a hármass bérce között magyar ember lakik. Engedje meg Felséged, hogy hulljon le a lepel!”⁶⁴

Mint láttuk, a mintegy félórás ünnepi beszéd nem fukarkodott az Andrássy személyével kapcsolatos jelzőkben. Széll klasszikus *aristeiát* mondott el: a gróf történelmi érdemeit úgy foglalta össze, hogy abban a királyt nem sértette meg. Ennek megfelelően a ’48/49-es idők Andrássyjáról szinte említést sem tett.⁶⁵ Széll természetesen felidézte Andrássy diplomáciai eredményeit, ám még hangsúlyosabban említette, hogy a volt miniszterelnök és külügyminiszter kiváló hazafi volt, aki számára a hazaszeretet mindennél fontosabb volt.⁶⁶ Hangsúlyosan kötötte össze 1867 Andrássyjának királyhűségét és hazafiságát – egyúttal ezzel definiálva a kiegyezés támogatóinak nemzeti elkötelezettségét. Ezért történik többszöri nyomatékos utalás Deákra is.

64 Az Andrássy-szobor leleplezése. *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 3–4.

65 A *Népszava* gunyoros tudósítása szerint: „De ha már lovon ül Andrássy, hát miért nem ül úgy, mint ’48/49-es huszárezredes? Az ilyen ember sokkal büszkébben ficáncoltathatja a lovát, mint a somfordáló, hunyó-búvó diplomata.” A meglovasított diplomata. *Népszava*, 1906. december 4. 7.

66 Az Andrássy-szobor leleplezése. *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 4.

Az ünnepség zárása

Székely orációja után Ferenc József az alábbi szavakkal leplezte le a szobrot: „Őszinte meglepedéssel tölt el, hogy részt vehetek ezen szobormű leplezésén, melyet Magyarország az ő nagy fiának, e hozzá méltó helyen állított. Hálásan emlékszem meg ama soha el nem múló érdemeiről, melyet a boldogult Andrássy gróf királya, hazája és a Monarchia körül szerzett; azon reményemnek adok kifejezést, hogy e kiváló férfiút, aki úgy Magyarország politikai életének, valamint a Monarchia külügyi politikájának ma fennálló új alapját megteremtette, a jövőendő nemzedékek is eszményképül fogják tekinteni. Hulljon le a lepel!”⁶⁷

Ezt követően Budapest székesfőváros alpolgármestere vette át az emlékművet. Vaszilievits János Andrássy működésének fővárosra gyakorolt hatását húzta alá, vagyis a volt miniszterelnökben, „a főváros felvirágoztatásnak jelképét” látta, aki „lángelméjének teremtvő erejével a magyar fővárost a világvárosok sorába emelte”.⁶⁸ Vaszilievits némi pátosszal azt is kijelentette, hogy „Andrássy Gyulának emlékét [...] mindenkor hálás kegyelettel fogjuk őrizni és ahányszor rápillantunk, mindannyiszor fel fog szállni lelkünkbe az imaszerű fohász: fény nevére és áldás emlékére!”⁶⁹ A ceremónia koszorúzással zárult, majd Ferenc József Zala kíséretében megtekintette és körbejárta a szobrot. Foerk Ernő építész – aki Zala munkatársa volt az emlékmű készítése során – bizalmas beszámolója szerint a 76. életévét taposó uralkodó „didergett és szaladó tempóban végezte a megtekintést”.⁷⁰ Az ünnepély sikeres lebonyolítását mutatja, hogy még a *Nép-szava* tudósítója is így fogalmazott: „Szép volt a leleplezési ünnepély, tagadha-

67 Liber 1934, 270.

68 Az Andrássy-szobor leleplezése. *Pesti Hírlap*, 1906. december 3. 4. Az alpolgármester a beteg Bárczyt helyettesítette az ünnepségen, ennek ellenére egy hosszú – negyedórás – emlékbeszédet készített elő. A ceremónia napján azonban értesítették, hogy Ferenc József hajlott kora miatt az uralkodó már nem tud hosszú ideig állni, így egymondatos beszédet kértek tőle. Vaszilievits némi kuruckodással egy húsz sor hosszú, többszörös körmonddal tett eleget a kérésnek... Tábori Kornél: Vidám esetek. *Tolnai Világlapja*, 1927. március 30. 26.

69 Borbás 1999, 42.

70 Szatmári 2014, 107.

tatlanul szép. A napsugár éppen abban a pillanatban bukkant elő, mikor a király leolvasta a következő felhívást: „Hulljon le a lepel!”⁷¹

Záró gondolatok

Andrássy lovasszobrának felavatása a dualista időszak emlékezetpolitikájának fontos stációja. A gróf mindig kiállt a kiegyezés ügye mellett, és utolsó főrendiházi beszédében a kiegyezés ügyét védte a véderőtörvény kapcsán.⁷² Hangsúlyozta, hogy a kiegyezés alkotói „nem könnyen felszedhető nomád sáornak tekintették a kiegyezést”, hanem általa a közjogi kérdéseket egyszer és mindenkorra akarták elintézni, hogy a birodalom két államának viszonya a következő nemzedékekben később alku tárgyát ne képezze. Az önálló magyar hadsereget sürgették volna, ha célszerűnek látszik, de nem így volt. Ők nem akartak két hadseregre támaszkodó birodalmat létrehozni, amely politikailag tehetetlen és katonailag gyenge lett volna. Andrássy szerint a közös hadsereg nem idegen intézmény, hanem a Monarchia, és azon belül Magyarország védelmezője.⁷³

Mikszáth beszámolója szerint az ünneplő tömeg soraiban „okos emberek sugdosnak köröskörül, hogy miért kellett éppen most leleplezni Andrássy szobrát, mikor nagy műve roskadozik? Roskadozik-e vagy nem, ez Andrássy nagyságából, érdemeiből nem von le semmit. Hiszen ha a kerék eltörik, nem mindig a kollár az oka, hanem vagy a szilaj lovak, vagy a rossz kocsisok, vagy a rossz utakon való járás [...]”⁷⁴ A jelenlévők ezzel a Monarchiát sújtó bel- és külpolitikai nehézségekre utalhattak, amely a Magyar Királyságban még jobban érződött a darabontkormány friss emléke miatt. Bár a kortársak körében megfogalmazódott az a remény, hogy a koalíciós kormány – az egyesült ’48-as és ’67-es tábor – felül fog tudni emelkedni ezen a válságon, és az emlékmű avatásában szinte egy új korszak kezdetét látták,⁷⁵ ezek a várakozások nem teljesültek.

71 A meglovasított diplomata. *Népszava*, 1906. december 4. 7.

72 Angyal 1943, 78.

73 Kozári 2018, 215.

74 [Mikszáth Kálmán] M. K.: Andrássy szobra. *Vasárnapi Ujság*, 53. (1906) 49. sz. 794.

75 Az Andrássy-szobor leleplezése. *Budapesti Hírlap*, 1906. december 3. 1. „Ki hitte volna

A kortársak közül legrealisabban talán a *Magyarország* egyik újságírója értékelte gróf Andrássy Gyula eredményeit: „Nagy kvalitásai, igaz magyar szíve, forró honszeretete előtt tisztelettel hajlanak meg azok is, akiket a politika elválasztott e kiváló férfiútól. [...] És ha műve nem is lesz örökké tartó, már magában az, hogy egy pár évtizedre békét szerzett Európa nemzeteinek, hervadhatatlanná teszi az ő babérjait”.⁷⁶

Jelen esetben a próféta szólt a zsurnalisztából: két évvel a szobor felavatását követően a Monarchia annektálta az Andrássy kezdeményezésére okkupált Bosznia-Hercegovinát, majd a balkáni expanzív törekvések végzetes módon szembetalálkoztak az Orosz Birodalom imperialista pánszláv politikájával. A Monarchia belpolitikai és gazdasági válsága, amely jól érzékelhető volt már a szobor avatásának pillanatában, rövid időn belül kiteljesedett, és az első világháborúban kulminálódott. Ekként Andrássy szobrának leleplezésére már a dualista állam végső bukásának árnya vetült, a ceremónia pedig egyszersmind a magyar középhatalmi lét egyik utolsó jelenetét mutatta meg. Egyben része volt azon folyamatnak, amikor „a XIX. századi nacionalizmusok megszilárdulása során a jogi egyesülést az érzelmi kohézió követte”.⁷⁷

Épp a nemzeti érzület gyengült meg drámaian 1918/19 viharos hónapjai során. A nemzeti múlt átértékelésében maga Zala is szerepet vállalt, tekintettel arra, hogy részt vett az Andrássy-szobor 1919. évi, „Munka Templomává”⁷⁸ való átalakításában.⁷⁹ E bolsevik szentély úgy jött létre, hogy a szobor köré görög stílusú fatemplomot építettek, rajta az „öszirózsás katona” (Strobl Zsigmond) gipszmásolatait helyezték el, „a talapzat frízén [pedig] a Forradalom és Világ szabadság ruhátlan, allegorikus nőalakjai különböző társadalmi osztályok menetét vezették”.⁸⁰

1890-ben, mikor az Országgyűlés elhatározta, hogy Andrássy Gyula grófnak szobrot állít, hogy a leleplezés ilyen környezetben és ilyen színezéssel megy végbe és hogy akkor, mikor Andrássy ércalakja meg jelenik a piedesztálon, ki fog esni és mint a szélhordta homok el fog tűnni az a korszak és az a hatalmas tábor, melyet Tisza-kornak és tábornak ismertünk.”

76 A helyzet. *Magyarország*, 1906. december 2. 9.

77 Bertényi 2014, 207.

78 Potó 2003, 263.

79 Szatmári 2014, 126.

80 B. Müller–Csorba 2020, 126.

A proletárdiktatúra intermezzója után a szobrot helyreállították, de a következő világegést már nem vészelte át az emlékmű, jóllehet súlyosabb károk nem érték a harcok során. A papíron a Kossuth híd útjában álló szobornak⁸¹ eredendően a magyar történeti emlékezet *megjelenítése* miatt kellett elpusztulnia. Az emlékmű bronzanyagát a budapesti Sztálin-szoborba olvasztották be.⁸² A „múltat végképp eltörölni” internacionalista szemlélete napjaink emlékezet-politikai vitáiban is tetten érhető – elég, ha a budai Vár 2010-től kezdődő rekonstrukciójára gondolunk.

Magyarország súlyos adósságát törlesztette, amikor 2016-ra elkészült az új Andrássy-szobor: ennek révén kiegyezéskori történeti emlékezetünk egyik szimbóluma születhetett újjá.

81 A modern szakirodalom (Potó 2003, 66.; Borovi 2017, 90.) némileg konfúz e tekintetben, hiszen ismeretes, hogy a szovjetek lerombolták volna az emlékművet – a Kossuth híd építése pusztán jó ürügyként szolgált az eltávolításra. Analógiaként említhető a Nemzeti Színház 1964. évi lebontása.

82 B. Müller–Csorba 2020, 130.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyal 1941.** Angyal Dávid: *Gróf Andrássy Gyula*. MTA, Budapest, 1941.
- Bertényi 2014.** Bertényi Iván: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. *Történelmi Szemle*, 56. (2014) 2. sz. 203–230.
- Borbás 1999.** Borbás György: *A millennium szobrása, Zala György (1858–1937)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999.
- Borovi 2017.** Borovi Dániel: Lovon vagy gyalog? Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. *Aetas*, 32. (2017) 4. sz. 63–91.
- B. Müller–Csorba 2020.** B. Müller Tamás – Csorba György: *A Nemzet főtere. A Kossuth tér története*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2020.
- Cieger 2017.** Cieger András: Deák Ferenc írásban és képen. Miként ábrázolható a kiegyezés? *Századok*, 151. (2017) 6. sz. 1247–1268.
- Farkas 1989.** Farkas Andrea: Az elfeledett esztétika. In: Grezsa Ferenc (szerk.): *Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historiae litterarum Hungaricarum*. Sík Sándor emlékszáma. Tomus XXIII. Szeged, 1989. 56–59.
- Kincses 2003.** Kincses Katalin: „Minden különös ceremónia nélkül.” A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. (2003) 1. sz. 57.
- Kozári 2018.** Kozári Monika: *Andrássy Gyula*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.
- Liber 1934.** Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1934.
- Lyka 1983.** Lyka Károly: *Szobrászatunk a századfordulón*. Corvina, Budapest, 1983.
- Orosz 2019.** Orosz László: „Egy vak és egy béna, ha összefognak. A weimari Németország és Magyarország együttműködésének kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 61. (2019) 3. sz. 451–477.
- Potó 2003.** Potó János: *Az emlékezet helyei. Emlékmű és politika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Sárkány Sándorné 1943.** Sárkány Sándorné Halász Terézia: *Széll Kálmán életrajza*. Fodor Állami Nyomda, Budapest, 1943.

Schwarczwölder 2019. Schwarczwölder Ádám: Széll Kálmán irathagyatéka.

Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények, 17. (2019) 603–614.

Szatmári 2014. Szatmári Gabriella: *Fény és árnyék. Zala György pályája és művészete*. Vitrin Kiadó, Zalaegerszeg, 2014.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

BFL: Budapest Főváros Levéltára

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár, K26, Miniszterelnökségi iratok, 666–667.
doboz

HIVATKOZOTT KORABELI SAJTÓ

A Hét

Budapesti Hírlap

Fővárosi Lapok

Magyarország

Népszava

Pesti Hírlap

Tolnai Világlapja

Új Idők

Vasárnapi Ujság

The Hungarian Historical Memory in the Light of the Unveiling of the Equestrian Statue of Andrassy in 1906

ABSTRACT: In my study I intend to summarize Hungarian historical memory in the light of the equestrian statue of Count Gyula Andrassy, from its original conception in 1890 to its unveiling in 1906. This was the outstanding cultural event of the year, even though 1906 was also the year of the reburial of Ferenc Rákóczi II in Kassa (today: Košice, Sk) and the unveiling of the equestrian statue of King St. Stephen's in the Castle District. These three events were the most significant cultural events of the second Wekerle government, and were considered by the coalition cabinet of the utmost importance, as they marked the end of the 1905 internal political strife. In addition, Andrassy's statue was unveiled by Franz Joseph, Emperor of Austria-Hungary, himself.

My work concludes that although the statue of Andrassy was not the first equestrian monument in Budapest – as was originally proposed – it was perhaps the best symbol of the international prestige and strength of Hungary during the Dualism era, and the authentic central power status of the kingdom.

KEYWORDS: Gyula Andrassy, Austria-Hungary, equestrian statue, Franz Joseph I, Sándor Wekerle, Kálmán Mikszáth, historical memory

MELLÉKLET

Andrássy-lovasszobor, Kossuth Lajos (Országház) tér, Andrassy Gyula szobra (Zala György, 1906.) a Parlamenttől délre, háttérben a Földművelésügyi Minisztérium épülete, lelőhely: Fortepan, 86329. sz. kép, adományozó: Schmidt Albin

Andrássy-lovasszobor, Kossuth Lajos (Országház) tér, gróf Andrássy Gyula szobra (Zala György, 1906.) a Parlamenttől délre, lelőhely: Fortepan, 27692. sz. kép, adományozó: Schoch Frigyes

Andrássy-lovasszobor, Kossuth Lajos (Országház) tér, gróf Andrássy Gyula szobra (Zala György, 1906.) a Parlamenttől délre, háttérben a budai Duna-part, lelőhely: Fortepan, 27693. sz. kép, adományozó: Schoch Frigyes

BACHER-TULI ANDREA

LÓVERSENY: LOVAGI TORNA MODERN KÖNTÖSBEN?¹

KIVONAT: A futtatások a kiegyezést követően társaséleti eseménnyé, a versenypályáknak otthont adó településeken a mindennapi élet szerves részévé váltak, a sajtó révén pedig országos ismertségre és népszerűsége is szert tettek.

A futtatások megismeréséhez a lovagi torna kínálhat képzeletbeli kapcsolódási pontot és értelmezési keretet. A tanulmány röviden áttekinti a lovagi torna és a lóverseny történeti fejlődését, és mérlegre teszi a háttérükben meghúzódó gyakorlati és eszmei indíttatásokat és társadalmi beágyazottságukat. Részletesebben bemutatja a lóversenyzéshez kapcsolódó társas reprezentációs funkciókat.

Az összehasonlítás eredményeképpen elmondható, hogy szigorúan véve a lovagjáték nem tekinthető a lóversenyek előzményének, hiszen mindkét intézmény saját történeti fejlődési utat járt be, mégis fellelhető közöttük számos párhuzam: eredetileg mindkettőt a hadsereg igénye hívta életre, az idők folyamán mindegyik egyfajta átalakuláson ment keresztül, amely során eredeti funkciója háttérbe szorult vagy teljesen jelentőségét veszítette, és nem utolsósorban mindkettő fogalmához szimbolikus többlettartalmak társulnak.

KULCSSZAVAK: lovagi torna, lóverseny, reprezentáció, lovageszmény, ló mint státuszszimbólum, társas élet, hősiesség

1 A „Dualizmus kori emlékeztettörténet” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámu, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

A lóversenyzés manapság kevésbé része a mindennapoknak, mint akár száz évvel ezelőtt, bár kétségtelen, hogy a filmiparnak, közéleti személyiségeknek és egyéb tényezőknek köszönhetően ismét kezd divatba jönni. A 19. század közepétől mintegy száz éven keresztül jól ismert, sőt kifejezetten közkedvelt esemény volt a korabeli magyar társadalomban. Futtatás alatt az 1870-es évek végéig, az ügertőversenyzés hazai debütálásáig, a galoppot értették, amely gróf Széchenyi István ösztönzésére a reformkorszakban intézményesült Magyarországon.

A futtatások megismeréséhez a lovagi torna kínálhat képzeletbeli kapcsolódási pontot és értelmezési keretet. A lovagjáték szigorúan véve nem tekinthető a lóversenyek előzményének, hiszen mindkét intézmény saját történeti fejlődési utat járt be, mégis számos párhuzam lelhető fel közöttük: eredetileg mindkettőt a hadsereg igénye hívta életre; az idők folyamán mindegyik egyfajta átalakuláson ment keresztül, amely során eredeti funkciója háttérbe szorult vagy teljesen jelentőségét veszítette; és nem utolsósorban mindkettő fogalmához szimbolikus többlettartalmak társulnak.

Lóval űzött sporttevékenységként vizsgálva és kategorizálva a lóversenyzés a lósportok közé tartozik, ahol az állatok gyorsasága a megmérettetés legfontosabb tényezője. Ebből a nézőpontból a lovagi torna sokkal inkább lovas sportnak minősülne, itt ugyanis a hangsúly a lovas, tehát a lovas személyes érdemein, ügyességén van. A lóversenytől eltérően a lovagi tornán elsősorban a lovasok mérettetnek meg. A lovagi tornán a ló – ugyanúgy, mint a lóversenyen a lovas – fontos, ám másodlagos jelentőségű.

A ló és az ember

A ló és az ember kapcsolata a legrégebb időktől nyúlik vissza, a kulturális emlékezet számtalan lovat tart számon: Pherenikos, Bukephalos, Incitatus, Szög, Marengo, Kincsem és Szellő – csak néhány név a sorból. A 21. századi mindennapokban már kevésbé érthető, mekkora szerepet játszottak a lovak a korábbi nemzedékek életében és általában az emberiség történetében. Ezt próbálta a 20. század egyik legismertebb történésze, Reinhart Koselleck (1923–2006) kifejezésre juttatni a münsteri Történész-díj átadó ünnepségén tartott beszédében a

történelmi idő lóközpontú tagolásával, amely álláspontja szerint három nagy történelmi érából eredményez: a lovak előtti időszakot (*Vorpferdezeitalter*), a lovak korszakát (*Pferdezeitalter*) és a lovak utánit (*Nachpferdezeitalter*).² E patás állat háziasítása új dimenziókat nyitott az emberiség történelmében. Domesztikációjukkal, az ún. hippológiai fordulattal kezdődő mintegy hatezer éves korszakot nevezte Reinhart Koselleck a ló korszakának, melynek legfőbb minőségi megkülönböztető jegye a sebesség, amelyet ez az állat ajándékozott az embernek.³ Az automobil megjelenése előtt a gyorsaság egyértelműen a lovas mivolttal volt egyenlő. E lényeges minőségi ugrás tette lehetővé a nagystílű hódító politikát, amelyben a ló lett a legfontosabb „hadigépezet”, és segítségével a korábbinál nagyobb területeket lehetett bekapcsolni az információáramlásba. Általa a ló politikai tényezővé és az ember nélkülözhetetlen társává lényegült, amely az irodalmi toposzokban is kifejezésre jut.⁴ Ulrich Raulff német történész (1950–) mindezt egyenesen kentauri paktumnak nevezi, amelyben a ló mint szimbólum, a hősiesség jelölője jelenik meg.⁵ A mintegy a 20. század közepéig tartó korszakban a lovak számos területen a katalizátor szerepét töltötték be az események alakulásában, a modernizációs folyamatokban. Ezek az állatok a legkülönbözőbb területeken futottak be nagy karriert, így a hadseregben, a szállítás-közlekedésben, a hírközlésben vagy a mezőgazdaságban. A gépesítés elterjedésével a lovak egyre több helyről szorultak vissza. Egy hosszabb hanyatló szakaszt követően a második világháború után a *Pferdezeitalter* lecsengett, és a modern korszakban a ló a művészetek, a terápia, a sport és a szabadidő világába szorult vissza. Ennek a kezdődő változásnak adott hangot 1869-ben Albert főherceg, a Császári és Királyi Hadsereg tábornagya és főhadparancsnoka: „A lovasság segédfegyvernemmé vált, s bármennyire is fájdalmas a felismerés, a lovasság 1805-höz vagy 1815-höz hasonló nagyszerű tömeghatása visszavonhatatlanul elmúlt.”⁶ A legtökéletesebb háborús eszköznek továbbra is a lovon ülő embert tekintik – legalábbis így vélekedett az 1870-ben alapított *Das Caval-*

2 Koselleck 2003, 161.

3 Lásd: Raulff 2015, 15–16.

4 Lásd: Vizkelety 1981, 270–271.

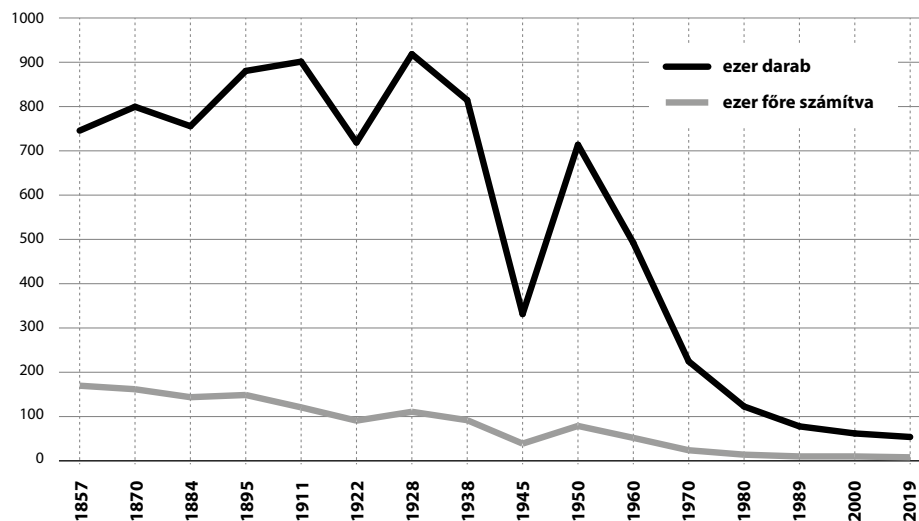
5 Raulff 2015, 17.

6 Lásd: Ságvári 2013, 78.

lerie-Pferd című bajor folyóirat szerkesztője.⁷ A ló fegyvernem helyett a harcászatanban egyre inkább háborús erőforrásként, valamint a gavallérság jelképeként és a (lovas) katonatiszti mivolt státuszsimbólumaként jelenik majd meg. A lovaskatonára számára a ló minden: tőle függ az élete, a becsülete, neki köszönheti a szegényt és a hírnevet is – vélték a 19. században.⁸

A „hosszú 19. században” még egy utolsó, váratlan felvirágzás figyelhető meg a gyakorlati lóhasználatot illetően, sőt eszmei síkon irodalmi (a ló mint motívum) és ikonográfiai (a ló mint szimbólum) szempontból is. A lóállomány majd csak a korszak legvégén, az ötvenes évektől kezd jelentősen fogyatkozni – ekkor azonban meglehetősen gyors tempóban. E kérészetű fellendülés okát Raulff a nagyvárosi közlekedési viszonyokkal (a lóvasút megjelenésével) és a Nagy Háború lóigényével magyarázza.⁹

A magyarországi lóállomány alakulása 1857–2019

1. ábra A lóállomány alakulása Magyarországon 1857 és 2019 között

⁷ Löffler 1870, 1.

⁸ Ua.

⁹ Raulff 2015, 17–20.

A Koselleck és Raulff által leírt jelenség Magyarország esetében is igazolható. Ha a Központi Statisztikai Hivatal lóállományra vonatkozó adatait¹⁰ megtekintjük, nyilvánvaló az 1950-es évektől bekövetkező hanyatlás, a korszakhatár, a *Pferdezeitalter* vége, és világosan kirajzolódik a „hosszú 19. században” bekövetkező fellendülő szakasz is, amikor a ló mint húzóállat tesz különös jelentőségre szert. Ez az a korszak, amikor a lóversenyzés is virágkorát éli Magyarországon.

A lóversenyzés kezdetei

A lófuttatások első írásos említései a Kr. e. 2. évezredből Kínából, a nyugati történetírásban pedig a Kr. e. 1. évezred közepéből származnak, jöllehet a lóversenyzés kétségkívül egyidős a lovak használatba vételével. A megmérettetés alapvető célja ugyanis a lovak megrostálása – mégpedig elsődlegesen gyorsaságukra való tekintettel.¹¹ Példátlan lovasteljesítményeket minden korban csak edzett, kitartó, igénytelen állatok hátán lehetett végrehajtani. Háborúban kiváltképp felértékelődött a lovak gyorsasága.

Ez az alapvető szelekciós funkció már az ókorban szimbolikus, kultikus és szórakoztató elemekkel bővült. A sumérek, a babilóniaiak és az egyiptomiak harckocsi-ábrázolásai is azt sugallják, hogy ezek az eszközök az uralkodói hatalom és méltóság megjelenítésére is szolgáltak. A görög és római kocsiversenyek kultikus jellegű látványosságok voltak az ókorban, szórakoztató funkciójuk többszörösen érvényesült, a versenyeket megelőző felvonulás, a pompa, továbbá természetesen maguk a futamok és a nézőtér által nyújtott látványosság révén. A rómaiak politikai állásfoglalásukat is kifejezhették velük.¹² Ezeket a szerepeket a futtatások a modern korig megőrizték.

Tagadhatatlan, hogy a lóversenyek modern formája Angliában alakult ki, ahol már a 12. században rendeztek rendszeres lóversenyeket és ezekkel párhuzamosan lovagjátékokat is. A 16. századtól kezdve az angol uralkodóház ka-

10 KSH 2020a.; KSH 2020b.

11 Bodó 1998, 89.

12 Soós 1982, 24–26.

rolta fel a lótenyésztés ügyét: VIII. Henrik (1509–1547) a rózsák háborújában elszenvedett veszteségek pótlására királyi méneseket alapított, utódai pedig már a futtatásokat is támogatták. II. Károly (1660–1685) nevéhez fűződik az egyik legnevesebb, a newmarketi versenypálya megalapítása, amely az uralkodó kedvenc lova (Old Rowley) után a *Rowley Mile* nevet kapta. A 18. században épültek ki a mai napig meghatározó intézményi keretek a zsokéklub (1750) és a legrangosabb versenydíjak (1776, 1779) megalapításával.¹³

A lovagi torna kialakulása

A lovagjátékok történeti előzményeire és fejlődésére vonatkozóan nem alakult ki egységes álláspont a történeti irodalomban. A lovagi torna mint katonai gyakorlat (*tournamentum*) kialakulása a 11. századra tehető, amikor a késő Karoling-kor békés viszonyai között is fenn kellett tartani a lovagok harckészségét, valamint az igazságszolgáltatás jellegű párbajképességét.¹⁴ Kialakulására minden bizonnyal az antik kocsiversenyek spektakulum-hagyományai is hatással voltak.¹⁵ E véres, sokszor életre-halálra menő gyakorlat ellen a 11-12. század folyamán az egyház többször is fellépett, és tilalommal sújtotta e tornamentumokat, miáltal egy szelídebb, fegyvernélküli vagy tompa fegyverekkel vívott csatautánzó viadal, a *buhurt* (más néven *gyrum*) elterjedését segítette elő. A lovagi torna szűkebb értelemben mindig tömegharcot jelent, tágabban értelmezve viszont megkülönböztetjük tőle a *tjost* elnevezésű páros viadalokat,¹⁶ amelyekre többnyire mi, magyarok a fogalom kapcsán asszociálunk. Az idők folyamán mindkettőnek számos lóháton űzött és gyalogos válfaja alakult ki.

A lovagi torna tehát lovas katonai gyakorlatból udvari keretek között zajló sport- és társasági eseménnyé, végül pusztá teátrális játékká szelídült.¹⁷ A lovagi megmérettetések mindig nagyobb udvari ünnepség keretében zajlottak,

13 Thomson 2000, 1–90.; Bracegirdle 1999, 2–3.

14 Paravicini 1998, 12–13.

15 Vizkelety 1993, 573.

16 Paravicini 1998, 12.

17 Lásd: Fleckenstein 1996, 161–164.; Aurnhammer–Beichle–Minelli 2020, 13.

melynek elhagyhatatlan eleme volt a felvonulás, továbbá az őspróba és a címer-mustra, amelyek a tornaképesség megállapítását szolgálták, valamint a lakoma, a lovaggá avatás szertartása, a különböző mutatóványosok műsorai és többnyire a táncmulatság.

Intézményét szimbolikus tartalmak is átszőtték, így magát a lovagi mivoltot, amelyben a fizikai képességek és a gavallér ideálja kapcsolódott össze. A lovagság mint fogalom fölöttébb összetett jelentéstartalmat hordoz: jelölhet tisztséget, méltóságot, társadalmi rendet és eszményt.¹⁸ A lovagi normarendszer kötelező elemei az egyenrangúak tisztelete, a becsület, a hit és az egyház védelme, a hölgyek szolgálata és a harcászati ismereteken túlmutató műveltség.¹⁹ A lovagi torna továbbá a rendi és fejedelmi reprezentáció fontos eszköze is volt, amelyben kifejezésre jutott a hősiesség eszménye, a testi ügyesség és az önmegjelenítés igénye.²⁰ Mindebben a ló mint a hősiesség jelképe és státuszszimbólum manifesztálódott, és így vonult be a középkori lovagi irodalomba és az ikonográfiába is. Státuszszimbólummá elsősorban kizárólagossága miatt válhatott: egy jó harciló, annak felszerelése, képzése és tartása mind tetemes összeget emésztett fel, ráadásul egy nehézlovasnak több lovat is kellett tartania, hiszen a harci mént kizárólag csatában vagy lovagi tornán használta. Egy-egy jó tornalovat még a csatától is kíméltek, s a lovagjáték mellett többnyire fedezőmenként hasznosították.²¹ A lovagi tornák etikai kódexe szigorúan büntette az ellenfél lovának megsebesítését, zsákmányul ejtését azonban nem. A harci ló megkülönböztető jellegét a költségeken kívül célirányos tenyésztése és nevelése is kidomborította: bárki nem birtokolhatott csatalovat, és nem is tudott vele feltétlenül bánni, a csatalókiképzés a lovagi nevelés fontos részét képezte. Reprezentatív funkcióját a hadimén – mert jobbára a hímnemű egyedeket választották ki erre a célra – akkor is megőrizte, amikor a lovasság harcászati jelentősége csökkent.²²

18 Lásd: Vizkelety 1981, 262.

19 Paravicini 1998, 4–6.

20 Lásd: Fleckenstein 1986, 243–244.

21 Veszprémy 2008, 155.

22 Aurnhammer–Beichle–Minelli 2020, 8.

A lovagjáték hagyományai Magyarországon

A lovagi torna magyarországi szokására vonatkozó adatokat Fügedi Erik gyűjtötte össze,²³ a rendelkezésre álló írásos források csekély száma azonban megnehezíti a kutatást. Anonymus tanúsága szerint már a 12. század végén voltak hazánkban lovagi tornák és valóban feltételezhetjük, hogy az Árpád-kori magyar királyi udvarban ismert volt a lovagi kultúra, hiszen nem egy uralkodónk felesége érkezett annak korabeli fellegrájaiból, így III. Béla (1172–1196) második felesége, Capet Margit, a francia királyi udvarból; Imréé (1196–1204), Constanza Aragóniából; II. András (1205–235) három felesége pedig a meráni Gertrúd, a francia Courtenay Jolán és az olasz Estei Beatrix voltak.²⁴ Az udvari kultúrát lehetővé tevő fényes királyi udvartartás – amelynek Esztergom, Visegrád és Buda adtak otthont – azonban először III. Béla korában alakult ki. Ezek a tornák, a források alapján, minden bizonnyal páros viadalok lehettek, azaz történeti feltevések szerint a *buhurt* a magyar királyi udvarban ismeretlen volt.²⁵ A lovagi tornák és egyúttal a lovagi kultúra fénykora az Anjou királyok uralkodásával kezdődött és a Jagellók koráig tartott. Ekkor alakult ki a lovagszentek, Szent László és Szent György kultusza. Ezek a játékok többnyire a királyi udvarban, uralkodói részvétel mellett zajlottak, kevés köznemesi résztvevővel. A 16-17. századra – mint ahogy Nyugat-Európában – itthon is pusztán külsőséggé, színjátékká alakultak.

23 Fügedi 1990, 32–38.

24 Klaniczay 1964, 70–71.

25 Vizkelety 1993, 583.

A modern kori lóversenyzés kezdetei és virágkora Magyarországon

A modern kori futtatásokat tulajdonképpen a hadsereg igénye hívta életre, előzményükként a 18. században megkezdődött a lótenyésztés kormányzati szintű modernizációja. Ez a törekvés nemcsak a tenyésztés, hanem az irányítás területét is magában foglalta, és méntelepek hálózatával kiegészítve állami ménesbirtokok (1785-ben Mezőhegyesen, 1789-ben Bábolnán, majd 1853-ban Kisbén, 1874-ben pedig Fogarason) jöttek létre,²⁶ hogy a hadsereg remonda (újonc katonaló) igényét kielégíthessék a tudatos tenyésztői politika eredményeképp létrejövő fajtaváltásnak köszönhetően. A hadseregen belül a lovasság magas presztízse töretlen maradt. Ez a nimbusz továbbra is a ló státuszszimbólum mi voltából is táplálkozott, hiszen a lótenyésztést – költségessége miatt – továbbra is úri passziónak tekintették. A lónemesítés Széchenyi István fellépése nyomán válik majd jövedelmező gazdasági ággá. Az 1828-as megjelenésű *Lovakrul* című munkájában a lókérdést katonai, gazdasági, kereskedelmi, közlekedési és szabadidős szempontból vette górcső alá, és arra a megállapításra jutott, hogy az adott célnak leginkább megfelelő, minőségi ló hiánycikk Magyarországon.²⁷ A hadsereg vonatkozásában így fogalmazott: „De hogy igen el ne távozzunk: a' Kormány nagyon is szeretné lovainkat a' katonaság számára megvásárolni, és használni; csak arra valók volnának, elegendően esmeretesek és nem felette drágák is. – Lehet e azon csudálkozni, és azt rossz szemmel nézni, hogy a' Kormány jobbakat és olcsóbbakat inkább a Külföldről hozat?”²⁸ Széchenyi István azonban nemcsak a nehézségekre világított rá, hanem rögtön a megoldást is kidolgozta, és lefektette a lótenyésztés fejlesztéséhez szükséges keretfeltételeket:

- „jutalmak, mellyeket futtatásbéli diadalom által lehessen elnyerni”
- „Pályázóhely”

26 Lásd: Ságvári 2013, 78.

27 Széchenyi 1828.

28 Széchenyi 1828, 19–20.

- „Készítő intézetek”
- „Lótenyésztő Egyesület”
- „Országos lódefter” és „közjelentések”
- „Ménbér”
- „Országos lóvásár”.²⁹

Közöttük a futtatások fő rendeltetése a szelekció: „a’ futtatás, [...] az az inger, mely a’ versfutó Lovak tenyésztését mozgásban tartja”.³⁰ A lóversenyeknek Széchenyi István azonban nemcsak gazdasági, hanem modernizációs, társaséleti összekötő szerepet is szánt. A gróf és utódai tevékenysége nyomán sikerárazattá vált Magyarországon a lóversenyzés, amely népszerűsége csúcsát a 19. és 20. század fordulóján érte el. Ekkor egy-egy kiemelt versenynap, mint amilyen a Szent István-napi futtatás is volt, látogatottsága a legnagyobb angol, francia vagy német pályákéval vetekedett. Hasonlóan kitüntetett jelentősége volt még az 1896-ban alapított, májusi Király-díj napjának is, melynek 1901-es évadára a *Vadász- és Versenylap* tudósítása szerint közel 2000 fogat érkezett a pályára, a versenynap látogatottsága elérte a 18 ezer főt.³¹

A futtatások a kezdetektől fogva népes közönséget vonzottak, és míg eleinte az előkelőbbek látogatták a versenypályát, – az intézményesülés magasabb fokára lépve, leginkább az új versenypálya közlekedési szempontból kedvezőbb fekvésének köszönhetően – az 1880-as évektől a társadalom alsóbb csoportjaiból is sokan figyelemmel kísérték a lovak játékát. A közép- és alsóbb osztályok számára a lovak futása mellett a társadalmi elit jelenléte éppoly nagy vonzerőt gyakorolt, amint ezt a *Vadász- és Versenylap* tudósítója is megjegyezte az 1883. évi Szent István-napi futtatások kapcsán: „Noha gyönyörű verőfényes nap kedvezett a Szent-István napi sport-ünnepélynek, nem birt az amaz elevenséggel, mint a mi a tavaszi és őszi versenyeket jellegzi, mi főleg annak tulajdonítható, hogy a főúri körök és gazdag polgárság legnagyobb része ilyenkor még távol van a fővárostól, s a felső ezer jelen nem léte miatt, a középosztály és a minorum gentium [alsóbb rendűek] sem talál elég látni valót és távol marad. Így az

29 Széchenyi 1828, 178–179.

30 Széchenyi 1828, 40.

31 Az Oaks és a Király-díj. *Vadász- és Versenylap*, 45. (1901) 31. sz. 219.

előbbiekből leginkább csak azok voltak jelen kiket e futamok közvetlen közelről érdekeltek: a versenyigazgatóság és a rendezők, továbbá a lótulajdonosok, s az épen átmenőben itt volt főurak.”³²

A versenyter a társas reprezentáció színtereként is szolgált, ahol a „látni és láttatni” elve érvényesült. Az önmegjelenítés igénye már a versenypályára való kivonulásnál tetten érhető – hasonlóképpen a lovagjátékokat megelőző pompához. Általa a futtatások átlépték a lóversenypálya fizikai korlátait, és szórakoztató látványosságot nyújtottak a fővárosi lakosságnak a versenypályán kívül is. Az 1872. évi pesti lóversenyidény megnyitása kapcsán a *Vadász- és Versenylap* a címlapján számolt be erről: „Az idei tavaszeli lóverseny vasárnap délután valóságos sportünnepélylyé vált, melly rég nem látott mozgásba hozta a fővárost, annál inkább, mert hire terjedt, hogy király és királyné Ő Felségeik, és az udvar is magas látogatásukkal szerencsétetik a rákosi gyepet. Azután meg jóformán első tavaszi kirándulása volt ez a fővárosnak a zöldbe, s d. u. 2 órakor már egymást érték az uri fogatok, bérkocsik és járművek minden nemei, míg a versenypálya felé vezető utczák, s paloták ablakai kíváncsi nézők ezreitől tarkállottak.”³³ Egy-egy kiemelt versenynap a főváros életében másrésről is fontos esemény volt: ilyenkor megteltek a szállodák, az éttermek, továbbá nagy forgalmat bonyolítottak a divatüzletek és a kocsisok is.

A sajtó éppúgy, mint a lovagi tornák esetében az udvari irodalom, ráerősített, illetve kiszolgálta az előkelő közönség reprezentációs igényét: többnyire név szerint felsorolta a kilátogató arisztokrácia tagjait és számontartotta az uralkodóház vagy a kormány tagjainak látogatását is, mint ahogyan ez az 1869. évi pesti tavaszi versenyekről szóló híradásból is kitetszik. „A legkellemesebb tavaszi idő kedvezett a tegnapi versenyeknek, mit a főváros közönsége sietett is felhasználni, s talán még soha sem látott mennyiségben özönlél el a versenyterre. Fél négykor az állvány minden páholya s zártszékei megteltek, s pontban 4 órakor Ő Felsége jelent meg az az udvari páholyban, József főhggel; nemsokára királyné Ő Felsége is megérkezett, József főherczeg fenséges neje, Rudolf főhg és Gizella főherczegné kíséretében. A zártszékek közönsége mindkét izben fel-

32 Budapesti lóversenyek. 1883. *Vadász- és Versenylap*, 27. (1883) 34. sz. 298.

33 Az idei tavaszeli lóverseny. *Vadász- és Versenylap*, 16. (1872) 14. sz. 105.

állással üdvözlé Ő felségeiket. Lent a részvényesek számára fentartott gyepen miniszterelnök ő excját, br. Wenkheim, gr. Festetics és Lónyai miniszter urakat, a porosz consult, s a gyep szokott látogatóit és notabilitásait vettük ki hamarjában, midőn már az indulási harang megkondult, s felnyargalt az első verseny két matadorja, s így reporteri tisztünknel fogva állomásunkra siettünk.”³⁴

A lóversenyzés közérdeklődésnek örvendett, a turfot társadalmilag különböző csoportok látogatták. A budapesti versenypálya nézőterét három kategóriára osztották: a nagytribünre, ahová a századfordulón tíz koronáért lehetett jegyet váltani, a kistribüni helyért két koronát kellett fizetni, és végül hatvan fillérért az állóhelyről lehetett nézelődni. A legelegánsabb, legelőkelőbb közönség a tízkoronás, korláttal is elkerített helyet foglalta el, amelyen belül is vörös színórral elkülönített, kizárólagos helyet biztosítottak a Jockey Club tagjai számára, és az udvari páholyt is itt helyezték el. A forintos helyet is a módosabb nézők töltötték meg, míg a pálya szemközti oldalán levő, külön bejáratú rendező nyitott, harmincfilléres helyen a szegényebbek álldogáltak. 1881-ben a Pesti Lovaregylet Rudolf trónörökös és felesége tiszteletére május 20-án versenynapot rendezett, amelyen a főhercegi pár József főherceg kíséretében jelent meg. A versenyről szóló tudósítás szemléletesen mutatja be a nézőtér térbeli tagozódását: „Az első tribün előtti hely a legszebb és legválogatottabb női és férfi közönség által tökéletesen ellepve, nem hagyhatott már semmi kívánnivalót hátra; a kormány, a magas arisztokratia, és a pesti Lovaregylet egészen képviselve volt, s az e napi ünnepélyre Bécsből is számos főúr jött le. A mellék-tribün és a pálya belseje pedig ezer meg ezer néző közönség által volt ellepve. A gyönyörű verőfényes nap, a májusi napok egyik legszebbike volt, s tündöklött teljes díszében, mintha ő is részese akart volna lenni ama tiszteletnek és szeretetnek, melyben Magyarország leendő királyát és királynéját részesíti a nemzet.”³⁵

A versenytér helyhasználati tagozódása mellett a lóspport költségigényes volta miatt is megjelentette a társadalmi rétegek közötti különbséget. A versenypálya publikuma kettős tagozódást mutatott: nemcsak vagyona, valamint rangja szerint elfoglalt helye alapján különült el egymástól, hanem anyagi helyzete

34 A pesti tavaszi versenyek első napja. *Vadász- és Versenylap*, 13. (1869) 13. sz. 62.

35 Rudolf és Stefánia napja. *Vadász- és Versenylap*, 25. (1881) 21. sz. 191.

és társadalmi állásának megfelelő bevonódottsága, azaz aktivitása, illetve passzivitása mértéke szerint is: azaz, hogy valaki istállótulajdonosként, szervezőként, esetleg úrlovas versenyzőként, fogadóként, netalán alkalmazottként vagy pusztán passzív szemlélőként volt-e jelen. Jellemző módon a legszegényebbek legfeljebb nézőként vettek részt, illetve fogadásaik révén lehettek aktív részesei az eseményeknek. Ez legfőképpen a mai sportfogadásokhoz hasonló elven működő totalizátor 1871. évi magyarországi engedélyezésével valósult meg. Ezt megelőzően kizárólag a bukmékereknél lehetett tenni hivatalos fogadást, ezt azonban csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak. A totón a legkisebb fogadási összeg a harminckrajcáros hely látogatói számára 1 Ft, a kistribünön helyet foglalóknak 25 Ft volt. Így a totalizátor egy csapásra aktivizálta a korábban passzív szemlélők népes táborát. A fogadási rendszer többszörösen is elválaszthatatlan volt a lóversenyzés intézményétől: míg a futtatók számára költségeik nagyobb megtérülési arányát jelenthette, addig a fogadók szempontjából a könnyű vagyonszerzés lehetőségével kecsegtetett. A szerencsefogadások tehát népszerűsítették a rendezvényeket és növelték a turf látogatottságát, miáltal viszont a versenysport intézményi kereteinek és a háttérben meghúzódó tenyésztésnek az erőteljesebb anyagi támogatására is lehetőség nyílt. Ez pedig ösztönzőleg hatott a látogatottság alakulására.

A lóverseny-elit, azaz a futtatók köre folyamatosan bővült a dualizmus korszakában. Míg a reformkorban szinte kizárólag a születési arisztokrácia kiváltsága volt a lovaregyleti tagság, a kiegyezés után sorait a pénzarisztokrácia, majd a 20. század elején egyre több polgári foglalkozású személy bővítette. Az 1890-es évekre a futtatás – többek között a fogadási rendszer kiteljesedésének következtében – már nemcsak néhány nagyúr költséges passziója volt, hanem megjelentek a tisztán üzleti szempontok alapján vezetett istállók is. A legsikeresebb istállótulajdonosok a dualizmus korában egy jól behatárolható, vagyos körbe tartoztak. Az istállótulajdonosi mivolthoz, a lovaregyleti tagsághoz azonban az anyagi fedezeten kívül a lovaregyleti normáknak való megfelelés, erkölcsi feddhetetlenség is szükséges volt.³⁶

36 Hivatalos gyepkönyv 1893, 29.

1869	1887	1906
Gr. Henckel Hugó	Blaskovich Ernő	Mautner Viktor
Kladrubi udvari ménés	B. Rothschild Nátán	Gr. Wenckheim Béla
Lissai társaság	Gr. Esterházy Miklós	B. Springer Gusztáv
Gr. Esterházy Miklós	Söllinger Rudolf százados	B. Rothschild Alfonz
Hg. Thurn-Taxis Egon	Gr. Festetics Tasziló	Szemere Miklós
Gr. Zamoisky István	B. Üchtritz Zsigmond	Egyedi Lajos
Gr. Keglevich Béla	B. Springer Gusztáv	Dreher Antal
Gr. Szapáry Iván	Gr. Kinsky Zdenkó	Gr. Trauttmansdorff Lajos
B. Wenckheim Béla	Gr. Sztáray János – Gr. Hunyady Imre	Gr. Csekonics Gyula
Blaskovich Ernő, Miklós	Mr. Trial (Gr. Kinsky Zdenkó – Hg. Fürstenberg százados)	Gr. Sigray Antal

2. ábra, A legtöbbet nyert istállótulajdonosok névsora

A lóversenypályák központi alakja, az ünnepelt hős a mindenkori győztes volt: elsősorban az élen befutó ló és annak tulajdonosa, tenyésztője, de lovasának, sőt még a trénerének is kijutott a dicsfényből. Egy jó versenylovat birtokolni magas presztízst jelentett.

A *Vadász- és Versenylap* 1896-ból származó tudósítása hűen és érzékletesen szemléleti ezt, amikor Blaskovich Ernő (1834–1911) Dandár nevű sárga telivér ménje megnyerte a Király-díjat: „Egygyé lett a sok ezer ember, ki ma künn volt a versenytéren, midőn Dandár a távoszlopnál már sakkban tartotta ellenfeleit, s tomboló éljenzés, kalap, kendő-lobogtatás közben haladt át a célvonalon. A lelkesedés tetőpontját akkor érte el midőn a népszerű istállótulajdonos, pompás lovát kísérve, a mázsálóba tért be. Mint az ár tódult utánna az előkelő közönség, szűnni nem akaró «éljen Blaskovich Ernő,» «éljen Kincsem tenyésztője» tölték be a levegőt. Lenn a mázsálóban a turf előkelő férfiai fogák körül «Neszti bácsit», ki alig győzte a gratulációkat fogadni, a turf virágáros hölgye, a szőke «Lizl» sem feledkezett meg, s egy hatalmas babérkoszorút nyújtott át az öröm-

könnyeket hullató önzetlen sportsmannek. Mig visszamászalták a kis Ibbetet, azalatt a korláton kívül folyton harsogott a közönség éljen-riadalma, s midőn Dandárt elvezették a mázsálótól s Blaskovich Ernő a hatalmas babérkoszorúval utána ment, a tomboló üdvriadás újólág kitört, s nem szűnt meg addig, mig csak a következő futamra nem szólalt meg a mázsáló harangja.³⁷

A fenti példa jól szemlélteti a sikeres tulajdonosnak és lovának járó ovációt. Az elismerés a szakértelemnek és teljesítménynek szólt, melyet a fogadásai révén a lóversenytéren a lovak közreműködésével társadalmi állástól függetlenül a közönség is ítélhetett. Természetesen a valódi hős maga a versenyló, amely a kulturális emlékezetben is maradandó nyomokat hagyott: ki ne ismerné Kincsemet és bravúros teljesítményét? Köré egy egész márka épült fel – Kincsempeszgő, Kincsem gyufa, Kincsem kávéház, Kincsem sorsjegy. A magyar csodaló egészen a mai napig nemzeti jelképnek számít: aszteroidát és kormányprogramot is neveztek el róla, életéről színdarab, musical és film is készült.

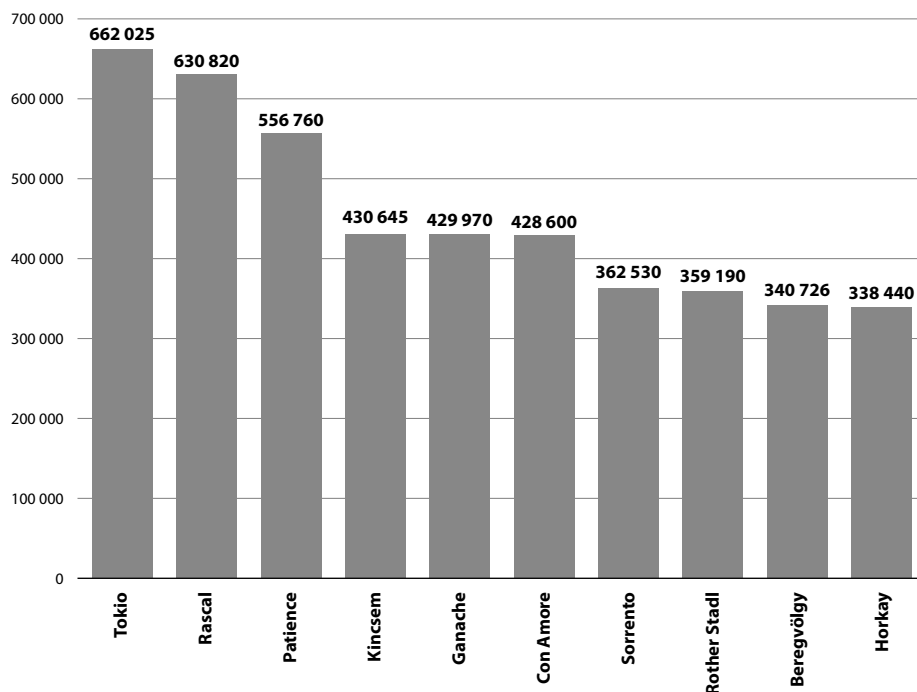
A *Sportélet* című lap 1914-ben összeállította az addigi legeredményesebb magyar versenylovak listáját, sikereiket nyerevényeik összegében kifejezve.³⁸ Ezen a ranglistán a híres Blaskovich-ló csak a negyedik helyen szerepel. Az élen végző Tokio – Frohner János (1829 k.–1894), majd a Matchless szövetség, azaz Péchy Andor (1875–1945) és Wahrmann Richárd (1865–1912) tulajdonában – ugyan az egyik leggyorsabb versenylónak számított, hiszen könnyedén, tíz hosszal nyerte az 1895. évi bécsi Derbyt, más versenyekben nyújtott ingadozó teljesítménye miatt azonban Kincsem nyomába sem léphetett. A második helyezést elérő Rascal, gróf Teleki László (1864–1949) ménje 1910 és 1912 között – a szakértők megítélése szerint pusztá szerencse folytán – háromszor egymás után elnyerte a Király-díjat.³⁹ A harmadik helyre sorolt Patience, herceg Festetics Tasziló (1850–1950) pej kancája, pályafutása kilenc versenyét veretlenül futotta le, budapesti sikerei mellett osztrák és német pályákon is eredményesen szerepelt, a Kincsem által felállított rekordteljesítménnyel azonban ő sem tudott versenyre kelni.

37 „Éljen Blaskovich Ernő!” *Vadász- és Versenylap*, 40. (1896) 31. sz. 256.

38 A legsikeresebb belföldön elletett versenylovak versenykarrierjük alapján 1914-ig. *Sportélet*, 19. (1914) 17. sz. 3.

39 A Király-díj. *Vadász- és Versenylap*, 56. (1912) 32. sz. 230.

Lovak versenykarrierjük alatti össznyereménye (korona)

3. ábra, A legsikeresebb belföldi versenylovak 1914-ig

A győztes ló dicsfénye tenyésztőjét és tulajdonosát is bearanyozta, de a korszakban a zsokékat is sztároknak kijáró figyelem kísérte. Egy-egy felkapott zsoké kegyeiért arisztokraták versengtek. Krúdy Gyula szerint, aki maga is nagy lóversenyrajongó volt, a lovasok legalább annyira ismertek voltak a közönség előtt, mint az ünnepektől primadonnák. Az érdeklődés a pályán túl is elkísérte őket. Zárt világot alkottak, amely a hivatásos zsokék jobbára idegen származásából és szokványostól eltérő életmódjukból is adódott. A szakmában kiemelkedők magas életszínvonalat biztosíthattak maguknak, és a társadalom legmagasabb köreivel érintkeztek. A közhiedelemmel ellentétben ritkán engedhették meg maguknak a könnyelmű, bohém életvezetést. Sportszerűen, szigorú étkezési és testedzési szabályok szerint kellett élniük, hogy a munkájuk alapfeltételét jelentő alacsony testsúlyukat tarthassák.

A hivatásos zsokék mellett az úrlovasok eredményeiről is ranglistát vezettek, melynek élére kerülni nagy hírnevet jelentett. Az úrlovasok teljesítményét nemzetközi szinten is számon tartották. Az 1860-1870-es évek legismertebb nem hivatásos lovasa gróf Szapáry Iván (1835–1926) volt, aki tizennyolc évesen kezdte versenykarrierjét és hatvannyolc évesen szállt utoljára nyeregbe egy seniorversenyen. Pályafutása alatt 353 lovaglásából 136-szor futott át elsőként a céloszlopon. Az úrlovasok száma a korszakban erősen ingadozott, ám európai viszonylatban mindvégig alacsonynak volt mondható. 1877-ben harminchárom úrlovast tartottak számon, számuk csak az 1890-es évekre sokszorozódott meg. 1890-ben nyolcvan, 1897-ben százharmincnégy, 1898-ban kettőszázkilenc, 1906-ban százhetvenhat úrlovas lovagolt versenyekben. A korabeli vélekedés az úrlovas sportot mint nevelési eszközt is nagyra tartotta, mert itt a fiataloknak „szükségük lesz a férfi legszeb tulajdonaira, erős akarat, bátorság, cél és kitartásra”⁴⁰, ugyanakkor a személyes érintettség a lótenyésztés ügye iránti elköteleződést is magával vonhatta. Így történt ez például gróf Batthyány Elemér (1847–1932), a Magyar Lovaregylet elnöke (1891–1907) vagy Pejacsevich Albert (1875–1941), a Pestvidéki Versenyegylet megalapítója esetében is.

Összegzés

A lovagjáték és lóverseny jellemzőinek összevetését segíti az alábbi rendszerező táblázat, amely az eltérések vagy egyezőségek mértékét tükrözi, s az utóbbi, a hasonlóságok javára billen a mérleg nyelve. A két intézmény eredeti rendeltetése azonos, mindkettő valamiféleképpen hadászati célból jött létre, legyen az a lovas ügyességének fejlesztése és a ló kiképzése vagy akár tenyésztése. Külsőségeikben is nagyon hasonlítanak egymásra, gondoljunk csak a küzdő- vagy a nézőtér kialakítására, az eseményt övező „ceremóniákra” (kivonulás, alkalmaság vizsgálata, ami a lovas esetében a tornaképesség és fegyverek ellenőrzése, a versenyló és lovas párosnál a ló pedigréjének, a páros súlyának vagy a dopping

40 Szapáry Iván: Verseny ügyeinkről. *Vadász- és Versenylap*, 24. (1880) 8. sz. 61.

vizsgálata) és a versenyzők mezhasználatára. Némi hangsúlyeltolódás figyelhető meg a ló és lovas szerepét tekintve, a lovagjátékban elsősorban az ember, míg a lóversenyben az állat áll a megmérettetés középpontjában. A lovagi tornán a dicsőség a lovas és ezáltal paripáját övezi, a lóversenyen a ló dicsőségében elsősorban tulajdonosa osztozik, a ló azonban mindenkor fontos státuszszimbólum volt. A futtatással szemben a lovagi tornák esetében – a teljesítmény eltérő értelmezése következtében – a középkori vagy kora újkori Európában nem alakultak ki nemzetközileg egységesen rögzített versenyszabályok, bár kétségtelen, hogy a 15–16. századból ismertek már részletes tornaszabályzatok is. Ez utóbbiak megrendezése inkább az éves ünnepkörbe ágyazott, ám többnyire alkalmoszerű volt, míg a turf eseményei előre megszabott (akár nemzetközileg is összehangolt), pontos menetrendet követtek. A lovagjáték és a lóverseny egyszerre kötötte össze és választotta el a társadalmi csoportokat. Társadalmi hovatartozástól függetlenül biztosítottak szórakozási lehetőséget, ugyanakkor a szigorú részvételi és helyhasználati szabályok mentén látványosan kifejezésre is juttatták a szociális különbségeket.

	Lovagi torna	Modern lóverseny
Korszak	11-14/17. század	17-20. század
Művelésének ideje	400-700 év	300-350 év
Gyakorlati cél	Van (lovass katonai gyakorlat).	Van (hadsereg számára a minőségi lóutánpótlás biztosítása, a lótenyésztés eszköze).
Eszmei cél	Van (lovagideál kifejeződése, hősiesség).	Van (a nemzeti kiválóság kifejeződése, hősiesség).
A ló megbecsültsége	Kiemelt (a ló mint eszköz, értéke, nélkülözhetetlensége folytán – státuszsimbólum).	Kiemelt (főszereplő, a siker kulcsa, státuszsimbólum).
A lovas megbecsültsége	Kiemelt (főszereplő).	Jelentős (hozzájárul a sikerhez).
A lótulajdonos megbecsültsége	Nem központi jelentőségű, hanem maga a lovas a tulajdonos.	Központi jelentőségű, övé a legnagyobb megbecsültség.
A lovas és lótulajdonos azonossága	Jellemző (bár vannak kivételek, főleg a lovagi tornatársaságok esetében).	Előfordul (többnyire úrlovakok esetében).
A megmérettetők köre	Lovagok.	Társadalmi elit (a lovaregyleti tagok).
Az esemény földrajzi hatóköre	Udvari/Helyi.	Helyi/Országos/Nemzetközi.
A versenytér tagoltsága	Jellemző.	Jellemző.
A nézőtér kialakítása tükrözi a társadalmi rendet	Jellemző.	Jellemző.
Megrendezés	Alkalomszerű (más kerettörténetet kiegészítő, nem öncélú).	Rendszeres (tavasztól ősziig, a lóverseny a fő vonzerő).
Megkülönböztető jegyek használata	Van (lovagi címer, sisak).	Van (istállótulajdonosi mez: kabát és sapka).
Szokrális tartalom	Van (a kereszties háborúk kapcsán: Isten nevében harcolni).	Nincs.
Világi tartalom	Van (sport- és társasági esemény).	Van (sport- és társasági esemény, gazdaságélénkítés).

4. ábra, A lovagi torna és a lóverseny összehasonlítása

A fent leírtakból az a következtetés vonható le, hogy a lovagjátékhoz és a lóversenyhez társuló szimbolikus többlettartalmak a két korszakban a lényeget tekintve nem tértek el egymástól. Az alapvető funkcióik (tenyésztés, ló és lovas kiképzése) mellett mindkettőnél megemlíthetők az anyagi haszonszerzés, a társasági presztízs, a kapcsolatépítés, az uralkodói, állami és társasági reprezentáció, a látványosság és a szórakozás tényezői. Ennyiben a két intézmény nagyon hasonló egymáshoz, még ha történeti fejlődésükben eltérő utakat jártak is be.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aurnhammer–Beichle–Minelli 2020.** Aurnhammer, Achim – Beichle, Martin – Minelli, Kelly: Pferd. In: Asch, Ronald G. – Aurnhammer, Achim – Feitscher, Georg – Schreurs-Morét, Anna (Hrsg.): *Compendium heroicum*. Sonderforschungsbereich 948 „Helden – Heroisierungen – Heroismen“ der Universität Freiburg, Freiburg, 2020. DOI: 10.6094/heroicum/pd1.1.20200608
- Bodó 1998.** Bodó Imre: A ló tenyésztése. In: Bodó Imre – Hecker Walter (szerk.): *Lótenyésztők kézikönyve*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998. 89–211.
- Bracegirdle 1999.** Bracegirdle, Hilary: *A Concise History of Horseracing*. English Life Publications Ltd., Derby, 1999.
- Bodó–Hecker 1998.** Bodó Imre – Hecker Walter: A ló szerepe az emberiség történetében. In: Bodó Imre – Hecker Walter (szerk.): *Lótenyésztők kézikönyve*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998. 15.
- Fleckenstein 1986.** Fleckenstein, Josef: Das Turnier als höfisches Fest im hochmittelalterlichen Deutschland. In: Fleckenstein, Josef (Hrsg.): *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen- und Verhaltensgeschichte des Rittertums*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1986. 22–256.
- Fleckenstein 1996.** Fleckenstein, Josef: Rittertum zwischen Krieg und Frieden. In: Fried, Johannes: *Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter*. Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern, 1996. 151–168.
- Fügedi 1986.** Fügedi Erik: Turniere im mittelalterlichen Ungarn. In: Fleckenstein, Josef (Hrsg.): *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen- und Verhaltensgeschichte des Rittertums*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1986. 390–400.
- Fügedi 1990.** Fügedi Erik: Rittertum im mittelalterlichen Ungarn. In: Prickler, Harald (Berarb.): *Die Ritter. Burgenländische Landesausstellung 1990, Burg Güssing, vom 4. Mai bis 28. Oktober 1990. Katalog*. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, Landesbibliothek, Eisenstadt, 1990. 32–38.

- Hivatalos gyepkönyv 1893.** Hivatalos évi jelentés a Magyar Lovaregylet munkálkodásáról. 1892. Sárkány János, Budapest, 1893.
- Hecker 1998.** Hecker Walter: A lóversenyzés. In: Bodó Imre – Hecker Walter (szerk.): *Lótenyésztők kézikönyve*. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 1998. 351–363.
- Hecker 2014.** Hecker Walter: *A bábolnai arab ménés*. IAT Kiadó, Budapest, 2014.
- Hesp 2018.** Hesp József: *A magyar galoppsport története*. IAT Kiadó, Budapest, 2018.
- Huggins 2000.** Huggins, Mike: *Flat Racing and British Society. 1790–1914. A Social and Economic History*. Frank Cass, London, 2000.
- Klaniczay 1964.** Klaniczay Tibor: A lovagi kultúra. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 70–75.
- Koselleck 2003.** Koselleck, Reinhart: Der Aufbruch in die Moderne oder das Ende des Pferdezeitalters. In: Tillmann, Berthold (Hrsg.): *Historikerpreis der Stadt Münster*. Lit Verlag, Münster, 2005. 159–174.
- KSH 2020a.** Agrárcenzusok. Hosszú idősorok. Szarvasmarha-, sertés-, ló- és juhállomány (1851–2019). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2020. https://www.ksh.hu/docs/hun/agraar/html/tabl1_5_1_1.html; a letöltés időpontja: 2021. április 1.
- KSH 2020b.** Agrárcenzusok. Hosszú idősorok. 1000 lakosra jutó állatállomány (1857–). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2020. https://www.ksh.hu/docs/hun/agraar/html/tabl1_5_2_2.html; a letöltés időpontja: 2021. április 1.
- Kurcz 1988.** Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Löffler 1870.** Löffler, Karl: An unsere Leser! *Das Cavallerie-Pferd*, 1. (1870) 1. sz. 1.
- Paravicini 1998.** Paravicini, Werner: *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin. 1998.
- Ságvári 2013.** Ságvári György: Katonalovak. A lovas fegyvernem a Monarchiában. *Rubicon*, 24. (2013) 7. sz. 78–81.

- Soós 1982.** Soós István: Kocsiversenyek az ókorban. *História*, 4. (1982) 6. sz. 24–26.
- Steinbrecher 2009.** Steinbrecher, Aline: „In der Geschichte ist viel zu wenig von – Tieren die Rede” (Elias Canetti) – Die Geschichtswissenschaft und ihre Auseinandersetzung mit Tieren. In: Otterstedt, Carola – Rosenberger, Michael (Hrsg.): *Gefährten – Konkurrenten – Verwandte. Die Mensch-Tier-Beziehung im wissenschaftlichen Diskurs*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2009. 264–286.
- Széchenyi 1828.** Széchenyi István: *Lovakrul*. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, Pest, 1828. – Elektronikus változat: <https://mek.oszk.hu/06900/06915/06915.htm> Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, Budapest, 2010.; a letöltés időpontja: 2021. április 1.
- Thomson 2000.** Thomson, Laura: *Newmarket: From James I to the Present Day*. Virgin, London, 2000.
- Veszprémy 2008.** Veszprémy László: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztések, hadmérnökök a középkori Magyarországon*. Argumentum, Budapest, 2008.
- Vizkelety 1981.** Vizkelety András: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 85. (1981) 3. sz. 253–275.
- Vizkelety 1993.** Vizkelety András: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 97. (1993) 5–6. sz. 571–584.

HIVATKOZOTT KORABELI SAJTÓ

Sportélet

Vadász- és Versenylap

Horse Racing: Jousting in a Modern Guise?

ABSTRACT: After the Compromise, horse-races became a social event, an integral part of everyday life of the settlements hosting the racetracks, and the events gained national recognition and popularity through the press.

Tournaments can provide an imaginary point of connection and a framework for interpretation for learning about racing. The study briefly reviews the historical development of jousting and horse racing and considers the practical and ideological motivations and social embeddedness behind them. The social representation functions associated with horse racing are discussed in more detail.

As a result of the comparison, it can be said that jousting cannot be considered as a precursor of horse racing in the strict sense, as both institutions have followed their own historical path of development, although there are many parallels: both have undergone a kind of transformation over time, during which their original function has been eclipsed or completely lost its significance, and last but not least, both have a symbolic connotation.

KEYWORDS: chivalry, horse racing, representation, knightly tournament, horse as a status symbol, social life, heroism

MELLÉKLET

A „tjost”, azaz a lovagi párviadal, a kép forrása: *Codex Manesse*. Universitätsbibliothek Heidelberg, jelzet: Cod. Pal. germ. 848/0099

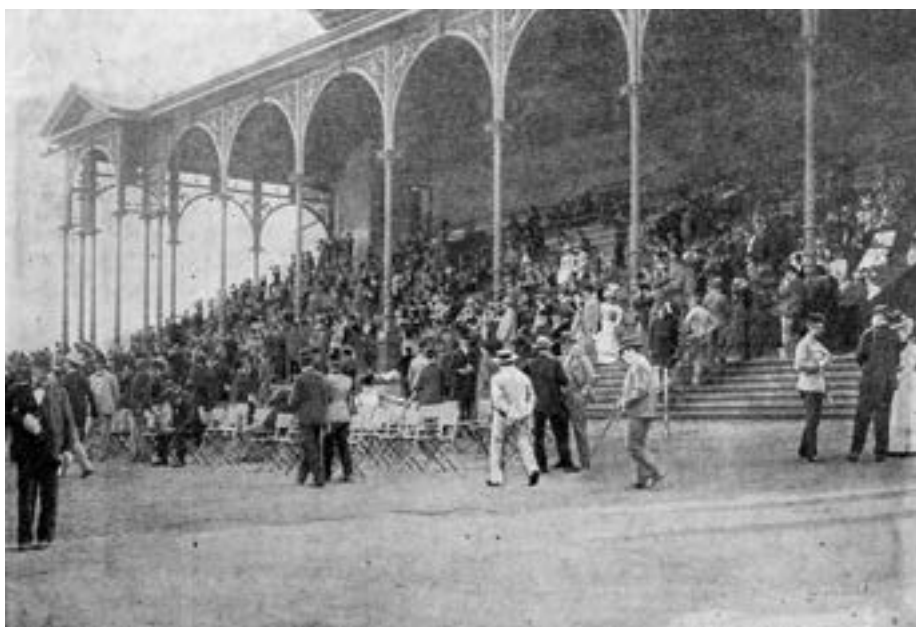
A „buhurt”, azaz a lovagi seregek viadala, a kép forrása: *Codex Manesse*.
Universitätsbibliothek Heidelberg, jelzet: Cod. Pal. germ. 848/0029

A győztes lovag jutalma, a kép forrása: *Codex Manesse*. Universitätsbibliothek Heidelberg, jelzet: Cod. Pal. germ. 848/0018

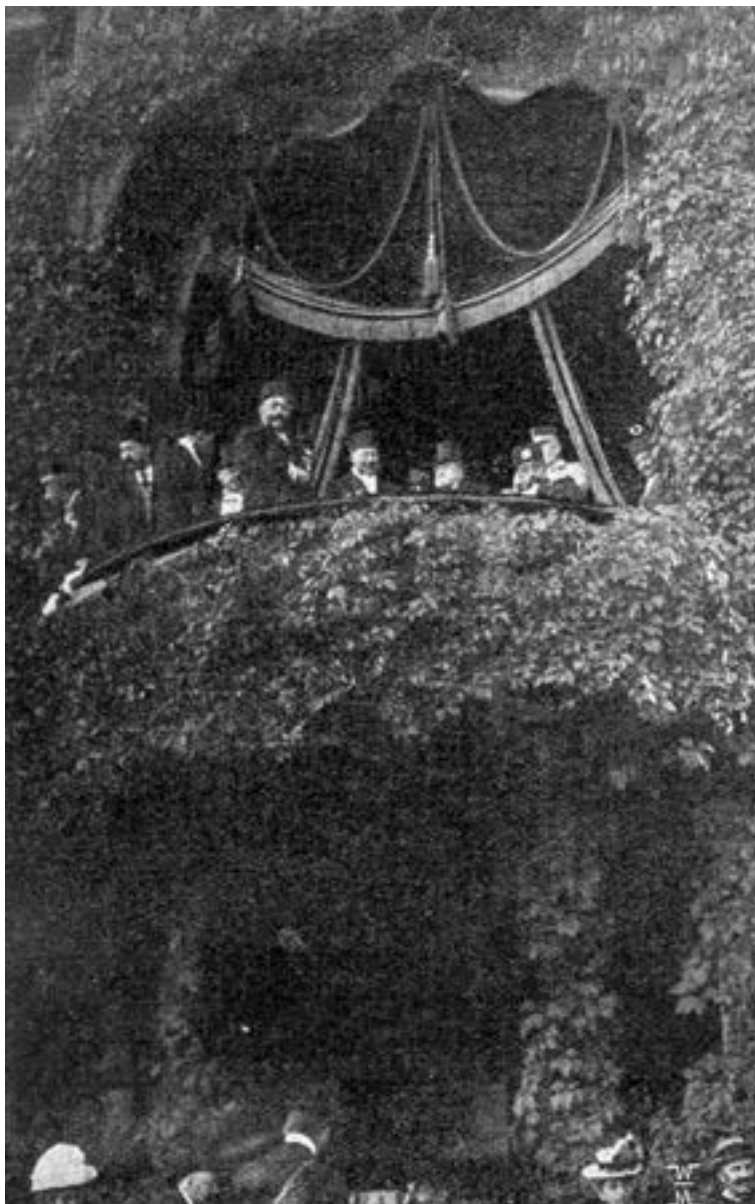
Galoppverseny (Goró Lajos: A városligeti versenypályáról), a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 52. (1905) 35. sz. 557., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A nagytribün előkelő vendégei a budapesti lóversenytéren (Klősz György fényképe után: A budapesti lóversenytérről, a nagytribün), a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 44. (1897.) 42. sz. 689., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A Stefánia út egy lóversenynap délutánján (Goró Lajos: A Stefania-út
a Városligetben egy lóversenynap délutánján),
a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 47. (1900) 39. sz. 644.,
lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A perzsa sah látogatása a budapesti lóversenypályán (Kossak József fényképe után:
A páholyban a sah mellett jobbra gróf Andrássy Aladár), a kép forrása: *Vasárnapi
Ujság*, 47. (1900) 39. sz. 647.,

lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960

A KÖTET SZERZŐI

Apor Eszter, muzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár;
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktor Iskola

Babucs Zoltán, ügyvivő szakértő, Magyarságkutató Intézet, Történeti
Kutatóközpont

Bacher-Tuli Andra, PhD, tudományos munkatárs, Magyarságkutató Intézet,
Történeti Kutatóközpont

Fabó Edit, PhD, tudományos munkatárs, Magyarságkutató Intézet, Történeti
Kutatóközpont

Kovács Kálmán Árpád, PhD, tudományos főmunkatárs, VERITAS
Történetkutató Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori Kutatócsoport

Ligeti Dávid, PhD, tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató
Intézet és Levéltár, Dualizmus-kori Kutatócsoport

A kötetet a Magyarágkutató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarágkutató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Mati Márton

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém

Felelős vezető: Szathmáry Attila

A dualizmus kori emlékezetőrzés

A kiegyezéssel egy olyan új időszak kezdődött, amelyben a mintának tekintett nyugati modellekhez méltó, azzal egyenrangú önazonosságtudatot, múltértékelést és jövőképet kellett megteremteni. Ekkor fogalmazódtak meg a hazafiság, a magyarság, a hősiesség modern kori jegyei, és általában az előremutató eszmeiség értékrendje.

A kötet tanulmányai bepillantást engednek a korszak egyes területeire, bemutatva a folyamat jellegzetességeit. A változás együtt járt a transzcendens tér egyre általánosabb meggyengülésével. Ezért a hazai művészeti élet képviselői élen jártak az eszmei tartalmaknak megágyazó érzelem, képzelet és emlékezet (érték hagyományozás) kialakításában. Azonban a korabeli emberek többsége még vallásos volt, így Istenhez és egyházukhoz való viszonyukon keresztül élték meg a valóságot. A kultuszképzésben szintén járatos keresztény felekezetek is felismerték a kor igényeihez igazodó emlékezetformálás értékteremtő, szervezetfenntartó szükségességét. A korlátozott függetlenség időszakában hangsúlyosabb országmegtartó üzenettel bírt az önfeláldozást is jelentő honvédelem. A polgárosodás egyik főszereplőjévé lépett elő az államférfi, aki kiérdemelte az utókor tiszteletét. A vezetői teljesítmény reprezentációjának látványos eleme volt a ló – a paripa, amely a magyar történelem dicsőséges küzdelmeiben győzelemhez segítette gazdáját. A 19. században pedig az útjára induló versengő szellemet is megjelenítette a lóversenyek alkalmával.

A könyvben szereplő elemzések számos érdekes szempontot kínálnak a kor alaposabb megértéséhez.

